

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ
ANABİLİM DALI**

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE AZERBAYCAN

Yüksek Lisans Tezi

Sevtap SIRAKAYA

Ankara 2007

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ
ANABİLİM DALI**

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE AZERBAYCAN

Yüksek Lisans Tezi

Sevtap SIRAKAYA

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Ankara 2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ
ANABİLİM DALI

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE AZERBAYCAN

Yüksek Lisans Tezi

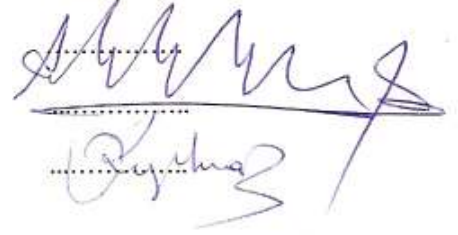
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Doç. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	(Ank.Ü. D.T.C.F.)
Prof. Dr. Üçler BULDUK	(Ank.Ü. D.T.C.F.)
Doç. Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ	(Gazi Ü. Fen-Ed. Fak.)

İmzası

Tez Sınav Tarihi: 12.09.2007

ÖNSÖZ

Yüksek Lisans tez konusu olarak İkinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan'ı incelemekteki amacım her zaman yakın ilgimi çekmiş olan Azerbaycan Türk Dünyasının sahip olduğu petrol madeni nedeniyle İkinci Dünya Savaşı sürecinde gelişmiş devletlerin hedefinde yer alması, işgal edilmemek için verdiği mücadelenin yanısıra bağlı olduğu Sovyet Rusya'nın savaş yükünün önemli bir bölümünü üstlenmesindeki gerekçeleri ve bu dönemde Azerbaycan'ın sosyal, iktisadi, kültürel ve siyasi durumunun günümüzde ulaşılan bağımsızlığa yönelik etkisini ele almaktır.

Türkiye'de neredeyse hiç araştırılmamış olan bu konu hakkında Azerbaycan'da da son yıllarda ilgili dönemleri içeren araştırma eserleri verilmeye başlanmıştır ancak henüz yeterli değildir. Türkiye'de ve internet aracılığı ile tüm dünyadaki veri tabanlarından bu konu ile ilgili olan ulaşabileceğim eserlerin çoğunu elde ettim. Ancak bu konuyu hedef alan olarak alan ve sadece bu konu üzerine yazılmış araştırma eseri pek olmadığından daha çok ilgili dönem ve Azerbaycan hakkında somut bilgi veren her kitap ve makaleden yararlanmaya çalıştım.

Tezde Azerbaycan olarak aldığım coğrafya günümüzde Kuzey Azerbaycan olarak nitelendirilen 1991 yılında bağımsızlığına kavuşan eski Sovyet Azerbaycan'ı şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti'dir. Genelden özele

stratejisini uygulayarak yazdığımız tez üç bölümden oluşmaktadır: İlk bölümden evvel yer alan Giriş bölümünde II. Dünya Savaşı öncesi Azerbaycan ve Azerbaycan'ı himayesi altında tutan Rusya'nın tarihi sürecine yer verdim. İlk bölümde II. Dünya Savaşına dünyadaki seyrini başlangıçta Mihver üstünlüğü, devamında 1942 yılı sonu 1943 başında oluşan Müttefik – Mihver dengesinin oluşması, son olarak 1943 sonunda başlayan Müttefik üstünlüğü ile bitmesi çerçevesinden yer verirken, ikinci bölümde Azerbaycan SSC'nin hamisi olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine ve onun İkinci Dünya Savaşındaki sosyal, siyasi, askeri, kültürel ve ekonomik durumuna yer verdim. Üçüncü bölümde ise Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin savaştaki durumunu, Sovyetlere olan bağlılığının etkilerini, Bakü Petrolünün kritik önemini, savaşa doğrudan dahil olmayan Azerbaycan'ın savaştan ne yönde, ne kadar etkilendiğini ve savaşın gidişatını ne yönde, ne kadar etkilediğini ele aldım.

Tez çalışmalarım sırasında benden yardımını ve desteğini esirgemeyen öncelikle tez danışmanım Doç. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU'ya, Azerbaycan Kültür Derneği'ne, sabır ve desteklerinden ötürü aileme ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

26.06.2007

Sevtap SIRAKAYA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR.....	X
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	XI
A.KAYNAKLAR.....	XI
B.ARAŞTIRMALAR.....	XII
C. GÖRSEL KAYNAKLAR.....	XVIII
GİRİŞ.....	1
A.II. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ RUSYA.....	1
1. Tarih Sahnesine Çıkıştan Çarlık Rusyasına Kadar.....	1
2. Çarlık Rusyası 1547-1917.....	2
3. Çarlık Rusyasının Sonu ve Sovyet Rusya'nın Kurulması.....	3
a. Birinci Rus İhtilali.....	3
b. 1917 Şubat İhtilali	6
c. Stalin ve Büyük Terör.....	10
B. II. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ AZERBAYCAN.....	13
1. Hanlıklar Dönemi.....	15
2. Azerbaycan'ın Kuzeyindeki Gelişmeler.....	17
3. 1918-1920 Milli Azerbaycan Cumhuriyeti.....	27
4. Transkafkasya Federasyonu (1922-1936)	32
5. Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi.....	35
a. İdari Yönden Sovyetleştirilmesi.....	35
b. Ekonomik Yönden Sovyetleştirilmesi.....	36

c. Dini Yönden Sovyetleştirilmesi.....	37
d. Dil Yönünden Sovyetleştirilmesi.....	38
e. Milliyet Yönünden Sovyetleştirilmesi.....	40
5. Büyük Terör.....	41

I. BÖLÜM İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI

A. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ DURUM.....	45
B. SAVAŞIN AVRUPA'DA BAŞLAMASI.....	50
1. Polonya'nın İşgali Ve İkinci Dünya Savaşı'nın Başlaması.....	50
2. Sovyet –Fin Savaşı Ve İskandinavya'daki Gelişmeler.....	51
C. SAVAŞIN GENİŞLEMESİ	53
1. Avrupa'daki Gelişmeler.....	53
a. Almanya-Fransa Savaşı.....	53
b. İngiltere Muharebesi	57
c. İtalya'nın Yunanistan'a Taarruzu.....	60
d. Almanların Balkanları ve Girit'i İşgali	61
e. Alman –Rus Savaşı.....	63
2. Afrika'daki Gelişmeler.....	67
3. Uzakdoğu'daki Gelişmeler.....	70
4. Atlantik'teki Gelişmeler.....	72
D. SAVAŞTA DENGE.....	73
1.Savaşta Dengenin Kurulması.....	73
a. İngiliz-Sovyet İttifakı.....	73

b. Birleşik Amerika'nın Savaşa Girmesi.....	74
c. İran'ın İşgali.....	75
2. 1942-43 Cephelerde Durum.....	77
a. Avrupa'daki Gelişmeler.....	77
ı. Sovyet Rusya Cephesi ve Stalingrad Savaşı.....	77
ii. Avrupa'da Çete Direnişlerinin Artması.....	78
b. Afrika'daki Gelişmeler.....	79
c. Uzakdoğu ve Pasifik'teki Gelişmeler	81
d. Atlantik'teki Gelişmeler.....	82
E. SAVAŞIN MÜTTEFİKLER LEHİNE DÖNMESİ VE MİHVER'İN SONU..	83
1. Savaşın Müttefikler Lehine Dönmesi.....	83
a. Avrupa'daki Gelişmeler.....	83
ı. 14-24 Ocak 1943 Kasablanka Konferansı.....	83
ii. 12-26 Mayıs 1943 Washington Konferansı.....	84
iii. 10 Temmuz 1943 Sicilya'nın İşgali.....	85
iv. 14-24 Ağustos 1943 Quebec Konferansı.....	86
v. İtalya'nın İşgali.....	86
vi. 19-30 Ekim 1943 Moskova Konferansı.....	88
vii. 28 Kasım-1 Aralık 1943 Tahran Konferansı.....	89
viii. 6 Haziran 1944 Fransa'nın İşgali.....	90
ix. 9-20 Ekim 1944 II. Moskova Konferansı.....	90
x. Rusya'nın Kurtuluşu ve Avrupa İçlerine Girmesi.....	91
xi. 4-11 Şubat 1945 Yalta Konferansı.....	95
b. Uzakdoğu'daki Gelişmeler.....	96

2. Mihver'in Sonu.....	97
a. Avrupa'daki Gelişmeler ve Postdam Konferansı.....	97
ı. Avrupa'daki Gelişmeler.....	97
ii. 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 Postdam Konferansı.....	99
b. Uzakdoğu'daki Gelişmeler.....	100

II. BÖLÜM İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA SOVYETLER

A. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA SOVYETLER.....	103
1. Sovyetlerin Savaşa Dahil Olmasından Önceki Durum.....	103
a. 1 Eylül 1939 Avrupa'da Savaşın Başlaması ve Sovyetlerin Polonya ve İskandinavya'ya Girmesi.....	103
b. Sovyet Rusya- Almanya İlişkileri ve Artan Alman Tehlikesi.....	104
2. Sovyetlerin Savaşa Dahil Olması.....	106
a. 22 Haziran 1941 Almanya'nın Sovyet Rusya'yı İşgali Antlaşması	106
b. Sovyet Rusya Büyük Britanya Yakınlaşması ve İttifak	108
c. Stalin'in Savaş Stratejisi	109
3. Savaşta Müttefikler Lehine Denge Sağlanması.....	110
a. Sovyetlerin İran'ı İşgali.....	110
b. Amerika'nın Savaşa Girmesinin Sovyetler Açısından Önemi.....	111
4. Savaşta Müttefik Üstünlüğü Ve Mihverin Sonu.....	112
a. Sovyetlerin Almanlara Üstünlük Sağlaması.....	112
b. Sovyet Rusya'nın Müttefik Devletlerle İlişkisi ve Almanlara Karşı Taarruza Geçmesi.....	114

c. Sovyetlerin Zaferi ve Savaşın Sonu.....	121
B. SOSYAL- KÜLTÜREL VE EKONOMİK GELİŞMELER.....	122
1. Ekonomik Gelişmeler.....	122
2. Sosyal-Kültürel Gelişmeler.....	126

III. BÖLÜM İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA AZERBAYCAN

A. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA AZERBAYCAN.....	137
1. Sovyet Rusya'nın Savaşa Dahil Olmasından Evvel Azerbaycan	137
a. Genel Durum.....	137
b. Gerçekleşmeyen Bakü Harekatı.....	139
2. Sovyet Rusya'nın Savaşa Dahil Olması Ve Savaşta Azerbaycan'ın Rolü.....	142
a. Azerbaycan'ın Dolaylı Olarak Savaşa Dahil Olması.....	142
b. Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'da İç Politik Savaş Stratejisi.....	145
c. İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan'ın Rolü.....	145
ı. Azerbaycan'ın Sovyet Cephesine Siyasi ve Askeri Yardımları.....	146
ii. Azerbaycan'ın Sovyet Cephesine Sosyal Yardımları.....	146
iii. Azerbaycan'ın Sovyet Cephesine Ekonomik Yardımları.....	146
d. Almanya'nın Bakü İsteği.....	147
i. Ekonomik ve Stratejik Hedef Bakü.....	147
ii. Almanya'nın Bakü için Türkiye ve Muhaceretteki Azerbaycan Türkleri ile İttifak Girişimi.....	149

III. Almanya'nın Esir Azerbaycan Türklerinden Askeri olarak Yararlanması.....	152
e. Sovyet Rusya'nın İran'a Girmesi ve Güney Azerbaycan ile Kuzey Azerbaycan'ı Birleştirme İsteği	153
I. Sovyet Rusya'nın İran'a Girmesi.....	153
II. Sovyet Rusya'nın Güney Azerbaycan ile Kuzey Azerbaycan'ı Birleştirme İsteği.....	156
f. Sovyet Cephesinde Azerbaycan Türkleri ve Kahramanları.....	160
3. Savaşın Sona Ermesi Ve Azerbaycan.....	162
a. Azerbaycan Türklerinin Göçürülmesine İlişkin Durum.....	162
b. Savaşın Sona Ermesi ve 9 Mayıs Zaferi.....	163
B. II. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA SOSYAL KÜLTÜREL VE EKONOMİK YÖNDEN AZERBAYCAN.....	165
1.Sosyal Hayat	165
a. İnsan Faktörü.....	169
b. Eğitim	171
c. Din.....	172
d. Propaganda.....	174
I. Sinema.....	174
II. Radyo.....	176
III. Basın.....	177
2. Ekonomik Hayat.....	177
3. Kültürel Hayat.....	181
a. Dil ve Edebiyat.....	181

I. Alfabe	182
II. Edebiyat.....	184
b. Milliyet	190
c. Sanat.....	193
I. Müzik.....	193
II. Resim ve Mimari.....	194
SONUÇ.....	195
TÜRKÇE ÖZET.....	201
İNGİLİZCE ÖZET.....	202
KAYNAKÇA.....	203
EKLER.....	222

KISALTMALAR

a.g.d.t.	adı geçen doktora tezi
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
c.	cilt
ev.	Çeviren
Ed.	editör
GKO	Gosudarstveni Komitet Oborona
haz.	hazırlayan
K.P.	Komnrist Partisi
NKVD	Narodny Komissariat Vnutrennikh Del
no.	sayı
OGPU	Joint State Political Directorate
s.	sayfa
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TSFSC	Transkafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti
v.d.	ve diğerleri
v.s.	ve saire
TTK	Türk Tarih Kurumu
TDK	Türk Dil Kurumu

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

İkinci Dünya Savaşı döneminde Azerbaycan konusunu ele alırken yararlanmamız gereken ve bizim ulaşabildiğimiz en temel kaynakların ve araştırmaların bir kısmını ele aldığımız bu bölüm hem İkinci Dünya Savaşının dünyadaki gelişimi, hem Sovyet Rusya'da dünya harbi dönemi ve öncesindeki yaşananlar hem de bu süreç içerisinde Azerbaycan'ın siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel durumunu yansıtmaları bakımından bu konuyu araştırarak diğer kimseler için kolaylık sağlaması açısından gereklidir.

A. KAYNAKLAR

İkinci Dünya Savaşının Gizli Belgeleri: Bu eser II. Dünya Savaşı sonrası Almanya'ya giren Müttefik güçlerin ele geçirdiği, savaş sırasında Alman iç-dış politikası ve icraatlarını içeren gizli belgelerden oluşmaktadır. Aslı verilen bu belgelerin tezimiz açısından Almanya'nın Kafkasya, Türkiye ve Sovyet Rusya üçgeninde gerçekleştirmeyi planladığı siyasetlerin aydınlatılmasında önemli katkıları vardır.

Mehmet Emin RESULZADE - Çağdaş Azerbaycan Tarihi: Mehmet Emin Resulzade bu eserinde Almanya'daki Azerbaycan Türkü olan savaş esirleri ile yaptığı görüşmeleri, diyalogları ve o dönem hakkındaki görüşleri

birinci ağızdan veriyor ve bu bakımdan tezimiz için birincil bir kaynak teşkil ediyor.

SSRİ Nazirler Sovyeti Karar No: 4083 23 Dekabr 1947 Moskova Kremlin: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi internet sitesinde yayınlanan bu belge Azerbaycan Türklerinin 1947 yılında Ermenistan'dan göçürölmesini içeren Stalin döneminde gerçekleştirilen icraatın karar belgesidir.

B. ARAŞTIRMALAR

A. S. ORLAV, B. A. GEORGIEV, N. G. GEORGIEVA ve T. A. SIVOHINA - İstoriya Rossii: Moskova Devlet Üniversitesi Lomonosov adlı Tarih faköltesi tarafından yayınlanan bu ders kitabında yer alan İkinci Dünya Savaşı yıllarında SSCB'nin durumu adlı bölüm tezimizin ikinci bölümü için önemli bir kaynak olmuştur.

A. W. PURDUE - The Second World War: Bu araştırma eseri II. Dünya Savaşının genel seyri, Sovyet Rusya'nın ve Azerbaycan'ın bu savaştaki konumu ve önemi açısından tezimiz için önem taşımaktadır.

Adam ULAM - Bitmemiş Devrim: Marksizm ve Komünizmin etki kaynakları üstüne bir deneme olarak da adlandırılan bu eser tezimiz için ele aldığı Stalinizm, Rus milliyetçiliği ve Sovyet Rusya'da Milliyetler problemi açısından önemlidir.

Audrey ALTSTADT - The Azerbaijani Turks: A. Altstadt'ın genel olarak Azerbaycan Türklerinin tarihini, güç ve kimliklerini ele aldığı bu eserin çalışmamız için önem teşkil eden bölümü 1920 yılı ile başlayan 8. ve 1954 yılı ile biten 9. bölümüdür. Yazar 8. bölümde ilk Türk cumhuriyeti olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyet Rusya tarafından işgalinden başlayarak tarihi süreç içinde kolektivizasyonu, Musavat Partisini, Sovyetleştirilmeyi, Kızıl Kırğını, Büyük Terörü ele alırken 9. bölümde İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan'ın savaşta Sovyetlere olan ekonomik, sosyal ve insan gücü katkısını ve Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'daki savaş propagandasına yer vermiştir.

Bilal N. ŞİMŞİR - Azerbaycan'da Türk Alfabeti Tarihçe: Azerbaycan'ın Rus işgaline uğramasının ardından Sovyet Rusya döneminde kullanılan ve kullanılmak zorunda kalınan Arap, Latin ve Kiril alfabelerini hem dil hem tarih hem de politik durum açısından ele alan önemli bir araştırma eseridir.

E. E. KOCAYEV - Vatan Tarihi: Azerbaycan'ın genel tarihi sürecine yer veren bu eser Azerbaycan Tarihinin genel iskeletini oluşturmak, bu doğrultuda araştırılan dönem ve onunla ilgisi olan dönemleri bir bütün şeklinde ele almak ve anakronizm yanılgısına düşmemek için görülmesi gereken eserlerden biridir.

Fahir ARMAOĞLU - 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980: Fahir Armaoğlu'nun bu kitabı 20. yüzyıl gelişmelerinin neredeyse tümünü ele alması ve bize 20. yüzyılın iskeletini büründüğü politikalarla sunması açısından önemlidir.

Güney G. ÖZDOĞAN - II. Dünya Savaşı Yıllarındaki Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pan-Türkizm: Bu eser tezimizin son bölümünde Azerbaycan-Türkiye ve Almanya üçgeninde oluşan Pan Turancı siyaset açısından önemli bir araştırmadır.

Isaac DETSCHER - Bitmemiş Devrim: 1917-1967 yılları arası Bolşevik Devriminin gelişim tarihini Sovyet Rusya'nın tarihi süreci içerisinde ele alan bu eser incelediğimiz dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısı bakımından yer verdiği bilgiler nedeniyle tezimiz için önemli bir araştırma eseridir.

İstoriya Azerbaydjana Azerbaycan SSR Akademisi tarafından yayınlanan bu kitap 1960'lı yıllara kadar olan Azerbaycan Tarihine yer verirken İkinci Dünya Savaşı dönemini de Sovyet Rusya ile olan ilişkiler çerçevesinde ayrı bir bölüm olarak ele alan nadir araştırma eserlerinden biridir.

Johannes GLASNECK - Türkiye'de Faşist Almanya Propagandası: Bu eser Sovyet Rusya'nın hakimiyeti altındaki Türklerin

akıbeti açısından Almanya'nın Türkiye'deki Turancılarla ilişkisini ve Türkiye'deki Turancı medya ile Alman yanlısı propagandayı ele alması açısından tezimiz için önemli bir eserdir.

John BARBER ve Mark HARRISON - Patriotic War 1941-1945: Bu kitap Sovyet Rusya'nın dahil olduğu Büyük Yurt Savaşı'nı Sovyet Rusya cephesinden anlatması ve odağa Sovyet Rusya'yı yerleştirmesi bakımından tezimiz için önem teşkil eden bir araştırma eseridir.

Liddell HART - II. Dünya Savaşı Tarihi: İki ciltten oluşan ve sadece II. Dünya Savaşı üzerine olan bu eser dünya savaşına tüm yönleriyle yer vermesi bakımından özellikle tezimizin ilk bölümü açısından önem teşkil eden eserlerden biridir.

Mehmet Metin ÖREN - İran Türkleri Hürriyet Hareketleri: Güney Azerbaycan'daki Türklerin hürriyet mücadelesini ele alan bu araştırma tezimizin son bölümünde Sovyet Rusya'nın ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Güney Azerbaycan politikası ve onların destek olduğu Güney Azerbaycan'da yaşanan hürriyet hareketi ve kurulan Muhtar Hükümet açısından bizim için önemli bir kaynak olmuştur.

Mehmet SARAY - Azerbaycan Türk Cumhuriyeti Tarihi: Bu araştırma Türkiye'de Azerbaycan'ın tarihi alanında yayınlanan çok az sayıda eserlerden biridir. Azerbaycan'ın genel tarihine yer veren bu eserin ilk

bölümündeki II. Dünya Savaşında Azerbaycan tezimizin iskeletini oluşturmamızda bize yardımcı olan önemli eserlerden biridir.

Nizami HUDİYEV - Azerbaycan Edebi Dili: Azerbaycan Edebiyatını genel tarihi süreç içinde ele alan bu eserde yer verilen II. Dünya Savaşı dönemi Azerbaycan dili ve edebiyatındaki politik ve resmi anlatıyı ele alması bakımından önemlidir.

Osman Nuri ARAS - Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi: Azerbaycan'ın en önemli ekonomik zenginliği olan petrolün bulunduğu Hazar Bölgesi ekonomisine tarihi süreç içerisinde yer veren bu kitap Azerbaycan'ın ekonomik yapısını anlamak açısından önemli bir araştırma eseridir.

Robert CONQUEST - Sovyet Rusya'da Tarım İşçilerinin Elli Yılı: Bu eser özel olarak Sovyet Rusya'nın ve genel olarak da ona dahil olan Cumhuriyetlerin tarımsal yapısını, geçirilen evrimleri; kolhozu ve sovkhozu 1970'li yıllara kadar olan süreçte ele alması bakımından tezimiz için önem teşkil etmiştir

Robin MILNER ve Nikolay DEJEVSKIY- Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi: Tarihi başlangıçtan itibaren Rusya'yı ele alan bu eser bütün olarak verdiği Rusya tarihi ve bu tarihin içerisinde yer alan son dünya harbi hakkındaki bilgiler nedeniyle önemli bir araştırmadır.

Sebahattin ŞİMŞİR - Azerbaycanlıların Türkiye’de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991): Bu eser Türkiye’deki Azerbaycan Türklerinin dünya harbi boyunca içinde bulundukları durumu, onların siyasi ve kültürel faaliyetlerini, ayrıca Mehmet Emin Resulzade’nin Türkiye dışında bulunmasına rağmen aktif önderliğini ele alması bakımından önemlidir.

Selim DERİNGİL - Denge Oyunu: Türkiye’de II. Dünya Savaşı üzerine yazılan eserlerin en önemlilerinden olan Denge Oyunu zaman zaman Türkiye, Azerbaycan ve Müttefik Devletler zaman zaman Türkiye, Azerbaycan ve Mihver Devletleri arasında yaşanan gelişmeleri yansıtmak açısından tezimiz için önem teşkil etmiştir

Tahir KAFFAROV - Azerbaycan Tarihi: 1999 yılında Bakü’de basılan bu eserde Tahir Kaffarov 1920-1991 yılları arasında meydana gelen bütün gelişmelere yer vermiştir. Bu eserin tezimize kaynaklık eden asıl kısmı III. Fasılda yer alan 1923-1945 yıllarını kapsayan ilk yedi kısımdır. Burada Bolşevikleşmeden Kızıl Teröre, sosyal kültürel hayattan iktisadi hayata ve 1941-1945 Azerbaycan Sovyet ittifakının Büyük Vatan Muharebesine yer verilmiştir. Bu açılardan tez konumuz ile doğrudan doğruya ilgili önemli bir araştırma eseridir.

C. GÖRSEL KAYNAKLAR

Leni RİEFENSTAHL - Azmin Zaferi (Triumph of the Will): 1934 yılı Alman Nazilerinin Kongresini anlatan, Leni Riefenstahl'ın Alman Propaganda Bakanı Dr. Gobbels'in isteği ile çektiği Hitler'in belgesel biyografisi olan Azmin Zaferi bir politik ideoloji yorumlama filmi olarak da görülebilir. Tezimizde ele aldığımız dönem olan dünya harbinin öncesini yansıtmaması, Hitler'in geleceğe ilişkin ihtiraslarını, yaptığı konuşmaları ve savaşa ilişkin hazırlıklarını görsel olarak belgelediği için önemli bir kaynak teşkil etmiştir.

Mikhail ROMM - Sıradan Faşizm (Common Fascism): 1965 yılında alaycı bir üslupla M. Romm tarafından çekilen bu belgesel propaganda Sovyet Yönetiminin resmi görüşünü barındırmaktadır. Soğuk Savaş döneminde çekilmesinin de etkisi ile Kapitalist ülkeleri hedef almıştır. Tezimiz için önemi İkinci Dünya savaşıyla ilişkin Sovyet Rusya'nın duruşunu yansıtmış olması ve bunu yaparken de Almanya'nın en iyi propaganda belgeseli olan Azmin Zaferinin görüntülerinden yararlanmasıdır.

GİRİŞ

B. II. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ RUSYA

1. Tarih Sahnesine Çıkıştan Çarlık Rusyasına Kadar

Rusya'nın bilinen tarihi, Hint Avrupa (ari) menşeli kavimlerden olan Slavların 5. yüzyılda batıdan Vistül nehri, Pripet Havzası ve Orta Dinyeper sahasına yayılmasıyla başlar.¹

Siyasi teşekkül olarak ilk Rus devletini İskandinavlılar kurmuştur. 10. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bu coğrafyada Hristiyanlık dini yayılmaya başlamış, bu dini Rus knezlerinden ilk kez Vladimir tercih etmiştir.

Knezlikte diğer pek çok hükümlanlık sisteminde olduğu gibi hükümdar öldüğünde yerine istisnai durumlar dışında² oğlu ya da erkek kardeşi geçmiştir. Rus knezlerinden Yaroslav, ülkesini oğulları arasında paylaştınca, devlet de parçalanmıştır. Bundan sonra knezler ülkeyi birleştirmek için sürekli savaş içinde olmuşlardır.

¹ KURAT, A. Nimet, **Rusya Tarihi** TTK Yayınları Ankara 1999 s.3

² Daha sonraki devirlerde yaşanan II. Katerina örneği LENCZOWSKI, George **Evolution of Soviet Policy Toward the Middle East**, The Journal of Politics c.20 1958 s.162

13. yüzyılda Dünya'yı büyük ölçüde etkileyen Cengiz istilasını yaşamış, istila ile birlikte bu coğrafya hallaç pamuğu gibi atılmış, Slavların bir kısmı da batıya doğru kaçmışlardır. Rus coğrafyasının doğusunda bulunan knezlikler doğrudan Altınordu egemenliğine girerken, batısında kalanlar dolaylı olarak bu egemenliği kabul etmişlerdir. Ancak her iki alandaki knezlikler ülkenin birliği çalışmalarına devam etmiştir. Ruslar 15. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Altınordu Hanlığının hakimiyetinden kurtularak "Moskova-Velikorus (Büyük Rus) Devletini" kumuşlar,³ böylelikle Rus knezliklerini bir çatı altında toplamayı başarmışlardır.

Devletin başına 1547'de "Çarlık Tacı"nı giyerek geçen Korkunç İvan aynı zamanda Rusya'da "Çarlık Dönemi"⁴ ni de başlatmıştır.

2. Çarlık Rusyası 1547-1917

1547 yılında Çarlık Rusyasının başına geçen Korkunç İvan ülkesinin iç durumunu siyasi, ekonomik ve kültürel bakımdan iyileştirildikten sonra dış politikasında aktifleşmiş, dışa yönelik hedeflerini geliştirmiştir. Korkunç İvan'ın koyduğu hedefler daha sonraki çarların ve çariçelerin de politikalarında gerçekleştirmeleri gereken hedefler olarak yer almıştır.

³ KURAT, A. N. 1999 s.107

⁴ a.g.e. s.145

Korkunç İvan devrinde Kazan ve Astrahan Hanlıkları Çarlık sınırlarına dahil olmuş, Rusların yayılma politikası İvan'ın ölümüyle bir müddet durmuştur. Sahte Dimitri Olayı ve ardından yaşanan gelişmeler ülkeyi kaosa sürüklemiş, yıkılmanın eşiğine gelen Rus Çarlığında 1613 yılında Romanov Ailesinden Michail Federoviç'in Çar seçilmesiyle düzen yeniden sağlanırken, Romanov İktidarı da başlamıştır.⁵ Doğuda ve batıda genişleme siyaseti tekrar başlarken Büyük Petro'nun 1695'te tahta geçmesiyle birlikte "Panslavist" görüş, "Türk Boğazlarında hakimiyet ve sıcak denizlere ulaşma" isteği hayata geçirilmeye başlanmış, Petro'dan sonra II. Katerina ve I.Nikola da bu emeller için uğraş vermişlerdir. Bu amaç doğrultusunda hareket eden Ruslar Kafkasya'da, Türkistan'da ve Doğu Avrupa'da önemli topraklar edinmişlerdir.

3. Çarlık Rusyasının Sonu ve Sovyet Rusya'nın Kurulması

c. Birinci Rus İhtilali

Uzak Doğu'da Japonya ve Çin aleyhine genişleyen Rus Çarlığı, Japonya ve Çin devletleri ile yaptığı anlaşmalarda Kuril adaları ve Amur vadisini sınırlarına katmıştı. 20. yüzyılın başında Kore'ye yönelik Çin-Japon çekişmesinde Çin'i destekleyen Ruslar 1900'de Mançurya'ya girmiş, bu durum Japonların tepkisini çekmiştir. Başlangıçta yaşanan rekabet yerini sıcak savaşa bırakmış, savaşı

⁵ KURAT, A. N. **1999** s.213

sonlandırmak için yapılan görüşmeler sırasında; Şubat 1904'te Japonların Port Arthur'a saldırmasıyla başlayan Rus-Japon Savaşı 1905 yılında Rusların hezimetini ile sona ermiştir. Bu hezimet ve yapılan barış antlaşması nedeniyle Çar Nikola'ya tepkiler çoğalmıştır.

II. Nikola 1905 savaşını barış antlaşmasıyla sonlandırırken içindeki karışıklıklar karşısında Çarlığın uzun zamandan beri izlediği siyaset⁶ nedeniyle zor durumda kalmıştır. Rusya'da ne köylüler ne işçiler ne de burjuva halinden memnun değildir.

Ülkenin bulunduğu durumdan ve kendi hallerinden memnun olmayan, Saint Petersburg'da 1895 yılında Lenin ve Mortov'un önderliğinde birleşerek "İşçi Sınıfının Kurtuluşu İçin Mücadele Birliği"ni kuran işçiler 1905 olaylarında baş rolde yer almışlar,⁷ Saint Petersburg'da grevi başlatmışlardır.

1905 yılı Ocak ayında St. Petersburg'da işçiler isteklerini Çar Nikola'ya bildirmek üzere protestoda bulunmuşlar, bu protesto girişimi Kışlık Sarayın önünde askerlerin sert müdahalesiyle son bulmuştur. Bu olay tarihe "Kanlı Pazar"

⁶ Çarlık Rejimi Rusya'da Avrupa'dakilere benzer "işçi olayları" olmayacağını düşünmüş ve yaşanan bu tip gelişmeleri önemsememiş ya da zor kullanarak bastırmıştır. ANWEILER, Oskar **Rusya'da Sovyetler (1905-1921)** Çev. Temel KELEŞOĞLU Ayrıntı Yayınları İstanbul 1990 s.53

⁷ a.g.e. s.57

olarak geçmiş,⁸ ülke genelinde ve özellikle işçi kesiminde büyük tepki ile karşılanmıştır.

1905 Ekim ayında “Kanlı Pazar”ın devamı olarak Rusya’da genel grev başlamış, grevcilerin talepleri diğerk grevlerdekilerin aksine yönetime karşı olmuş ve grevciler arasındaki denetimin radikal grupların eline geçmesiyle birlikte talepler devrimci nitelik kazanmaya başlamıştır. Ekim ayında yönetim, grevin etkisi ve gelişen siyasi olaylar nedeniyle ar Nikola’nın zor durumda kalmasıyla birlikte meşruti monarşi şeklini almıştır.⁹

Bu devrimci hareketin sonucu olarak 1906 yılı Mart ayında ilk Duma seçilen delegelerin oluşturduğu 40 siyasal parti ve grupla göreve başlamıştır. 1907 Duma’sında Lenin ve Bolşevikler de yer alırken nc Duma 1907-1912 ve Dördüncü Duma 1912-1917 yılları arasında görev yapmıştır.

arın amacına hizmet eden ve istekleri dışına pek çıkmayan Duma III. Duma’dır. 1905’teki güçlü işçi hareketleri, 1907 yılından itibaren g kaybetmeye ve gerilemeye başlamış, bunu fırsat bilen ar devrim sonrası verilen sınırlı oy ve sendikalaşma hakkını nc Duma döneminde kaldırmıştır.¹⁰ Dördüncü

⁸ MILNER, Robin ve DEJEVSKIY, Nikolay **Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi** ev. Metin ULHAOğLU VIII. Cilt İletişim Yayınları İstanbul 1993 s.140

⁹ a.g.e. s.142

¹⁰ ANWILER, O. **1990** s.142

Duma'nın göreve başlamasıyla birlikte Çarlığın Duma'ya karşı düşmanca tavrı ve faaliyetleri Rusya genelinde büyük tepkilere neden olmuştur.

d. 1917 Şubat İhtilali

1914 yılında Bosna-Hersek'te atılan kurşun ile başlayan I. Dünya Savaşı'na, Rusya, Fransa ve İngiltere ile yaptığı Üçlü İttifak ve çıkarları gereği dahil olmuştur. Ancak işler Rusların istediği gibi gitmemiş, Rusya'ya gereken yardımlar gönderilmemiş, ekonomik ve siyasi yönden çökmeye başlayan Çarlık savaştan çekilmek zorunda kalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında işçiler ülkelerinin de yer aldığı savaşın zorluklarına katlanmışlar ve vatansever davranışlarda bulunmuşlardır.¹¹ Ülkedeki iç durumun kötüleşmesi işçileri ve liderleri harekete geçirmiş, Çar Nikola savaş sırasındaki başkomutanlık görevi nedeniyle boy hedefi haline gelmiştir.¹² Bu koşullar içinde 18 Şubat'ta Putilov fabrikalarında başlayan grev 23 Şubat'ta genel greve dönüşmüş ve 27 Şubat'ta da bir kısım askeri birliklerin desteğini de almıştır.¹³

¹¹ ANWILER, O. 1990 s.143

¹² MILNER, R ve DEJEVSKIY, N.1993 s.147

¹³ ANWEILER, O. 1990 s.147

Ülkenin içinde bulunduğu bu zor durumu aşmak için Duma, Nikola'dan yeni ve halkın güvenini sağlayabilecek bir kabine oluşturmasını istemiş, bu durum karşısında Nikola'nın tavrı Duma'yı feshetmek olmuştur. Ama Duma bu feshi dikkate almamış, görevine devam etmiştir. Liderlikte desteksiz kalan ve istenmeyen Çar Nikola 2 Mart'ta görevi bırakmış, Duma'da geçici hükümet rolünü üstlenmiştir. 1905'te ülkede oluşan Sovyetler¹⁴ ülkeyi Duma'nın yönetmesini engellemiş ve sonunda Petrograd Sovyet'i Duma'yı geri plana atarak fiili hükümet haline gelmiş, devletin ikili iktidarla yönetilmesine de son vermiştir.¹⁵

Genelde sosyalistlerden oluşan gelişmiş güzel topluluk olarak herhangi bir tüzüğe bağlı olmaksızın hareket eden Sovyet'te başlangıçta Menşevikler çoğunluğu, Bolşevikler azınlığı oluşturmuştur. Bu durum 1917'de Lenin'in bağımsız Bolşevik partisi kurmasına kadar devam etmiştir. Aynı yıl temmuz ayında Lenin başarısız bir darbe girişiminde bulunmuş ve ülkeden ayrılmak zorunda kalmıştır.¹⁶

Başarısız darbe girişiminden sonra hem Bolşevikler hem liderleri adımlarını dikkatli atmaya çalışmışlar, 23-24 Ekim'de kurucu meclise yönelik darbeyi Petrograd'daki tüm resmi binaları ve iletişim merkezlerini ele geçirerek

¹⁴ Sovyet, siyasi, ekonomik, sosyal vb. sorunları görüşen meclistir. İlk Sovyet 1905 yılında oluşmuştur.

¹⁵ ANWEILER, O. **1990** s.181

¹⁶ MILNER, R ve DEJEVSKIY, N. **1993** s.150

vurmuşlardır. Yapılan II.Sovyetler Kongresi'nde Lenin'in kabinesi onaylanmış ve Lenin ülke yönetiminin lideri olmuştur. Varlığı devam eden ancak işlerliği pek bulunmayan kurucu meclis seçime gitmiş, ancak lağvedilmekten kutulamamıştır.

Tüm bu yaşanan olaylarla ilgili olarak ülke genelinde iç savaş yaşanmaya başlamış, Bolşevizmi reddeden Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Transkafkasya Federal Cumhuriyetini kurmuşlardır.¹⁷

1917 yılında savaş sırasında çöküşü gerçekleşen Rusya, Bolşeviklerin önderliğinde yeni bir oluşum içine girmiştir.¹⁸ İktidara gelen Lenin'in ilk işlerinden biri muhalefeti yok etmek amacıyla Çeka'nın kurulması olmuştur. Bir yandan Bolşevik Partinin icra organları devlette yer bulmuş; parti devlet haline gelmiş, bir yandan da Çeka "Kızıl Terör"e başlamıştır. Yapılan tüm bu politik girişimlerin hedefinde daha hangi tarafı destekleyeceğine karar vermemiş ve ülke genelinde sayısal bir çoğunluğa sahip köylüler yer almıştır.

Rus ve Rus olmayan halka yönelik bu eylemler devam ederken, Sovyet Rusya Hükümeti I. Dünya Savaşında Baltık Bölgesi, Polonya, Ukrayna ve Kafkasya'dan çekilmeyi içeren Brest Litovsk Antlaşmasını 3 Mart 1918'de

¹⁷ CARR, E.H. **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923** c.1 Çev:Orhan Suda, Metis Yayınları İstanbul 2002 s.312

¹⁸ MOTLY, Alexander J. **Why Empires Reemerge, Imperial Collapse and Imperial Revival in Comparative Perspective**, Comparative Politics, Ocak 1999 s.131

Almanya, Osmanlı Devleti, Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan ile imzalamış,¹⁹ iktidara geldiğinde barış yapacağına dair sözünü yerine getirmiştir.²⁰ Ayrıca İran ve Afganistan ile de yapılan antlaşmalarla çok az bir değişiklik yapılarak eski sınırlara dönmüştür.²¹

Ekonomik ve toplumsal açılardan Rusya genelinde büyük yıkıma neden olan “savaş komünizmi” Lenin’in ifadesiyle “...gerçekte ordunun giderlerini karşılamak ve işçileri korumak amacıyla köylülerden tüm ürün fazlasını, hatta bazen fazla olmayıp kendi geçimleri için gerekli olanın da bir kısmını almamızdan kaynaklanmaktadır.”²²

Kızıl Terör ve savaş komünizmi politikasıyla ülkede tarımsal ve sanayi üretimi çökmüş, kıtlıklarla beraber toplumsal kargaşa yaşanmıştır. Bir de bunun üzerine tüm olumsuz gelişmelerin sonucu olarak Mart 1921’de yaşanan Kronştad Ayaklanması patlak vermiştir. Komünizm için büyük bir tehlike teşkil eden bu

¹⁹ WHEELER-BENNETT, John W. **The Forgotten Peace, Brest-Litovsk, March 1918** New York, Morrow 1939.

²⁰ STROGOFF, Peter **The Forgotten Peace, Brest-Litovsk, March 1918**, Russian Review c.1 No:1 (Kasım 1941) s.110

²¹ BARYLSKI, V. Robert **The Russian Federation and Eurasia’s Islamic Crescent**, Europe-Asia Studies c.46 No:3 1994, s.402

²² CARR, E. H. **2002** c.2 s. 141

ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılmıştır.²³ Bu tehlikenin bertaraf edilmesiyle birlikte Sovyet hükümeti ekonomik alanda savaş komünizmine son vermiş ve Yeni Ekonomik Politika'yı uygulamaya başlamıştır.

1921 yılında komünist olmayan Menşevik ve Sosyal Devrimciler de dahil örgütlenmeler yasaklanmış ve Sovyet Hükümeti ülke geneline tam olarak hakim olmuştur.

Komünist derimin öncüsü Lenin 1922 yılında kısmi felç geçirmiş, Ocak 1924'te de ölmüştür.²⁴

1924 yılında Rusya Sosyalist Federe Sovyet Cumhuriyeti, Ukrayna SSC, Beyaz Rusya SSC, Azerbaycan SSC, Ermenistan SSC, Uzak Doğu Cumhuriyeti, Hive Sovyet Cumhuriyeti ve Buhara Sovyet Cumhuriyeti Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni oluşturmuşlardır.²⁵

²³ ULAM, A. 1965 s.168

²⁴ **Soviet Russia: Some Observations**, Journal of the British Institute of International Affairs Mart 1926 s.66

²⁵ KELLEY, Robert F. **The Territorial Organization of the Soviet 1924** The Geographical Review c.14 No:4 (Ocak 1924) s.615

c. Stalin ve Büyük Terör

Stalin iktidara geldikten sonraki birkaç yıl kendi düşüncelerini ve isteklerini uygulayabilecek ortamı sağlamakla meşgul olmuş, Trotsky ve taraftarlarını tecrit etmiş, nihayet 1927 yılı ile birlikte, Politbüronun 1924 yılında Lenin'in ölmesinden sonra "katı" olarak nitelendirdiği siyasetine ve bunun uygulamalarına başlamıştır. Elbetteki ilk hedef Trotsky olmuştur. Stalin Trotsky ile beraber sol muhalefet olmakla suçladığı Trotsky yanlılarını da partiden attırmıştır. Sürgüne gönderilen Trotsky 1929 yılında yurt dışına çıkarılmıştır.

1928 yılında Stalin, sanayide ve tarımda devrim yapmak amacı ile faaliyetlerine Birinci Beş Yıllık Plan'ı, NEP'i (Yeni Ekonomik Politika'yı) sonlandırarak başlatmıştır.²⁶ Tarımda sanayi modelini esas alan bu planda, üretim ve üretime yönelik arzı artırmak amacıyla tüm köylülerin ve onların topraklarının birleştirilmesiyle kolektif çiftliklerin kurulması sağlanmıştır.

1936 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde yeni anayasa kabul edilmiş ve bu anayasayı diğer Sovyet Cumhuriyetleri de kabul etmişlerdir.

²⁶ HODGSON, John H. **Soviet Foreign Policy: Mental Alienation or Universal Revolution?**

Syracuse University, The Western Political Quarterly c.24 No:4 (Aralık 1971) s.656

Bu arada tüm varlıklı köylülerin de toprakları ellerinden alınmış ve kolektif çiftliklere katılmaları da engellenmiştir.²⁷ Böylece bir yandan tüm tarım ürünleri kamusallaştırılırken, bir yandan da kolektif çiftliklere gereken destek sağlanmamış, üreticiler bir taraftan ellerindeki hükümetin verdiği düşük fiyatla satarken bir taraftan da komünist hükümetin tehditleri ve kaba gücü ile karşı karşıya kalmışlardır.²⁸ Köylünün kontrol altına alınmasını sağlamaya yönelik bu politika, ülkede kitlesel kıtlığa, komünist yöneticiler arasında ayrılıklara ve anlaşmazlıklara neden olmuştur. Bu durum Stalin'in hedef tahtasına Kirov, Zinoviev ve Kamenev'in yazılmasıyla sonuçlanmıştır.²⁹

Stalin, kolektivizasyon devam ederken karşıt düşüncede olan veya karşıt düşüncede olduğu iddia edilen insanları hedef alan 1930 yılında başlayıp, şiddetini 1936-38 yılları arasında artıran "Büyük Terör"ü uygulamıştır.³⁰ Büyük terörden

²⁷ TIMASHEFF, N. S. **The Russian Revolution, The Making of Modern Europe, Book Two: Waterloo to the Atomic Age** Ed. Herman AUSUBEL, The Dryden Yayınları New York 1951 s.1009

²⁸ Yapılan tahminlere göre Kollektivizasyon sırasında 14 milyon insan ölmüştür. MILNER, R. ve DESEVSKIY, N. **1993** s.173 ve CONQUEST, Robert Sovyet Rusya'da **Tarım İşçilerinin Elli Yılı**, Kardeş Matbaası 1971 Ankara s.41

²⁹ BOCIURKIW, Bohdan R. **The Problem of Succession in the Soviet Political System: The Case of Khruchev**, The Canadian Journal of Economics and Political Science c.26 No:4 (Kasım 1960) s.583

³⁰ DETSCHER, Isaac **Bitmemiş Devrim Sovyet Rusya 1917-1967** Çev: Seçkin ÇAĞAN Habora Kitabevi Yayınları İstanbul 1969 s.71

devlet görevlileri, köylüler, teknisyenler, ekonomistler, Sovyet Cumhuriyetlerinde yaşayan komünizme karşı oluşum içinde bulunduğu ve komünizme karşı geldiği iddia edilen siyasetçi, sanatçı, köylü, komünist partisi üyesi vb. olan pek çok insan nasibini almış ya tutuklanmış ya idam edilmiş ya da sürgüne gönderilmiştir. Böylece “büyük temizlik hareketi” başkentten ülkenin en ücra köşesine kadar etkili olmuştur.³¹ “Büyük Terör”ün sonucunda Stalin istediği ve beklediği gibi Komünist düzende kendisine ve kendi denetimine rakip olabilecek bütün potansiyel unsurlardan kurtulmuştur.³²

B. II. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ AZERBAYCAN

Kuzeyde Kafkas Dağlarının güney yamaçlarından güneyde Hemedan’ın bitişine kadar, batıda Ermenistan Dağlarından doğuda Hazar Denizine kadar olan bölgeden oluşan Azerbaycan’da ilk toplu yaşamın başlaması M.Ö. III. binin ikinci yarısı olarak tespit edilmiş, coğrafi konumu açısından pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bunların ilki olan Kutilerden başka Sümerler, Kimmerler, İskitler, Massagetler, Kaspiler, Manna Devleti, Midya Devleti, Fars Ehemeniler, Artopaten Devleti, Alban Devleti bu coğrafyada hüküm sürmüştür, M.S. 224’te Sasani Devleti’nin hakimiyeti başlamıştır. 662’de Arapların işgaline uğrayan bu bölge

³¹ Temizlik hareketinden etkilenen insan sayısı 12 milyon, ölüm cezası verilenler 1 milyon, toplama kamplarına gönderilenler 8 milyon (7 milyonu kamplarda ölmüştür.)dur. MILNER, R. ve DEJEVSKIY, N. 1993 s.173 ve 176

³² CONQUEST, R. 1971 s.56-57

Halife Osman döneminde tamamen Arap hakimiyeti altına alınmıştır. 1000'li yılların başlarından itibaren burası Türk hakimiyetine girmeye başlamıştır. Aslında Türklerin Azerbaycan'a gelişleri İskitler dönemine kadar çekilebilir³³, M.S 395-396 yıllarında Hun Türklerinin bir kısmı da Azerbaycan'a gelmişlerdir. Göktürk Devleti zamanında Kasarlar ve Basilliler Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Buranın İtil- Bulgar Devleti'nin faaliyet alanına girmesiyle birlikte Türkleşme süreci Oğuz akınından³⁴ evvel başlamıştır.³⁵

³³ GÜRÜN Kamuran **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi** Ankara 1981 c. 1 s. 135-138

³⁴ SÜMER, Faruk **Oğuzlar(Türkmenler)** Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları İstanbul 1999 s.5

³⁵ **Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü – Bugünü- Yarını**, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul Mayıs 2005 s.4.

Selçuklu beylerinden Çağrı vatan arayışı içinde Azerbaycan ve Anadolu'ya 1015-1021 yılları arasında gitmiş, devamında Selçuklu Türkleri yapılan savaşlarla (Dandanakan, Pasinler, Malazgirt) bu bölgenin hakim gücü olmuşlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla İldenizlilerin hakimiyeti başlamış³⁶ daha sonra Harzemşahlar, Şirvanşahlar, İlhanlı Devleti, Timur, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Afşar Hanedanı hakimiyetinde kalmış,³⁷ 1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesi ile Azerbaycan'da birlik bozulmuş, şehir devletçiklerine benzeyen hanlıklar meydana gelmiştir.³⁸

1. Hanlıklar Dönemi

1552 yılında Şah İsmail tarafından kurulan Safevi Devleti'nin³⁹ Merkezi İdare Sistemini esas almaması o yıllarda 18. yüzyıldan itibaren bağımsızlıklarını ilan eden hanlıkların temellerinin atılmasına vesile olmuştur. Afşar Hanedanlığı döneminde de Merkezi İdare Sisteminin kullanılmayışı, Safeviler döneminde temelleri atılan feodal olarak nitelendirebileceğimiz yapıyı güçlendirmiştir. Nadir

³⁶ RASONYI, Laszlo **Tarihte Türklük** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları Ankara 1996 – s.165 NESİBLİ, Yunus **Tarihi Gürcü Kaynaklarında 11-13. Yüzyıl Kuzey Azerbaycan'ın Etnik Yapısı ile İlgili Bilgiler** Azerbaycan Türk Kültür Dergisi sayı:345 yıl:50 Kasım-Aralık 2002 Ankara s.30-31

³⁷ KILIÇ Mehmet **Dünyadaki Türkmenler** F. Özsan Matbaacılık Sanayi Bursa 1997 s.44 -48

³⁸ YILDIRIM Dursun ve ÖZENDEN M. Cihat **Karabağ Dosyası** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları Ankara 1991 s2-3

³⁹ HAYİT Baymiza **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi** TTK Yayınları Ankara 1996 s.9

Şah'ın ölmesiyle birlikte bu hanlıklar 18.yüzyılın ikinci yarısında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Batı Azerbaycan'da Erevan, Nahçıvan, Karabağ, Gence ve Şamahı Hanlıkları, Kuzey Azerbaycan'da Şeki ve Derbent Hanlıkları, Kuzeydoğu Azerbaycan'da Lenkeran Hanlığı ve Kuba Hanlığı, Güney Azerbaycan'da Urmıye, Hoy, Maku, Merağa, Tebriz, Erdebil ve Karabağ Hanlıkları kurulmuştur. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti ve Macarların içinde bulundukları siyasal-sosyal durumdan yararlanan Rus Çarlığı Kafkasya'da faaliyete geçmiş, hanlıkları taciz etmeye başlamış, Osmanlılar ve Gacarlardan kuvvetli bir olumsuz tepki görmeyişi ile de cesaretlenmiş, işgal faaliyetlerine devam etmiştir. Ruslar hanlıklardan ilk olarak Gence'yi 1804'te işgal etmişler⁴⁰ ve ismini "Yelizavetpol" olarak değiştirmişlerdir.⁴¹ 1806 yılında Kuba ve Derbent Hanlıklarını, 1812'de ise Lenkeran Hanlığını Rus Çarlığı sınırlarına dahil etmişlerdir. Hanlıkların birbirinden kopuk siyasi duruşları, birleşme çabası içinde olmayışları ve aralarındaki liderlik rekabetlerinin zaman zaman çatışmaya dönüşmesi Rus Çarlığının işini kolaylaştırmıştır. Rus saldırılarından rahatsız olan Gacar Hanlığı anlaşma görüşmelerinde bulunmuş ve her iki taraf arasında 12 Ekim 1813'te Gülistan

⁴⁰ KOCAYEV, E. E. **Vatan Tarihi** Bakü 1997 s.56.

⁴¹ KÜRKÇÜOĞLU, Erol **1918-1920 Türkiye Azerbaycan ilişkileri** Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi Erzurum 1994 s.XL .III

Antlaşması⁴² imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Gence, Şeki, Bakü, Derbent ve Talış Hanlıkları Ruslara bırakılmıştır.

Gülistan Antlaşması ile Aras'ın kuzeyinde hatırı sayılır bir toprak edinen Ruslar, 1818'de Şeki, Şamahı ve Şirvan Hanlıklarını 1825'te de Nahçıvan ve Erevan Hanlıklarını işgal ettikten sonra saldırılarını Aras'ın güneyine yöneltmeye başlamışlardır. Nahçıvan ve Şirvan Hanlıklarının Ruslarca işgali Gacar Hanlığının Ruslara savaş açması ile sonuçlanmış, yapılan savaşta Gacarlar yenilmiş, Karadağ, Maku ve Hoy Hanlıklarını işgal eden Ruslarla anlaşma yapmak zorunda kalmışlardır. 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması⁴³ Aras Nehri esas alınarak Azerbaycan'ı kuzey ve güney olarak ikiye ayırmış, Azerbaycan'ın kuzeyi Ruslara, 2/3'lük kısmını oluşturan güneyi ise İran'a bırakılmıştır.⁴⁴

2. Azerbaycan'ın Kuzeyindeki Gelişmeler

Türkmençay Antlaşması ile resmen Rus Çarlığının egemenliği altına giren Kuzey Azerbaycan'da genel olarak Hanlık Sistemine (özellikle kendileri teslim olan

⁴² Tam metni eklerdedir.

⁴³ Tam metni eklerdedir.

⁴⁴ **Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü-Yarını** s.20 ve Güney Azerbaycan ile ilgili olarak **İran Azerbaycan'ı Tetkik Raporu**, Türkiye Cumhuriyeti Ankara 1927 s.3-17

hanlıklara⁴⁵⁾ 1840'lı yıllara kadar müdahale edilmemiştir. Bunun nedeni Çarlığın Kuzey Azerbaycan'a fiili olarak tam hakim olamaması ve direnişin kuvvetlenmesini engellemek istemesidir.⁴⁶ Sisteme dokunmayan Ruslar Kuzey Azerbaycan'a başta Ermeniler olmak üzere, Rus ve diğer milletlerden insanları iskan etmeye başlamışlardır. Özellikle yeni iskan edilen Ermeniler ile Azerbaycan'daki Türkler arasında husumet yaşanmasını destekleyen Ruslar, böylelikle bir taraftan kendilerine yönelebilecek toplu ve güçlü bir direnişi önlerken diğer taraftan da Türk-Ermeni çatışmalarında "abilik" görevini üstlenerek görece imajını düzeltmeye çalışmıştır.

1840 yılından itibaren Rus yönetimi Azerbaycan'daki Hanlık sistemine son vermiş, valilikler oluşturmuş, ülkeyi idari yönden kray⁴⁷, eyalet⁴⁸, oblast⁴⁹ ve okruglara⁵⁰ ayırmıştır.⁵¹ Eyaletler birleşerek canişlikleri meydana getirmiş, canişlikler ise doğrudan Adalet Bakanlığı'na bağlanmıştır. 10 Nisan 1840'da

⁴⁵ Karabağ, Şeki ve Şamahı Hanlıkları SARIAHMETOĞLU, Nesrin **Azeri-Ermeni İlişkileri(1905-1920)** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi İstanbul 1996 s.7

⁴⁶ Bu sırada Rusların Çeçenlerle olan mücadelesi de Azerbaycan'a yönelik faaliyetlerini azaltmış olabilir.

⁴⁷ İçinde guberniyaları barındıran idari birim

⁴⁸ Guberniya

⁴⁹ eyalet ile okrug arasındaki idari birim

⁵⁰ oblasttan daha küçük idari bölgedir. Okrugun alt birimi ise üyezd (kaza) dır.

⁵¹ SARIAHMETOĞLU, N. **1996** s.8 ve VELİYEVİN, Tofik **Azerbaycan Tarihi** Çaşioğlu Yayınları Bakü 2002 s.66-67

yapılan idari reformlarla Kafkasya toprakları Gürcistan, İmeretiya ve Hazar guberniyalarına bölünmüştür.⁵² Kafkasya'nın yönetimi Çar naibi unvanına sahip Tiflis'te bulunan gubernatöre bırakılmıştır. 1845'te ise tüm yetki doğrudan Çarı temsil eden genel valiye verilmiştir. Azerbaycan üç büyük guberniyaya bölünmüştür: Gence, Bakü ve Erevan. Bu guberniyaların gubernatörleri genellikle Ruslardan seçilmiştir.

Kafkasya'da dağınık halde yaşayan Ermeniler, Rusların teşviki ve isteği ile Erevan Guberniyasına göç ettirilerek iskan edilmiş, böylece hem Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türkleri arasında bağlantı kesilmeye çalışılmış⁵³ hem de Azerbaycan Türklerinin toprakları üzerinde Ermenilerin hak iddia etmesi ve Ermeniler ile Türkler arasında çatışmaların olmasına yol açılmıştır. Ruslar bu politikaları ile Aras'ın kuzeyindeki Azerbaycan topraklarının doğu ve batı olarak ayrılmasına neden olmuşlar, batıdaki bu Türk topraklarda daha sonra Ermenistan Devleti kurulmuştur.⁵⁴

Azerbaycan'da 19. yüzyılın ilk çeyreğinden 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden Çar yönetimi dini, siyasi ve kültürel yönden asimilasyon politikaları

⁵² Bu idari düzenlemede amaç heterojen bir etnik yapı oluşturmaktır. SWIETOCHOWSKI, Tadeusz **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı** 1905-1920 Çev.Nuray Mert Bağlam Yayınları Araştırma Dizisi İstanbul 1988

⁵³ YILDIRIM, D. ve ÖZÖNDER, M. C. 1991 s.9

⁵⁴ SARAY, Mehmet **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi** TTK Yayınları Ankara 1996 s.27

uygulamışsa da bu kısa vadede pek etkili olmamıştır.⁵⁵ 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarıyla birlikte İsmail Bey Gaspıralı'nın "dilde, fikirde ve işte birlik"⁵⁶ şiarıyla başlattığı milli uyanış, Rus Çarlığı genelinde yaşayan Türkler arasında olduğu gibi Azerbaycan'da da milliyetçilik duyguları güçlendirmiş ve ülke genelinde Türklerin bağımsızlık faaliyetlerinde etkin rol oynamıştır.

19. yüzyılın sonlarıyla birlikte Azerbaycan'da Mirza Fethali Ahundzade'nin başını çektiği milli uyanış hareketi başlamış, Ahundzade "usul-i cedit"⁵⁷ ile eğitim veren okullar açmış,⁵⁸ bilinçli nesillerin yetişmesine çalışmıştır. Hasan Melikzade Zerdabi de ilki 1875'te yayınlanan ilk Türkçe gazete olma özelliği taşıyan Ekinci'yi çıkartmaya başlamış, diğer gazete ve dergilere öncülük eden bu gazete 93 Harbi sırasında kapatılmıştır. 1879'da Ziya, 1880'de Ziya-i Kafkaziye, 1880'de Keşkül yayın hayatına başlamıştır. Azerbaycan Türklerine "Tatar diyerek ne İran'la ne de

⁵⁵ Rusların bu politikaları Türklerin isyanlarına neden olmuş, Türkler bağımsızlık mücadelelerine devam etmişlerdir. 19. yüzyılın en önemli isyanı "Kaçak Hareketi" olmuştur. Kaçak Nebi'nin başlattığı bu hareket Azerbaycan geneline yayılmıştır. SARAY, M. a.g.e s.29 Ayrıca Kaçak hareketlerinden çok önce 1837'de Kuba, 1838'de Şeki isyanları da yaşanmıştır. Bu isyanlara halk büyük ölçüde destek vermiştir ve 1863 Zagatala.

⁵⁶ KIRIMLI, Hakan **İsmail Bey Gaspıralı** Kırım Derneği Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları Ankara 1995 s.29

⁵⁷ VELİYEVİN, T. 2002 s.217-219

⁵⁸ TAYMAS, A. B. **Azerbaycan'da Usul-i Cedit Hareketleri**, Türk Kültürü c. II sayı.18 Ankara 1964 s.122-123

Türkiye ile münasebeti olmayan üçüncü bir millet”⁵⁹ yaratmaya çalışan Çarlık Rusyasının bu siyasetine karşı halkı bilinçlendirme⁶⁰ ve direnişi örgütleyerek bağımsızlığı kazanma çabaları Azerbaycan Türkleri arasında 20. yüzyılın başlarından itibaren kuvvetlenerek devam etmiştir. Kaspi, Hayat, Füyuzad, İrşad, Molla Nasreddin, Debistan, Behlül, Terakki, İttifak, Işık, Mektep, Yeni Füyuzad, Şelale, Açıksöz ve Dirlik gibi süreli yayınlar bu amaçlara hizmet etmiştir. Ayrıca bu süreç içerisinde Rus baskısından kaynaklı olarak çeşitli siyasi teşkilatlar oluşturulmuştur. Bunların en önemlileri Mehmet Emin Resulzade önderliğinde

⁵⁹ SARIAHMETOĞLU, N. **1996** s.92

⁶⁰ Keşköl gazetesinde M. Sultanov’un yazısında kimlik belirsizliği üzerine yazılan yazılardan biri şöyledir:

“Soru- Milletin nedir?

Cevap-Müslüman’ım hem de Türküm.

Soru- Osmanlı mısın?

Cevap-Hayır, bicanlıyım. (Azerbaycanlının kısaltılmış hali, cansız anlamına geliyor- yazar kelime oyunu yapıyor.)

Soru- Azerbaycanlıların ülkesi neresi?

Cevap-Bildiğim kadarıyla Aras’ın ötesinde Azeriler yaşar, bu tarafta bicanlılar, ikisi birden Azerbaycan olur. Biz ayrı ayrı bicanlıyız.

Soru-Türkçe konuşuyorsun, öyleyse Türk müsün?

Cevap-Benim durumumu açıklayan bir kelime yok. Türk’üm, fakat bicanlı.

Soru- Kendine bicanlı Türk diyecek yerde neden kendine Azerbaycanlı Türk diyerek bu sorunu halletmiyorsun?” SWIETOCHOWSKI, T. **1988** s.51-52

kurulan ve ilk gizli teşkilat olma özelliği de taşıyan Müslüman Gençlik Teşkilatı'dır (1902). 1904'te Himmet Teşkilatı, 1905'te de Difai Teşkilatı kurulmuştur.⁶¹

1905 yılında önce Japon yenilgisi ardından İhtilal Hareketi ile sarsılan Çarlık yönetiminin pek çok ülkede olduğu gibi Azerbaycan üzerindeki baskısı biraz gevşemiştir. Bu fırsatı değerlendiren Azerbaycan Türkleri bağımsızlık amaçlı çalışmalarına hız vermişlerdir.

Yeni oluşan bu siyasi durumdan yararlanılarak 15 Ağustos 1905'te Ninji Novgorod'da I.Rusya Müslümanları Kongresi,⁶² 1906'da Petersburg'da II. Rusya Müslümanları Kongresi ve 16-23 Ağustos 1906'da III.Rusya Müslümanları Kongresi toplanmış,⁶³ Azerbaycan Türkleri Müslümanlar arasında ittifak yapılması yönünde karar alınmasını sağlamışlar ve Türk milliyetçiliği konusunda yaptıkları tüm siyasi ve sosyal faaliyetlerle Türk dünyasının önderi olmuşlardır.

Çar II. Nikola yaşanan devrim denemesinden sonra Rusya genelinden seçilen delegelerle Duma'nın toplanmasını kabul etmiş, Ekim 1905'te bunu Rus

⁶¹ VELİYEVİN, T. **2002** s.346-348

⁶² HAYİT, B. **1996** s.200

⁶³ VELİYEVİN, T. **2002** s.340-341

halkına⁶⁴ duyurmuştur. 1906'da seçimleri yapılan I. Duma'ya⁶⁵ 35, II. Duma'ya⁶⁶ 10, III. Duma'ya⁶⁷ 6 ve IV. Duma'ya⁶⁸ da bir Azerbaycan milletvekili seçilmiştir.⁶⁹

1905 İhtilalinin önünü almak için Çarlık yönetimi milletlerarası kırıgından istifade etmiştir. Azerbaycan'da bu Ermeni-Türk çatışmalarına neden olmuş, Bakü'de Ermeniler binlerce Türkü katletmişlerdir.⁷⁰ Yıl içersinde bu aralıklı olarak tekrarlanmış, Çarlık yönetimi Ermenileri Azerbaycan Türklerinin üzerine göndererek milli kırıgın siyaseti gütmüştür.⁷¹

1909-1910 yıllarında Azerbaycan'da (özellikle Bakü ve çevresi) Rus nüfusu iskan politikası uygulanmış, Çarlık yönetimi buraya Rusların göç etmesini sağlamıştır. Petrol çıkarılan Ramana, Balahanlı, Zabrat ve Sabuncu kentlerindeki

⁶⁴ Yayınlanan manifesto "Rus topraklarının Rus evlatlarına" diye başlamaktadır. SARIAHMETOĞLU, N. **1996** s.49

⁶⁵ Ali Merdanbey Topçubaşov, Mehmet Tagı Aliyev, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Esadulla Bey Muradhanov, Aliekber ve İsmail Han Ziyadhanlı. SEYİTZADE, D.B. **Azerbaycanskiye Deputatı v Gosudarstvennoy Dume Rossii** Bakü 1991 s.42-43

⁶⁶ Halil Bey Hasmemmedov, İsmail Tagıyev, Fetali Han Hoyski, Mehmetaga Şahstahnski, Zeynal Zeynalov ve Mustafa Mahmudov SEYİTZADE, D. B. **1991** s.54

⁶⁷ A. Hasmemmedov SEYİTZADE, D. B. a.g.e. s.72

⁶⁸ M.Y. Caferov SEYİTZADE, D.B. a.g.e. s.96

⁶⁹ SARAY, M. **1996** s.30

⁷⁰ VELİYEVİN, T. **2002** s.319

⁷¹ a.g.e. s.324-335 ve SWIETOCHOWSKI, T. **1988** s.69

Azerbaycan Türklerinin göçürölmesini isteyen Ermeniler, halkın buna karşı koymasý üzerine amaçlarına ulařamamýřlardır.⁷²

1911 yılında Azerbaycan Türklerinin tarihindeki önemli gelişmelerden biri yaşanmış,⁷³ Abbasoğlu Kasımzade, Tagı Tagiyev ve Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Ali Bey Hüseyinzade'nin⁷⁴ "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" şiarını başlıca istikamet edinen Musavat Partisi gizlice kurulmuştur.⁷⁵

1914'te Rus Çarlığı Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı savaşı girdiğinde Rusya genelindeki tüm halkların desteğini almıştır. Bu dönem Bakü basınında çıkan Rus yurtseverliğini vurgulayan yazılar Azerbaycan'da da böyle bir oluşumun var olduğunu gösteriyor. Hatta Azerbaycan Türklerinden Tagiyev Alman cephesinde savaşacak gönüllü birliklerin oluşturulmasına finansal destek vermiştir. Rusya genelindeki tüm Müslümanlar gibi Azerbaycan Türkleri de askerlik

⁷² VELİYEVİN, T. a.g.e. s.301

⁷³ RESULOĞLU, Mehmet Ali, **Musavat Partisinin Kuruluşu**, Azerbaycan sayı:282 yıl:40 Kasım-Aralık 1991 Ankara s.38

⁷⁴ "Pantürkizmin kültürel çevresinin ötesine ilk adım atan Azerbaycanlı "SWIETOCHOWSKI, T. **1988**. s.52

⁷⁵ VELİYEVİN, T. **2002** s.351-352

görevinden muaf tutulmuşlar, I.Dünya Savaşı sırasında Rusya cephelerinde gönüllü birlikler olarak yerlerini almışlardır.⁷⁶

Azerbaycan'da Osmanlı Devleti savaşa dahil olana kadar Rusya'ya bağlılık devam etmiş, bundan sonra Azerbaycan Türkleri karışık duygular içine girmişlerdir.⁷⁷ Bu savaş Osmanlı halifesinin beyanına göre Müslümanlar için her Müslümanın katılması gereken bir cihattır. Bu durum bir taraftan Türk kardeşleri karşı karşıya bırakan bir taraftan da Azerbaycan'ın himayesinde bulunduğu Rusya'ya karşı sadakatini test eden bir savaş olma özelliklerini taşıyordu. Öte yandan Osmanlı Devleti yöneticileri ve aynı zamanda İttihat ve Terakki Partisi liderleri için de Pan Türkizm'i gerçekleştirmek için önemli bir fırsattı. Osmanlı yöneticilerinin bu siyasetleri doğrultusundaki ilk hedefleri Azerbaycan olmuştur ki onlar Güney ile Kuzey Azerbaycan'ı birleştirmeyi amaçlamışlardır.⁷⁸ 1915 yılında Güney Azerbaycan'ı alan Osmanlı ordusunun bu çabaları Kafkasya cephesinde üstüste yenilgi yaşaması üzerine boşa gitmiştir.⁷⁹ Bu dönemde Türk kardeşlerine

⁷⁶ Rus ordusunda er ve yüksek rütbeli er olarak pek çok Azerbaycan Türkü görev almıştır. Bunların başında Mehmandarov Samed Bey, Şihlinski Ali Ağa, Nahçıvanski Hüseyin Han gibi generaller ve iki yüz kadar subay yer alır. SWIETOCHOWSKI, T. **1988** s.110 ve Ruslar cephe gerisinde görev yapmak üzere 18-23 yaş arası 50 bin Azerbaycan gencini Eylül 1915'te askere almış, halkın sahip olduğu binek hayvanları ve arabalar müsadere edilmiştir. VELİYEVİN, T. a.g.e. s.389

⁷⁷ KOCAYEV, E. E. ve GANBEROV, S. M. **Yeni Tarih** II. Hisse Bakü 1998 s.69-70 ve HASANLI, Cemil Azerbaycan Tarihi 1918-1920 Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları Ankara 1998 s.25

⁷⁸ SWIETOCHOWSKI, T. **1988** s.114

⁷⁹ a.g.e. s.114 ve VELİYEVİN, T. **2002** s.395

güvenerek Rusya'dan ayrılıp bağımsız bir Azerbaycan Devleti kurmak isteyen Azerbaycan Türklerinin umutları bir süreliğine ertelenmiştir.⁸⁰ Rus-Osmanlı Savaşı'nın Kafkasya'daki Müslümanların kafasını karıştırdığının farkına varan Rus yönetimi tümüyle baskıcı olan siyasetini bir nebze değiştirerek Kafkasya'ya Eylül 1915'te ılımlı bir vali atamıştır. Hatta Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan Türkçe'siyle yazılan, günlük çıkan ve kendisini "Türk Gazetesi" olarak tanıtan "Açık Söz" gazetesinin yayınlanmasına bile izin verilmiştir.⁸¹

Şubat Devrimi⁸² ile monarşik çarlık yönetiminin yıkılmasıyla birlikte Azerbaycan'da siyasi yönden yoğun bir hareketlilik başlamış, yüzyılın başlarında kurulan Himmet ve Musavat gibi örgütler faaliyetlerini gizli olmaktan çıkarırken Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası gibi yeni partiler de açılmıştır. 15-20 Nisan 1917'de Bakü'de Kafkas Müslümanları Kongresi toplanmış ve "Rusya'da coğrafi-federatif temelde örgütlenmiş demokratik bir cumhuriyetin oluşturulması"⁸³ fikri tartışılmıştır. 1 Mayıs 1917'de Moskova'da gerçekleştirilen Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde ise Rus Müslümanlarının özerk olması talebi kabul görmüştür.

⁸⁰ 1915 yılı Şubat ayında Fetali Han'ın yeğeni Arslan Hoyski temsilci olarak gizlice gittiği Erzurum'da kurulacak bağımsız Azerbaycan Devleti'ni tanıması için Enver Paşa'dan söz almıştır. a.g.e. s.115

⁸¹ SWIETOCHOWSKI, T. a.g.e. s.115

⁸² KOCAYEV, E. E. ve GANBEROV, S. M. **1998** s.58-59

⁸³ SWIETOCHOWSKI, T. **1988** s.129

1917 yılı Haziran ayında Avusturya cephesinde Rusların yenilmesiyle birlikte Azerbaycan'da savaşa ve Geçici hükümetin savaş hakkındaki tavrına karşı olumsuz eleştiriler artmıştır. Bu dönemde Azerbaycan'da destek kitlesi en çok parti konumuna gelen Musavat Partisi, Adem-i Merkeziyet Partisi ile birleşerek ⁸⁴ “milliyetçi bir karakter” bürünmüştür.⁸⁵ Musavat Partisinin Geçici hükümete olan tavrı Geçici hükümetin devlet birliğini koruma isteği ve devletin egemenliğini azaltacak hiçbir faaliyete izin vermemesinden kaynaklanmıştır.⁸⁶

Nihai amaçları bağımsız bir devlet kurmak olan Azerbaycan Türkleri Lenin'in Rus olmayan halklar için “kendi kaderini tayin hakkı”⁸⁷ beyanı ile hareketlerine hız vermişlerdir. Bu gelişmenin farkında olan Ruslar 1917 yılında Şaumyan'ı Azerbaycan'a vali atayarak, Bolşevik Rusya'nın Orta Doğu'da stratejik konum ve petrol çıkarlarını korumaya çalışmıştır.⁸⁸

⁸⁴ KAYACAN, İsa **Azerbaycan Azerbaycan Can Azerbaycan** Ece Yayınları Ankara 2003 s.11

⁸⁵ KEYKURUN, Naki **Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası'nın Faaliyeti ve Musavat Partisiyle Birleşmesi** Azerbaycan sayı:282 yıl:40 Kasım-Aralık 1991 Ankara s.50-55

⁸⁶ SWIETOCHOWSKI, T. a.g.e. s.136

⁸⁷ Lenin'in beyannamesi ektedir.

⁸⁸ HALLIDAY, Fred **The Great Powers and the Middle East**, Middle East Report Mart-Nisan 1988 s.4

23 Şubat 1918'de Tiflis'te Kafkasya-Ötesi Seymi (parlamento) açılmış,⁸⁹ ardından 22 Nisan 1918'de Kafkasya-Ötesinde Bağımsız Federatif Demokratik Cumhuriyet ilan edilmiştir. Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'da oluşan bu cumhuriyet hükümetinin ilk işi Osmanlı Devleti ile anlaşma yapmak olmuştur.⁹⁰ Nitekim 26 Şubat 1918'den itibaren Osmanlı ile görüşmelere başlanmış, Kafkasya hükümetinin Brest-Litovsk anlaşmasındaki şartları reddetmesi üzerine görüşmeler tıkanmıştır. Sonuçta önce Gürcistan Kafkasya Federasyonundan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiş, ardından Azerbaycan ve Ermenistan Devletleri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Osmanlı Devleti bu devletlerin bağımsızlığını tanımış ve hepsi ile ayrı ayrı Batum Anlaşması yapmıştır. Böylece Kafkasya cephesindeki savaş sona ermiştir.⁹¹

3. 1918-1920 Milli Azerbaycan Cumhuriyeti

Mehmet Emin Resulzade önderliğinde 28 Mayıs 1918'de Türklerin kurduğu ilk cumhuriyet olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ilan edilmiş, İstiklal Beyannamesi okunmuş, başkenti Bakü olmuştur⁹² ve bayrağı mavi, kırmızı,

⁸⁹ MEHMETZADE, Mirza Bala **Milli Azerbaycan Hareketi** Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları Ankara 1991 s.67-70

⁹⁰ Taraflar arasında Erzincan Mütarekesi yapılmıştır. KÜRKÇÜOĞLU, Erol **1994** s.22-25

⁹¹ KURAT, A. N. **Türkiye ve Rusya** TTK Yayınları Ankara 1970 s.476

⁹² Bakü Rus işgali altında olduğu için Bakü alınana kadar geçici başkent Gence olmuştur.

yeşil renklerde ortasında bir hilal ile sekiz köşeli yıldız olarak belirlenmiştir. Devlet başkanlığına Mehmet Emin Resulzade ve başkanlığa Fethali Hoyslu getirilmiştir.⁹³

Azerbaycan Cumhuriyeti yöneticilerinin ilk işi ülkenin çeşitli yerlerinde işgal ve talan hareketlerinde bulunan Ermenilere karşı organize mücadele başlatmak olmuş,⁹⁴ bunun için Osmanlı Devleti'nden yardım istenmiştir. Nuri Paşa ve Mürsel Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Ermenilere karşı harekatta bulunmuş, 15 Eylül 1918'de bu hareket çerçevesinde Bakü de işgalden kurtarılmıştır.⁹⁵ Azerbaycan Türklerinin refahı ve huzurunun korunması için hükümet ordu kurma çalışmalarını başlatmıştır. Demokratik, laik, çağdaş bir devlet düzeni kurmak isteyen yöneticiler yeni kurulan devlette önemli reformlar gerçekleştirmişlerdir.

⁹³ MEHMETZADE, M. B. **1991** s.89-91

⁹⁴ Bakü Sovyet'inin başında bulunan Stephan Şaumyan'ın da desteği ile Daşnaklar 30 Mart 1918'de Bakü başta olmak üzere Azerbaycan genelinde (Kuba, Şamahı, Kürdemir, Salyan, Lenkeran v.s.) Azerbaycanlı çocukları, yaşlıları öldürmüş "kanlı kırgın" günlerce devam etmiştir. KOCAYEV, E. E. **Vatan Tarihi** Bakü 1997 s.88-89 Ermenilerin bu kırgın hareketleri Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra da devam etmiştir. KÜRKÇÜOĞLU, E. **1994** s.106-109 ve 114 Bu gelişmeler gösteriyor ki Rus ve Ermeni askerleri tarafından Müslüman Türk nüfusuna karşı yapılanlar bir tür "etnik temizleme", "yakılmış toprak" politikası idi. MUSA, İsmail **XX. Yüzyılın Başında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikasında Azerbaycan Faktörü** XII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler TTK Yayınları Ankara 2002 s.405

⁹⁵ YERASİMOS, Stefanos **Milliyetler ve Sınırlar** İletişim Yayınları İstanbul 2002 s.313 ve EROL, Ali **15 Eylül 1918 Türk Ordusu Bakü'de** Azerbaycan Türk Kültür Dergisi sayı:344 yıl:50 Eylül-Ekim 2002 s.3-5

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi dili Türkçe⁹⁶ ve alfabesi Latin Alfabesi olarak kabul edilmiştir.

Dış politik çalışmalar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dünya devletleri tarafından tanınmasına yönelik olmuş, Meclis Başkanı Ali Merdan Topçubaşı bu amaçla gittiği Paris Barış Konferansında yaptığı görüşmelerin olumlu sonuçlanması ile 12 Ocak 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dünya Devletleri⁹⁷ tarafından tanınmasını sağlamıştır.⁹⁸

Sovyet Rusya, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyetlerden bağımsız hareket etmesini kabullenememiş, bunun en önemli sebebi Azerbaycan petrolü olmuştur. Azerbaycan'ı tekrar Sovyetlere katabilmek için Sovyet yönetimi şu iki yolu takip etmiştir:

⁹⁶ Musavat Partisinin programında (1917) yer alan en önemli hedeflerden biridir Türkçe'nin resmi dil olması. "Millet dili, dini, ananesi, medeniyeti, edebiyatı, tarihi ve adeti bir olan camey-i beşeriyeye denir. Yalnız din birliği çağdaş mana ile bir milliyet oluşturmaz. Milliyeti oluşturan müşterek alametlerden başlıcası dil, adet ve edebiyattır." GEZENFEROĞLU, Fazıl **Türk Kimliği ve Azerbaycan Vatanı** Yükseliş İktisadi ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları 1998 s.325

⁹⁷ Fransa, İngiltere, A.B.D, İtalya, İsviçre ve Polonya da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temsilcilik kurması kabul edilmiştir. KÜRKÇÜOĞLU, E. **1994** s.384 Ancak başını Britanya ve Fransa'nın çektiği bu devletlerin Milli Azerbaycan Cumhuriyetine destek vermelerindeki asıl niyet Azerbaycan'da kalıcı bir Türk egemenliğinden çok Rusların bu bölgede egemen olmalarını engellemektir.

⁹⁸ KOCAYEV, E. E. **1997** s.93

“I. Bolşevik fikirlerini benimseyen kişileri bulmak ve onları her türlü vaatle kandırıp kullanmak,

II. Azerbaycan'ın içinde bulunduğu kötü şartları abartarak anlatmak ve propaganda yapmak. Bu suretle ümitsizliğe düşen halka komünizmi bir kurtuluş yolu olarak göstermek”⁹⁹

Kapatılan Himmet Partisi'nin¹⁰⁰ üyeleri Rusların bu siyaseti gerçekleştirmesinde aktif rol alırken, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bu zor duruma gelmesindeki diğer faktörler daha yeni kurulan cumhuriyette ekonomik düzenlemeler ve toprak reformunun gerçekleştirilememesi, askeri yetersizlik ve dışarıdan kayda değer hiçbir yardımın gelmemesi olmuştur.

Sovyet yönetimi Azerbaycan Hükümeti'ne derhal kendileri ile görüşme masasına oturmalarını içeren bir nota vermiş¹⁰¹, Fethali Han Hoylu bağımsızlıklarının tanınması şartıyla bu notayı kabul etse de, Sovyet yönetimi kendi hakimiyetine almak istediği ülkenin bağımsızlığını kabul etmemiştir. Bu durum Sovyet baskısının artmasına sebep olmuştur. Azerbaycan'ın bu durumundan yararlanan Ermeniler Sovyetlerin desteği ile Karabağ'a

⁹⁹ SARAY, Mehmet **Azerbaycan Türkleri Tarihi** Nesil Yayıncılık İstanbul 1993 s.43

¹⁰⁰ Himmet Partisi 1907'de kapatılmıştır. RESULOĞLU, Mehmet Ali **1991** s.37

¹⁰¹ Halka Rus askerlerinin Bakü'ye gelmelerinin nedeni Türkiye'ye yardım etme isteği olarak belirtilse de Musavat yanlılara buna inanmamışlardır.

saldırmışlar,¹⁰² sayıca az ve deneyimsiz olan Azerbaycan ordusunun büyük bölümünün Karabağ'a sevk edilmesiyle birlikte başkent Bakü savunmasız kalmıştır. Azerbaycan Komünist Partisi Kızıl Ordu ile görüşüp, darbe hazırlığına başlamış, bunun için Nerimanov, Hüseyinov, Musabekov, Bunyadzade, Alimov ve Garayev'in yer aldığı "İhtilal Komitesi" kurulmuştur.¹⁰³ İhtilal Komitesi üyeleri Azerbaycan Hükümetini Sovyetlerden aldıkları desteğe güvenerek yönetimin kendilerine devredilmesini istemiş, aksi takdirde parlamentoyu basacaklarını bildirmişlerdir.

25 Nisan'dan itibaren Rus orduları Bakü'ye girmeye başlamış, XI. Kızıl Ordu ülkedeki direnişi büyük ölçüde ortadan kaldırarak meclise yönelmiş, 27 Nisan'da Azerbaycan Hükümeti kan dökülmemesi için istifa etmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁴ Azerbaycan Türklerinin bağımsızlığı 23 ay sürmüş, bir süreliğine kurtuldukları "Milletler Zindanı Rusya" ¹⁰⁵ya tekrar dahil olmuşlardır. Kızıl Ordu işgal sonrası pek çok önemli şahsiyeti kurşuna dizmiş,¹⁰⁶ sürgün etmiş ya da görevden alınmasını sağlamıştır.

¹⁰² KÜRKÇÜOĞLU, E. **1994** s.388-390

¹⁰³ SARAY, Mehmet **1993** s.44

¹⁰⁴ SARAY, Mehmet **1993** s.44 ve KOCAYEV, E. E. **1997** s.95

¹⁰⁵ YURTSEVER, A. Vahap **İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve Esir Milletler**, Azerbaycan sayı:17 Ocak 1969 Ankara s.3

¹⁰⁶ Fethali Han Hoylu, Nesip Bey Yusufbeyli, Ağaoğlu Hasan bey, Mehmet Bağır Bey, İbrahim Yusuf Bey, Piri Mürselzade, Kabulzade İslam Bey, Köçerli Feridun bey, General Murat Tilehas, Vesile

4. Transkafkasya Federasyonu (1922-1936)

Azerbaycan'da yönetim Sovyet Rusya'nın desteklediği komünist partililerin eline geçtikten sonra Kasım 1921'de Transkafkasya Cumhuriyetleri Federatif Birliğinin kurulacağı açıklanmıştır. Azerbaycan Komünist Partisine mensup Azerbaycanlı Türklerden bazıları¹⁰⁷ bu karara karşı çıkmıştır. Sovyet Rusya'nın Kafkasya'daki yetkili ismi Kirov bu gelişmeler karşısında Federasyonun kabulünü Azerbaycan'daki komünizmin test edilmesine dönüştürmüş, böylece Azerbaycan yönetimi baskı altına alınmıştır. 12 Mart 1922'de Transkafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasına yönelik anlaşma imzalanmış,¹⁰⁸ TSFSC'nin kurulumunun yıl sonunda tamamlanması ile Cumhuriyetler zaten sınırlı olan egemenliklerini tümüyle kaybetmişlerdir.¹⁰⁹

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki gerginlikler giderilmezken 24 Temmuz 1923'te Dağlık Karabağ özerk bölge yapılmıştır. Sovyet Rusya'nın Hanım ve eşi Ahmet Bey, General Kaytabaşı, Kasımkade Kasım Bey, Hasanzade Dadaş v.d. KENGERLİ, Muhammed **Milli Mücadelemizin Kurbanları ve Şehitlerimiz** Azerbaycan yıl:40 sayı:282 Kasım-Aralık 1991 Ankara s.101

¹⁰⁷ Neriman Nerimanov başı çekmiştir ve bu restleşme sonrasında ülke dışında bir göreve gönderilmiş, 1925'te de şüpheli bir şekilde ölmüştür.

¹⁰⁸ KAYACAN, İ. 2003 s.11

¹⁰⁹ SÜNBÜL, Tahir **Azerbaycan'daki Siyasi Partiler (1905'ten günümüze)** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi Ankara 1996 s.96

Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki gerginliği hep canlı tutma isteği Azerbaycan'ın sahip olduğu ancak Sovyet Rusya için çok önemli olan petrolden kaynaklanmıştır. Bu çıkar politikasının bir başka yansıması da Azerbaycan Komünist Partisinde Rusların Ermenistan Komünist Partisi ve Gürcistan Komünist Partisindekinden daha fazla yer alması olmuştur. Partideki Rusların üst düzey yönetim kadrolarında olmaları da ayrıca ilgi çekicidir.¹¹⁰

1924'te Azerbaycan Komünist Partisi'nin Genel Sekreteri Eyüp Hanbudakov Sovyet yönetimini karşısına alacak açıklamalarda bulunmuştur. Hanbudakov'a göre "Moskova Azerbaycan'ın işlerine karışmamalıdır, Azerbaycan milleti kendi kendini bizzat idare edebilir. İşçi birlikleri, kooperatifler ve diğer devlet müesseseleri gerçekten Türkleştirilmelidir..."¹¹¹ Hanbudakov'un bu açıklamaları onu hem makamından hem de ülkesinden etmiştir. Ayrıca bu çıkıştan sonra Azerbaycan Komünist Partisi sekreterliğine bundan sonra yabancılar (özellikle Ruslar) getirilmiştir.

Azerbaycan'da bir taraftan bu gelişmeler yaşanırken diğer taraftan 1920 işgali sonrası isyanlar devam etmiş, 1925 yılında Azerbaycan İçişleri Bakanı

¹¹⁰ a.g.d.t. s.98

¹¹¹ RESULZADE, Mehmet Emin **Çağdaş Azerbaycan Tarihi** Yeni Cezaevi Matbaası Ankara 1951 s.11-12

Bakırov 52'den fazla isyan hadisesi kaydetmiştir. Ayrıca Azerbaycan'daki gizli siyasi çalışmalar devam etmiş, gizli beyannameler ve gazeteler yayımlanmıştır.¹¹²

Azerbaycan'daki direnişi kırmak için sıkı takipler başlatılmış,¹¹³ 1930-32'de köylerin tamamı kolektifleştirilmiştir. 1936 yılına gelindiğinde Sovyet Rusya'nın TSFSC'ye duyduğu ihtiyaç¹¹⁴ ortadan kalkınca her cumhuriyetin Sovyet Rusya'nın 1936 Anayasası'nı kabul etmesi sağlanmış ve SSCB'nin birer parçası haline getirilmiştir.¹¹⁵ Nitekim 1936 yılından itibaren Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Köy (Kolhoz) Ekonomisi, İşçileri, Adalet ve Sağlık Bakanlıkları Moskova tarafından yürütölmeye başlanmıştır.¹¹⁶

5. Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi

¹¹² RESULZADE, M. E. a.g.e. s.8 İstiklal Gazetesi 20. sayıya kadar rahatlıkla ulaşmıştır. Aynı yazarın **Azerbaycan Problemi** adlı eserinde çıkan isyan sayısı 64 olarak veriliyor. RESULZADE, M. E. **Azerbaycan Problemi** Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları Çev: Perihan METE ve Sebahattin ŞİMŞİR Ankara 1996 s.22

¹¹³ "1925 senesi 28 Nisan sayısında Bakü'deki 'Komünist' gazetesi 'Musavat'ın bir karikatürünü neşretmişti. Bu karikatüre göre 'Musavat' ölmüş, çürümüş, yalnız kuru kemikleri kalmıştır." MEHMETZADE, M. B. **1991** s.156

¹¹⁴ "Kafkasya üzerine idari, ekonomik ve ticari alanda merkezi kontrolünü arttırmak; hükümet organları üzerinde KP hakimiyetini sağlamak ve merkezin kararlarını geçerli kılmak için propaganda ve genel tartışma konularının istismarını kolaylaştırmak." SÜNBÜL, T. a.g.e. s.96

¹¹⁵ SÜNBÜL, T. **1996** s.98

¹¹⁶ SARAY, M. **1993** s.50

a. İdari Yönden Sovyetleştirilmesi

Hem cumhuriyetlerde hem SSCB’de yönetimin odak noktası Komünist Partileridir ki KP yöneticileri aynı zamanda devletin de yöneticileridir. Ülke Yüksek Sovyet çatısı altında birleşen Birlik Sovyet’i ve Milletler Sovyet’i olarak ikiye ayrılır. Birlik Sovyet’i Muhtar Cumhuriyetler, Muhtar Oblastlar ve Muhtar Okruglara ayrılır. Buralarda KP’ nin belirlediği temsilciler oylanarak seçilir ve bu temsilciler bir araya gelip Yüksek Sovyet’i oluşturur. 2 yılda bir toplanan Yüksek Sovyet de ülkeyi yöneten konseyi; Prezidyum’u seçer. Bütün bu organların oluşmasında ve sürekliliğinde temel görev Komünist Partilerindir. En önemsiz temsilciden en önemli temsilciye kadar herkesi önce Komünist Partisi seçer ve aday gösterir.¹¹⁷

Birlik Cumhuriyetleri KP’ nin en büyük organları

- b. Merkezi komite
- c. Komite bürosu
- d. Genel sekreterlik
- e. KP’ nin şubeleri¹¹⁸

Cumhuriyet bakanlıklarının yetki sahaları

- a. Köy (Kolhoz) ekonomisi

¹¹⁷ SARAY, M. 1993 s.48

¹¹⁸ a.g.e. s.49

- b. İşçileri
- c. Adalet
- d. Eğitim
- e. Sağlık
- f. Sosyal güvenlik
- g. Yerli ekonomi¹¹⁹

b. Ekonomik Yönden Sovyetleştirilmesi

Azerbaycan'ın ekonomisi esas itibariyle petrol dışında tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'ya katılması ile birlikte petrol sanayi doğrudan Moskova'dan idare edilmeye başlanmış, tarım arazilerinin büyük bölümü Sovyet Rusya'nın ihtiyacını karşılamak üzere pamuk ekimine ayrılmış¹²⁰ ve devlet üretme çiftlikleri kolhozlar¹²¹ meydana getirilmiştir.¹²² Kolхозlarda

¹¹⁹ SARAY, M. **1993** s.50

¹²⁰ Pamuk ekimi 1930 yılından itibaren sistemli bir şekilde pamuk ithalatından kurtulmak üzere yapılmış (HAYİT, Baymirza **Türk Dünyasının Bazı İktisadi Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırma Dergisi sayı:46 Şubat 1987 İstanbul s.140) ve Azerbaycanlı üreticiler Sovyetlerden gelecek buğday karşılığında pamuk yetiştirmek zorunda bırakılmıştır. ÖDER, Kerim **Azerbaycan Ekonomisi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Yeni Matbaa, Ankara 1952 s.12

¹²¹ NASRATTINOĞLU, İrfan Ünver **Azerbaycan Cumhuriyeti** Gezi Notları, Ergün Matbaası Ankara 1982 s.47

¹²² Sovyet Rusya ilk olarak 1918-22 yıllarında Azerbaycan'da başlattığı kolektif çiftlik yapımı 1922 yılında halkın direnişi nedeniyle duraklamış, 1927 yılında 15. Komünist Parti Kongresi'nde alınan

hayvancılığa devam edilmiştir. Sanayi bölgelerine sanayi kuruluşlarında çalıştırılmak üzere yüz binlerce Rus göçmeni getirilmiştir.¹²³ İdari kadroları da ellerinde bulunduran Ruslar böylece Azerbaycan ekonomisinin büyük bölümünün sahibi olmuşlardır.

c. Dini Yönden Sovyetleştirilmesi

Dini “uyuşturucu bir afyon” gibi gören Sovyet anlayışı İslam dinini de doğal olarak hedef almıştır. Önce camiler, mescitler tahrip edilmiş, din eğitimi veren okullar kapatılmış, ardından din adamları sürgüne gönderilmiş ya da hapse atılmıştır. “Gericiliğin simgesi”¹²⁴ olarak görülen İslamiyeti yaşanması engellenmeye çalışılmış, Müslümanlara yönelik katılımı zorunlu olan “ateistlik dersleri ve konferansları” yapılmıştır.¹²⁵

karar gereği Kolhoz ve sovhoz yapımı yeniden hızlandırılmıştır. İBRAHİMZADE, Kemal **Azerbaycan Resim Sanatında Sosyalist Gerçekçilik (1920-1950)** Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi Ankara 2003 s.16 Nitekim bu dönem içinde sovhoz ve Kolhoz sayısı ikiye katlanmıştır. Bu gelişmeler üzerine Azerbaycan’ın muhtelif yerlerinde (Şeki ve Şeki’nin kuzeyi) 1930 Nisan ayında tarımın kolektifleştirilmesine karşı isyanlar yaşanmıştır. GRANT, Bruce **An Avarage Azeri Village (1930): Remembering Rebellion in the Caucasus Mountain**, Slavic Review 63 no.4 (Kış 2004) s.705-706 ve 713

¹²³ RESULZADE, M. E. 1951 s.16

¹²⁴ SARAY, M. 1993 s.57

¹²⁵ a.g.e. s.58

1924 yılının ocak ayında Azerbaycan Komünist Partisi siyasi bürosunda “Dine Karşı Komisyon” kurulmuş, daha sonra bu komisyonun çalışmaları doğrultusunda Azerbaycan’ın muhtelif şehir ve köylerinde “Allahsızlar Cemiyeti” oluşturulmuştur. Kendisini Müslümanlığın ve İslam dininin kurtarıcısı olarak gören Sovyetlerin¹²⁶ 1929 yılında Azerbaycan Müslümanlarına yönelik baskısı, şiddetlenmiş, halkın dini tören yapması yasaklanmıştır.¹²⁷ Burada amaç halkın bu özel günlerde bir araya gelerek örgütlenmelerini ve bilinçlenmelerini engellemek olmuştur.

d. Dil Yönünden Sovyetleştirilmesi

Türk dili ve kültürünü, dilin lehçelerini çok iyi bilen Nikolay İlminski 19. yüzyılın sonlarında Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları çoğaltıp, bu lehçelerin birbirlerinden ayrı birer dil gibi kullanılmalarını sağlamaya yönelik çaba harcamıştır. Bu çabalar İlminski’nin yaşadığı dönemde pek rağbet görmese de

¹²⁶ 1923 yılında Sovyet Rusya’nın isteği ile Azerbaycan Ruhaneleri adına yayınlanan beyannamede bu görüş şöyle anlatılıyor: “Türk milleti ve belki de bütün Müslüman dünyası kendi kurtuluşunu Sovyetler Federasyonuna manevi ve silahlı yardımına medyundur. Bu yardım olmasaydı, Türkler mahvolacaktı. Bu sebeple dünyanın dört bir tarafında yaşayan Müslümanlar Sovyet Hükümetine minnettar olmalı ve bu hükümeti müdafaa ve takviye etmelidir...” AHMEDOV, Şahin **Azerbaycan’da Din ve Devlet İlişkileri** Azerbaycan Kültür Dergisi sayı:343 yıl:50 Ankara 2002 s.11

¹²⁷ BUNTÜRK, Seyfettin **20. Yüzyılda Ahıska Türkleri** Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi Ankara 2005 s.126

daha sonra Sovyet Rusya tarafından ustaca kullanılmıştır. Sovyet Rusya'ya bağlı Türk Sovyet Cumhuriyetleri oluşturulduktan sonra bu cumhuriyetlerin kendi lehçelerinin ayrı bir dil gibi kullanılması zorunlu kılınmıştır. İzlenen bu politikada güdülen amaç kardeş halkların birbirleri ile iletişimlerini engellemek, devamında da birbirlerinden tamamen kopmalarını sağlamak olmuştur. Nitekim bu amaçlara ulaşabilmek için alfabe değişiklikleri de yapılmıştır. 1924 yılında tasarlanan ve 1928 yılında faaliyete geçirilen Latin Alfabesi kullanılmış, Türkiye Cumhuriyeti'nin Latin Alfabesi'ni kabul etmesi sonrası, Azerbaycan'da Kiril Alfabesi dönemi başlamıştır.¹²⁸ Ayrıca bu dönemde Rusça öğrenimi de zorunlu hale getirilmiştir.¹²⁹

Kültür alanında milli, dini ve ananevi öğelere yer vermeyen bir eğitim sistemi oluşturulmuş, ne tarih kitapları ne edebiyat ne de diğer yazın türlerinde hiçbir milli ve dini unsurun olmaması istenirken, Rusların iyiliklerinden bahsedilmesi istenmiştir.¹³⁰ Epik duruşu olan bütün eserler dışlanırken pastoral içerikli eserlerin verilmesi hedeflenmiştir. Bir köy (Kolhoz) edebiyatı ve proleterya edebiyatı oluşturulmak istenmiş ancak proletkült denilen “dışı milli, içi komünist” edebiyatı oluşturmakta başarılı olunamamıştır.¹³¹

¹²⁸ Ruslar her alfabe değişikliğinde eski alfabe ile yazılan eserleri yok ederek Azerbaycan milli yazınsal servetini de yok etmeye kalkışmışlardır.

¹²⁹ SARAY, M. **1993** s.59

¹³⁰ a.g.e. s.60

¹³¹ RESULZADE, M. E. **1951** s.10

e. Milliyet Yönünden Sovyetleştirilmesi

Sovyetlerin Azerbaycan Türkleri üzerinde uyguladığı Sovyetleştirme/ Ruslaştırma siyasetinin en temel unsurlarından biri milliyet duygusunu yok etmek, Türk kimliğini milletin hafızasından silmek olmuştur. Sovyetler milliyet duygusunu yok etme işini önce nüfusları yer değiştirerek yapmak istemiş, yüz binlerce Rus'u ve Rus olmayan başka milletleri işçi olarak Azerbaycan'a getirmiş, yüz binlerce Azerbaycan Türkünü de anayurtlarından sürmüştür. Bundaki temel amaç farklı milletleri birbirine tek ortak dil Rusça ile kaynaştırarak milli hislerini söndürmek olmuştur.

Milliyetçiliği “dar kafalılık” olarak gören Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin etkisi Azerbaycan Komünist Partisi'nde de hissedilmiştir. Azerbaycan Türkleri hedef alınarak, onların Türk olduklarını unutturmak için Azerbaycan Türk'ü yerine “Azerbaycanlı” ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.¹³² Tarih kitaplarında Türklüğe yönelik hiçbir olumlu unsura yer verilmezken, Azerbaycan'da yaşayanlara, Kafkaslara önceden sahip olan Türklerin zorla kendi dillerini öğrettikleri ve Türklüğü benimsettikleri ileri sürülmüştür.¹³³ Tarih kitaplarında Babek, Nizami v.b. şahsiyetlere yer verilirken milli kahramanlara yer verilmemiştir.¹³⁴ Sovyetlerin kendi “asimilasyon politikaları” için yaptıkları bu

¹³² KAFFAROV, Tahir **Azerbaycan Tarihi (1920-1991)** Bakü 1999 s.78

¹³³ SARAY, M. **1996** s.59

¹³⁴ RESULADE, M. E. **1991** s.18

hamleler Azerbaycan Türkleri arasında milli duyguları zedelemiş ve ülkede Ruslaştırma yanlısı olanlar ile milli kültür taraftarlarını karşı karşıya getirilmiştir.¹³⁵

Azerbaycan'daki milli unsurlara sahip çıkan başta Musavat Partisi yanlıları ve diğer önder şahısların "Musavat Partisi'nin yer altı teşkilatlarında çalışmak ve Sovyet idaresini Azerbaycan'da devirmek"¹³⁶ ile suçlanarak öldürülmeleri veya sürgüne gönderilmeleri Sovyetlerin Azerbaycan'daki anti milliyetçi politikasını uygulamada onlara kolaylık sağlamıştır.

5. Büyük Terör

Azerbaycan'ı idaresi altına almış olan SSCB bu idari hükümlerliğini halka kabul ettirememiş, sürekli olarak halkın direnişi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durum Sovyetlerin Azerbaycan'daki otoriteyi tam olarak sağlayamamasına neden olmuştur. Sovyetler işgal ettiği bu topraklarda tam otorite sağlayamamasının nedeni olarak Komünist Partisine, yönetime ve icraatlara karşı olan muhalefeti

¹³⁵ a.g.e. s.17

¹³⁶ Bu suçlamaya maruz kalan "Babaoğlu Hanefi Zeynallı, Feyzullayev, Möslümov, Kazım Ziya, Halit Seyit Hacıyev, Ağamir Memmedov, Ali Nazmi Mahmutoğlu, Takizade Abdullah Mehmetoğlu, Bilendenli Hüseyin Ali, Bala Bey Cabbarlıoğlu, Selamzade Abdülaziz, Mikail Hazma ğlu Hüseyinov, Yusuf Vezirov, Eminbeyli İbrahim Abdullahoğlu, Hüseyin Sadık, Dr Orhanbeyli Mehmet Hacıbabaoğlu 10-15 yıla mahkum olmuş, bir kısmı Sibiry'a çalışma kamplarına sürülmüş ekserisi de kurşuna dizilerek şehit edilmişlerdir. KENGERLİ, M. 1991 s.102

görmüştür. 1937 yılında Azerbaycan Sovyet Hükümeti Başkanı Rahmanov üç türlü muhalefetten bahsetmiştir. Bunlar:

1. Din etrafında birleşenler
2. Musavat Partisi etrafında toplanan milliyetçiler
3. Komünist Partisi'nden kopan Milli Eğiticiler olup amansız bir takibe uğrayacaklardır.¹³⁷

Rahmanov'un belirttiği amansız takip aynı yıl içerisinde başlamış, Kremlin'den Stalin'in emri ile başlayan kırgın hareketinin bir parçası olarak da görülmüştür.¹³⁸ Kremlin'de gerçekleşen kırgınla Azerbaycan'da gerçekleşen kırgının tek bağlantısı yanı Komünist Partisi mensuplarını da hedef almasıdır. Azerbaycan'da asıl hedef toplumun kültür, düşünce, edebiyat, basın, din ve bilim alanındaki milli temsilcileri olmuştur. Bu temsilciler Musavatçı olmakla, milli unsurları ön plana çıkarmakla, Sovyet yönetimine karşı örgüt kurmakla ve örgüt kurma çabası içinde bulunmakla suçlanmış, apar topar mahkemeye götürülmüş, pek çoğu kurşuna dizilerek ya da idam edilerek öldürülmüş, geri kalanı da sürgüne

¹³⁷ RESULADE, M. E. **1991** s.20 "1936'da Maverayı Kafkasya komünist teşkilatları katibi Beriya, 'Musavat' fırkasının artık tamamıyla kalkmış olduğu ilan ediliyordu. İki ay sonra aynı Beriya bunun aksini iddia etmiş ve Azerbaycan'da Musavatçıların harekete geçtiklerini ve birçok Azerbaycan Komünistinin de Musavatçıların tesiri altında bulunduklarını yazmıştır." MEHMETZADE, M. B. **1991** s.156

¹³⁸ Kirov'un ölümü Sovyet Rusya'da terörün inşasında mihenk taşı olmuştur. YAKOVLEV, Aleksandr **Sovyetler Birliğinde Ne Yapmak İstiyoruz?** Çev: Çiğdem KÖMÜRCİOĞLU Afa Yayınları İstanbul 1991 s. 34

gönderilmiştir.¹³⁹ Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinde önemli roller oynayan Azerbaycan Komünistleri de bu kıyımdan kurtulamamışlardır. Bu dönemde Azerbaycan KP I. Sekreteri görevini yürüten M. Cafer Bağirov dışında Azerbaycan KP ve hükümet organlarında görev alan neredeyse bütün Türkler tasfiye edilmiştir.¹⁴⁰

1937-38 yıllarında yaklaşık 29 bin Azerbaycanlı aydın, gazeteci, siyasetçi, yazar, şair v.s. idam ve sürgün edilmiştir.¹⁴¹ Azerbaycan'da bu terörden yaşanan insan kaybının en az yüz bin olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴²

¹³⁹ Eski Musavatçı milli şair Ahmet Cevad ve diğer bir milli şair Hüseyin Cavid Sibirya'ya sürgün edilmiş, tüm bu yaşananlara rağmen büyük bir cesaretle milli marşlarını söyleyerek sürgüne gitmişlerdir. RESULZADE, M. E. **1996** s.24 1937-38 yıllarında Y.V. Çemenzeminli, Tağı Şahbazi, Sultan Mecit Genizade, Mikayıl Müşvik, Salman Mümtaz, Seyid Hüseyin, Cemşit Nahçevanski, Bekir Çobanzade, Hacı Kerim Sanılı gibi büyük yazar ve şairler, Sidki Ruhulla, Abbas Mira Şerifzade gibi aktörler ve binlerce aydın idam edilmiş, binlercesi sürülmüştür. KAFFAROV, T. a.g.e. s.77 ayrıntılı bilgi için KENGERLİ, M. a.g.m. ve MEMMEDOV, H. **Sultan Mecid Genizade** Bakü 1983 ve **Ak Lekeler Silinir** Haz. Osman MİRZAYEV, Azərneşr, Bakü 1991 s.16-17

¹⁴⁰ Azerbaycan Merkez Komitesi üyesi Cengiz Yıldırım 1937'de, Azerbaycan Sovnarkom Başkanı Hüseyin Rahimov, Eski Bilim Komiseri Ruhullah Ahundov, Eski Sovnarkom Başkanı Dadaş Bünyatzade, Savnarkom üyesi Mirza Davut Hüseyinov, Eski Adalet Komiseri Ali Heydar Karayev, Azerbaycan Komünistlerinin önde gelen iki şahsı S. M. Efendiyev ve Hamid Sultanov ayrıca Devletov, Kadirli ve Musavat karşıtı olan Mustafa Kuliyeve 1938 yılında idam edilmişlerdir. **Ak Lekeler Silinir** s.10-11

¹⁴¹ KAFFAROV **1999** s.77

¹⁴² SÜNBÜL, T. **1996** s.107

I. BÖLÜM İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI

C. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ DURUM

Savaşların çıkma sebepleri genel olarak devlet politikaları ve liderler arasında yaşanan anlaşmazlıklar ve uyumsuzluklardır. Devletler kendinde olmayana sahip olmak ya da liderler liderliklerini (tebaası dışındaki) diğer insanlara da kabul ettirmek isterler. Bilim adamlarının ortaya koydukları savaş teorilerini incelediğimizde ortaya çıkan genel sonuç güce sahip olma ve onu elinde tutma isteğinin savaşların temel nedenleri olduğudur.

Savaş teorileri üzerine çalışan ilk kişi olan Toynbee'nin Güç Ayrar Teorisi (Balance of Power Theory) güç çatışmasının dengesini ele almış,¹⁴³ Modelski ve Thompson'ın Uzun Daire Teorisi (Long Cycle Theory) dünya liderleri ve bu liderlerin yönetimini global politik sistem açısından ele almış; teorisinin esasını "askeri güç" temsil etmiş¹⁴⁴ ve Gilpin'in Liderlik Savaşı ve Değişimi Teorisi (Theory

¹⁴³ LEVY, Jack S. **Theories of General War**, World Politics, c.37 No:3 (Nisan 1985) s.345

¹⁴⁴ a.g.m. s.346-347

of Hegemonic War and Change) ekonomik ve askeri güce dayalı liderlik savaşını ele almıştır.¹⁴⁵

Birinci Dünya Savaşı sonucunda imzalanan barış antlaşmaları yenilen tarafları ve özellikle parçalanan imparatorlukların yeni devletçiklerini memnun etmemiş, savaş sonrası yaşanan bütün gerginlikler ve savaşlarda bu memnuniyetsizliğin büyük payı olmuştur.¹⁴⁶

Birinci Dünya Savaşı sonrası imzaladığı Versay Barış Antlaşmasından memnun olmayan Almanya, tam da Toynbee'nin genel savaş teorisini doğrularcasına hareket etmiş,¹⁴⁷ saldırganı olduğu ilk global savaştan mağlup ayrılmış, hoşuna gitmeyen bir barış antlaşması yapmış ve tüm dünyada yeniden huzur bulma çalışmaları yaşanırken Almanya "barışın nefes alanı"nı uzatmamış, yeniden güçlenmek istemiş; Adolf Hitler'in politikaları ve halkının desteği ile İkinci Dünya Savaşı'nın da saldırgan unsuru olmuştur.

Adolf Hitler'in hedefi "Güçlü Almanya"yı oluşturmaktır. Ayrıca "Güçlü Almanya"yı oluştururken ekonomik ve askeri güce dayanarak, hakim güç ile idare

¹⁴⁵ a.g.m. s.350

¹⁴⁶ HOBBSAWN, Eric **Kısa 20. yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı** Çev:Yavuz Alogan Sarmal Yayınevi İstanbul 1996 s.50

¹⁴⁷ "Bu savaş genellikle saldırganın yenilgisi ve barışın nefes alanı ile sonuçlanır. Bu huzursuzlukta saldırgan geçici olarak engellenir. Barış yaşanmaya çalışılır." LEVY, Jack S. **1985** s.346

edilen global sistemde liderlik savaşına neden olacak¹⁴⁸ bu savaşı kazanan dünyadaki hakim gücün sahibi ve lideri olacaktır. Bu bir bakıma ülkesindeki büyük çoğunluğun desteğini alan Hitler'in hem ulusal hem de uluslararası platformda kendini kanıtlama savaşı olacaktır.¹⁴⁹

Adolf Hitler'in bu küresel savaşa neden olmasındaki en büyük etken Kasım 1937'de gerçekleştirilen Hossbach Bildirisi'nde açıkladığı ve başlangıçta İngilizlerin ve Fransızların da yakınlık gösterdiği "Hayat Sahası" (Lebensraum) politikası olmuştur.

Hitler'in devlet politikası haline getirdiği Hayat Sahası "Almanya'nın nüfus artışıyla birlikte hayat standartlarını yükseltebileceği yeni yerler demektir. Hitler'e göre Almanya özellikle tarım yönünden kendine yeterli olmadığı gibi yakın zamanda da olacak gibi değildi. Bunu dışarıdan almaksa altından kalkamayacağı döviz miktarı demektir. Dünya ticaret ve sanayisinden daha fazla pay alma olanakları sınırlıydı; diğer ülkelerin gümrük duvarları ve kendisinin sıkı para politikası buna engel oluyordu. Bunların doğal sonucu olarak savaş sırasında

¹⁴⁸ a.g.m. s.350

¹⁴⁹ 1939-41 Roosevelt-Hitler ve 1941-1945 Stalin-Hitler arasındaki ideolojik mücadele REYNOLDS, David **The Origin of the Two "World Wars": Historical Discourse and International Politics**, Journal of Contemporary History, c.38 No:1 Redesigning the Past (Ocak 2003) s.29-30

malzemenin ikmalı yabancı ülkelerden olacağı için bağımlılık söz konusu idi. Yiyecekteyse bu açlık demekti.”¹⁵⁰

Hitler’in Lebensraum politikasını gerçekleştirebilmek için savaşa, savaşı da idame ettirebilmek için hayati önemi olan yirmi temel maddeye ihtiyacı vardı:

“Genel üretim için kömür. Hareket kabiliyeti için petrol. Patlayıcılar için pamuk, yün, demir. Ulaşım için kauçuk. Elektrik donanımları için bakır. Çelik yapımı ve mühimmat için nikel. Dumansız barut için selüloz. Detantörler için civa. Uçaklar için aliminyum. Kimyasal araç-gereçleri için antimon, manganez vb. savaş araç ve gereçleri için asbest. Yalıtkan olarak mika. Patlayıcılar için nitrik asit ve kükürt gerekli idi.”¹⁵¹

Britanya ve Birleşik Amerika deniz ulaşımı sürekli olduğu sürece sıkıntı çekmeyecekken Fransa, Almanya, İtalya ve Japonya büyük ölçüde bu maddelerin sağlanmasında dışa bağımlı idi. Doğal olarak bu bağımlılıklarını ortadan kaldıracı için de bu maddelerin bulunduğu yerleri ele geçirmeleri; bu yerlerdeki hakim gücü ellerinde tutmaları gerekiyordu.

¹⁵⁰ HART, L. **II. Dünya Savaşı Tarihi** c.I Yapı Kredi Yayınları Çev.Kerim BAĞRIAÇIK İstanbul 2003 s.18

¹⁵¹ HART, L. 2003 s.30

Hitler'in "hayat sahası" politikasına en uygun yer nüfuz yoğunluğunun azlığı ve tarım alanlarının elverişli olması nedeniyle Doğu Avrupa toprakları idi. Hitler "hayat sahası" politikasına İngilizlerin ve Fransızların ılımlı bakmalarıyla birlikte harekete geçmiş, 1938 yılında Çeklerin Sudet Almanlarına kötü davranmalarını gerekçe göstererek, Çekleri baskı altına almış, bu baskıya karşı Çekler direnmeyerek Münih Antlaşmasını imzalamışlar,¹⁵² Sudet Bölgesini Almanlara bırakmışlardır. Almanların böyle davranmalarının kökeninde 1936 yılında Fransızların elinde olan Rhineland Bölgesine tekrar girmeleri etkili olmuştur. Almanların Rhineland'ı almalarına karşı yeni bir savaş olmasını istemeyen Fransa ve Büyük Britanya sessiz kalmış, bu durum da Almanları cesaretlendirmiştir.

Sudet Bölgesini aldıktan sonra Almanlar 1939 yılı Mart ayında Avusturya'ya girmişler, 15 Martta da Çekoslovakya'yı işgal etmişlerdir.¹⁵³ Almanların bu saldırgan politikaları karşısında eski savaş karşıtı tutumlarını bir yana bırakan İngilizler ve Fransızlar Çekoslovakya'ya işgal öncesinde yardım taahhüdünde bulunmuşlarsa da işgal sırasında bu vaatlerini yerine getirmemişlerdir.

Almanya ileride Polonya'ya olacak askeri harekatta Sovyetler Birliği'nin desteğini sağlamak amacıyla bu devlet ile görüşmelere başlamıştır. 23 Ağustos'ta

¹⁵² ATAÖV, Türkkiye **İkinci Dünya Savaşı** Birey Toplum Yayınları Ankara 1985 s.69

¹⁵³ a.g.e. s.70

Almanya ile Sovyet Rusya arasında saldırmazlık paktı imzalanmış, bu anlaşma ile karşılıklı ortaklık oluşturulurken gizli hükümlerle de Polonya bu iki devlet arasında paylaşılmıştır.¹⁵⁴

Almanlar Rusları kendi yanlarına çektikten sonra Polonya'dan Alman etki sahası içinde olan Danzing Bölgesini istemiş ancak istekleri Polonyalılar tarafından reddedilmiştir.¹⁵⁵ Bunun üzerine Almanlar Polonya'ya askeri müdahale kararı almışlardır.

D. SAVAŞIN AVRUPA'DA BAŞLAMASI

1. Polonya'nın İşgali Ve İkinci Dünya Savaşı'nın Başlaması

Sovyet Rusya ile yapılan saldırmazlık anlaşmasından sonra Alman Führeri Hitler, Polonya üzerindeki niyetlerini açıkça belirtmiş, Nazi etki sahasında olan Danzig (Gdansk) bölgesinin kendilerine verilmesi için Polonya'ya baskı yapmaya başlamıştır.¹⁵⁶ Nihayetinde Hitler Polonya'ya müdahaleye karar vermiş ve İkinci Dünya Savaşı 1 Eylül 1939 sabahı Alman ordularının işgal amacıyla Polonya'ya

¹⁵⁴ HART, L. **2003** s.22

¹⁵⁵ ATAÖV, T. **1985** s.77

¹⁵⁶ SANDER, Oral **Siyasi Tarih Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan 1980'e Kadar** İmge Kitabevi, Ankara 1989 s.90

girmesiyle başlamıştır.¹⁵⁷ Tarihe “Blitzkrieg/Yıldırım Savaşı” olarak geçen bu harekat zırhlı birliklerle hava birliklerinin ilk defa müşterek kullandığı muharebe olmuştur.¹⁵⁸ Yapılan ittifaklara ve verilen garantilere rağmen İngiltere ve Fransa Polonya’ya yardıma gitmemişler, Polonya Almanya karşısında yalnız kalmıştır. Alman tankları karşısında Polonya birlikleri etkili olamamış ve uzun süreli direniş gösterememiştir. Polonya’nın yenilmesinin an meselesi olduğunu gören Sovyet Rusya “23 Ağustos Paktı’nın kendine ayırdığı parsayı ele geçirmek için”¹⁵⁹ 17 Eylül’de Polonya’nın doğu sınırından içeri girmiş, İkinci bir cephede savaşıacak askeri gücü ve yeterliliği olmayan Polonya arkasından aldığı bu darbeye karşın işgal güçlerine 28 Eylül’e kadar direnmiş ve son birlikler 5 Ekim’de teslim olurken Almanlar ve Ruslar Karpatlar hattında buluşmuşlardır.¹⁶⁰

2. Sovyet –Fin Savaşı Ve İskandinavya’daki Gelişmeler

Polonya’nın işgalinden sonra Stalin, Hitler’in Baltık’a saldırmasından endişelenerek Baltık bölgesinde güvenliğini sağlamaya çalışmış, bu doğrultuda Litvanya, Letonya, Estonya ve Fin devletlerince ülkelerinin stratejik bölgelerinde üs kiralama ve asker bulundurma talebinde bulunmuştur. Bu talebi Fin hükümeti hariç

¹⁵⁷ ARMAOĞLU, Fahir **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi** 1914-1980 Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Ankara 1983 s.361

¹⁵⁸ HART, L. **2003** s.35

¹⁵⁹ ARMAOĞLU, F. **1983** s.361

¹⁶⁰ HART, L. **2003** s.39

diğerleri kabul etmiş, bu durum Fin-Sovyet savaşına neden olmuştur. Finlilerin direnişine rağmen üç buçuk ay gibi bir sürede Ruslar Finlandiya'yı mağlup etmişlerdir. 12 Mart 1940'da Finlandiya ve Sovyet Rusya arasındaki savaş yapılan Moskova Antlaşması ile bitmiş, Sovyet Rusya'nın başlangıçtaki talepleri Finliler tarafından kabul edilmiştir. (13 Mart 1940)¹⁶¹

9 Nisan 1940'da Rusların Almanlardan çekinerek beklediği hamle, biraz da Sovyetlerin erken davranarak yaptığı hamleye karşı hamle olarak, geç de olsa gerçekleşmiştir. Almanya, Norveç'e çıkarma yapma planlarına başlamıştır ki Almanya'nın bu hamleyi gerçekleştirmeyi amaçlamasında müttefik güçlerin, İngilizlerin ve Fransızların hem Finlandiya'ya yardım hem de demir madenini kontrol amaçlı İskandinavya'ya çıkartma yapma isteği etkili olmuştur. Almanya İskandinavya'ya yerleşerek ülke güvenliğini müttefiklere karşı korumak ve Baltık'daki durumunu Sovyetlere ve müttefiklere karşı dengelemek niyetindedir, ancak bunları yapabilmesi için uluslararası camiada kabul görececek bir sebebe ihtiyaç duymuş ve buna uygun durumun bulunması da gecikmemiştir. Halihazırda Almanlar Baltık Denizi'nde bir Alman gemisinin İngiliz muhriplerince takip edilip bir Norveç fiyordunda -iki Norveç hücum botunun da olay yerinde olmasına kaşın-rehin alınmasını fırsat bilerek Norveç'i İngilizlere yardım etmekle suçlamışlar¹⁶² ve arkasından bu ülkeye askeri müdahalede bulunmak için Danimarka'ya sınırları

¹⁶¹ SANDER, O. **1989** s.93

¹⁶² CARTIER, Raymond **İkinci Dünya Savaşı** c.1 1939-1942 Meydan Gazetecilik Neşriyat İstanbul s.67-68

içinden geçmek için ultiatom vermişlerdir.¹⁶³ Fin-Sovyet savaşı sırasında bitaraf olduğunu ilan eden Danimarka bu ultiatoma karşı direnç göstermemiş ve kabul etmiştir. Ültimatoma kabul edilmesinin ardından Almanlar hiç vakit kaybetmeden Danimarka'dan gemilerle Norveç'e geçmişler,¹⁶⁴ geçerken de stratejik konumu ve ulaşım güvenliği nedeniyle Danimarka'yı da nüfuz alanları içine sokmuşlardır.¹⁶⁵

C. SAVAŞIN GENİŞLEMESİ

1. Avrupa'daki Gelişmeler

a. Almanya-Fransa Savaşı

Almanya'nın Polonya'ya girmesinin ardından Almanya'ya savaş ilan eden Fransa 17 Eylül'e kadar herhangi büyük bir taarruzda bulunmamış, durumu sınır savaşlarıyla geçiştirmiştir. Fransız ordusu o dönemde Avrupa'nın en güçlü ordusu olarak kabul edilmesine¹⁶⁶ karşın Fransız ordusunun çağın gereklerine cevap

¹⁶³ HART, L. **2003** s.63

¹⁶⁴ SANDER, O. **1989** s.94

¹⁶⁵ HART, L **2003** s.64-65

¹⁶⁶ BARUTÇU, F. Ahmet **Siyasi Anılar**, 1939-1954 Milliyet Yayınları İstanbul 1977 s.40 ve KURAT, A. N. **Churchill'in Harp Hatıraları**, A.Ü. DTCF Dergisi c.VII sayı 1 Mart 1949 s.241-242

vermeyen seferberlik sistemi¹⁶⁷ ve savaş stratejileri¹⁶⁸ askeri güçlerini yeterince kullanamamalarına neden olmuştur.

Sovyetlerin Polonya ve İskandinavya'daki varlığı ve Almanya'nın işgalci tavrı Fransızları Avrupa dışında bir askeri hareket düzenleme düşüncesine sevk etmiştir. Bu düşünceye göre askeri hareketin düzenleneceği yer öncelikle Sovyet topraklarında olmalı ve ayrıca Almanları da hedefe almalı, onlarda da kaygı uyandırmalıdır. Bu koşulları sağlayan hedef Fransızlara göre Bakü şehri ve dahiliğindeki Bakü petrolü olmuştur.¹⁶⁹ Ancak Bakü'ye yapılacak hava saldırısında Türkiye'nin işbirliğine ihtiyaç olması ve Türkiye'nin de buna sıcak bakmaması bitaraflığını korumak istemesi,¹⁷⁰ diğer taraftan müttefik İngiltere'nin de bu planı pek desteklemiyor olması "Bakü Harekatı"nın gerçekleşmeden son bulmasıyla sonuçlanmıştır. Ayrıca Almanya'nın Norveç'i işgali de bu projenin iptal olmasında etkili olmuştur.¹⁷¹ Çünkü Müttefiklere göre Almanya'nın yeni hedefi Batı yani kendileri olacaktır.

¹⁶⁷ "Askere alma sistemi gereği sivillerin işlerinden ayrılıp, eğitim görüp savaşa hazır hale gelmeleri çok uzun zaman alıyordu." HART, L. **2003** s.40

¹⁶⁸ Hava gücüne pek önem vermemişler ve topçulara önem vermişler ancak ağır topçu silahlarını da 16 Eylül'e kadar faaliyete geçirememişlerdir.

¹⁶⁹ DERİNGİL, Selim **Denge Oyunu** Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul 2000 s.100 ve HART, L. a.g.e. s.43

¹⁷⁰ ARMAOĞLU, F. **İkinci Dünya Harbinde Türkiye**, SBF Dergisi Haziran 1958 s.149

¹⁷¹ DERİNGİL, S. a.g.e. s.103

Polonya'nın işgali sonrası bir yandan tüm bu gelişmeler yaşanırken bir yandan da Almanya'nın "Batı"yı işgal planları devam etmiştir. Hitler Polonya savaşı sonrası Müttefiklere savaşı sonlandırmak için antlaşma teklifi sunmuş ancak önce İngiltere ardından Fransa tarafından bu teklif reddedilmiştir.¹⁷² Bunun üzerine savaşa devam kararı alan Hitler yeni hedef olarak Fransa'yı belirlemiştir. Böylelikle Hitler Fransa'yı işgal edip, İngiltere'yi barış yapmaya zorlayacaktır. Hitler'in bu planı kötü hava koşulları ve yaşanan birtakım talihsizlikler nedeni ile altı ay gecikmiş¹⁷³ ve Alman orduları 10 Mayıs'ta Fransa ve Benelüks ülkelerine girmiştir. İngiltere ve Fransa Alman taarruzunun Belçika'nın merkezinden olmasını beklemişler, bu yüzden de taarruz ile birlikte birliklerini Almanları Belçika içlerinde karşılamak üzere buraya sevk etmişlerdir. Ancak Almanlar geçilmez olarak nitelendirilen dağlık ve ormanlık Ardennes Bölgesi ve Meuse Nehrinden taarruza geçmişler, böylelikle Alman kuvvetleri ciddi bir direnişle karşılaşmadan Müttefik ordularının arkasından batıya doğru yönelerek, Belçika'ya doğru ilerlemeye başlamışlardır. Savaş öncesinde askeri gücüne çok güvenen Fransızlar Almanların hızlı ilerleyişi karşısında şoka uğramışlar, Fransız genelkurmayı panik havası içerisinde kalmış, ne yapacağını şaşırır duruma gelmiştir. Fransız cephesindeki bu kaostan yararlanan Almanlar Hollanda'yı kısa bir sürede işgal

¹⁷² HART, L **2003** s.67

¹⁷³ Savaş hareket planlarını elinde bulunduran pilotun kötü hava koşulları nedeni ile Belçika'ya hatalı ve zorunlu inişi hem planların değişmesine hem de hareketin gecikmesine neden olmuştur. CARTIER, R. **İkinci Dünya Savaşı** c.1 s.51

ettikten sonra Belçika'yı da saf dışı bırakmışlardır.¹⁷⁴ Fransızların Alman taarruzuna herhangi bir taarruz hareketi ve ciddi bir direnişle karşılık verememesi üzerine Durkirk'te zor durumda kalan İngilizler¹⁷⁵ birliklerini Fransa'dan çekmeye başlamış, 3 Haziran 1940'a kadar yüz binlerce askerini¹⁷⁶ İngiltere'ye sevk etmiştir. Bu İngiltere ve Fransa arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur.¹⁷⁷

Alman birliklerinin Rouen kentini alıp Paris'e yaklaşması üzerine Fransız Genelkurmay başkanı Weygand Paris'i savunmayacaklarını belirterek, kentin boşaltılmasını istemiştir. 10 Haziran'da Almanya'nın savaşı kazanacağına kesin gözüyle bakan İtalya Mihver cephesinde savaşa dahil olmuş, İngiltere ve Fransa'ya savaş ilan etmiştir.¹⁷⁸ Almanlar 14 Haziranda Paris'i denetimleri altına almışlardır. 16 Haziranda Fransa'da Başbakan Reynaud istifa etmiş ve yeni kabineyi barış yanlısı Mareşal Petain kurmuştur.¹⁷⁹ Daha sonra başkent Vichy

¹⁷⁴ ARMAOĞLU, F. **1983** s.367

¹⁷⁵ BRUUN, Goeffrey ve Dwight E. Lee **The Second World War and After** Houghton Mifflin Yayınları Boston 1964 s.22

¹⁷⁶ Bu rakam ARMAOĞLU, F. **1983** s.367'de 337000, SANDER, O.**1989** s.96'da 200000, HART, L. **2003** s.73'te 350000 olarak verilmiştir.

¹⁷⁷ SANDER, O. a.g.e. s.96

¹⁷⁸ CARTIER, R. **İkinci Dünya Savaşı** s.126

¹⁷⁹ ARMAOĞLU, F. **1983** s.368

yapılıp tarihe Vichy adıyla geçen hükümet kurulurken Fransa'nın üçüncü cumhuriyeti de sona ermiştir.¹⁸⁰

22 Haziran 1940'da Fransa ile İngiltere arasında mütareke imzalanmış, bu mütarekeye göre Fransa'daki hükümet bağımsız olarak tanınmış, Fransa'nın kuzey yarısı ile Atlantik kıyıları Almanlara bırakılmıştır.¹⁸¹ Fransa kendisine savaş açmış olan İtalya ile yaptığı antlaşma sonucu bir kısım toprağını da İtalya'ya bırakmıştır.

Bu arada Reynaud Hükümetinin savaş bakanının yardımcısı olan özgürlük yanlısı General de Gaulle İngiltere'ye giderek burada Fransa'nın kurtuluşu için mücadele edecek olan "Hür Fransızlar" hareketini başlatmıştır. De Gaulle bu çabasının Müttefikler tarafından da desteklenmesini ve Fransa'nın meşru başbakanı olarak tanınmasını istemiştir. Ancak Amerikan ve İngiliz Hükümetleri bu teklife pek sıcak bakmamışlar, onlar Vichy Hükümeti ile ilişkilerini Almanya'nın yararına olacak şekilde bozmak istememişlerdir.

Fransa'nın işgali ile Almanya'nın Fransız donanmasını kullanmasından korkan İngilizler 3 Temmuz 1940'da İngiliz limanlarındaki Fransız gemilerine el

¹⁸⁰ BRUUN, G. **1964** s.22

¹⁸¹ SANDER, O. **1989** s.97

koymuşlar ve Cezayir'in Mers el-Kebir üssündeki Fransız donanmasını batırmıřlardır¹⁸². Böylece pek iyi olmayan İngiliz-Fransız ilişkileri iyice gerilmiştir.

b. İngiltere Muharebesi

Almanya'nın Fransa'nın işgalindeki en mühim hedefi İngiltere'yi barışa zorlamaktı. 10 Mayıs'ta İngiltere'de Başbakan Chamberlain yaşanan olumsuz gelişmeler üzerine istifa etti yerine göreve gelen Churchill 13 Mayıs'ta rotasını şöyle açıklamıştır:

“Size kan, ızdırap, gözyaşı ve terden başka bir şey vaat etmiyorum. Politikamızın ne olduğunu sorarsanız şunu derim: tüm varlığımız, Tanrının vereceği tüm gücümüzle denizde, havada ve karada savaşmak... amacımız ne diye soracak olursanız, size tek bir sözcükle cevap veririm: zafer!... neye mal olursa olsun zafer, tüm dehşetine rağmen zafer; yol ne kadar uzun olursa olsun zafer.”¹⁸³

¹⁸² a.g.e. s.99

¹⁸³ SANDER, O. 1989 s.101

Tüm bu gelişmelere rağmen Hitler Fransa Savaşından sonra İngiltere'ye antlaşma teklifini yinelemiş ve yine reddedilmiştir.¹⁸⁴ Hitler görünüş itibariyle İngiltere ile savaşmayı pek istemiyordu, zaten yaşananlardan da anlaşılacağı üzere böyle bir hazırlığı yoktu.¹⁸⁵ Hitler'e göre İngiltere bombardıman edilerek korkutulmalı, İngiliz halkı moral olarak çökertilmeli idi. İngiltere ancak böylece savaştan vazgeçer, barışa ikna olabilirdi. Hem İngiltere'nin Almanlar tarafından işgali Almanların işine hiç gelmeyeceği gibi asıl yararı potansiyel güç olarak topraklarını paylaşacak olan Japonya ve Amerika sağlayacaktı. Almanlar bunun bilincinde idi lakin bir taraftan da iş çıkırından çıkmıştı.

"İngiltere Muharebesi" olarak adlandırılan ve Ağustos başlarında başlayan¹⁸⁶ bu savaş hava hakimiyeti savaşı olarak başlamıştı. Alman hava gücünün yetersizliği, büyük kayıpları, kayıpları telafi etmekte zorlanmaları ve rakibin gücünün farkında olmamaları savaşı Almanların aleyhine döndürmeye

¹⁸⁴ ARMAOĞLU, F. **1983** s.369 ve PURDUE, A. W. **The Second World War** St. Martin's Press, New York 1999 s.63

¹⁸⁵ Leni RIEFENSTAHL'ın **Azmin Zaferi (Triumph of the Will)** adlı belgeselinde Hitler'in 1934 Nazi Partisi Toplantısında söyledikleri, askeri yönden güçlenmeye dair birtakım çabalar içinde bulunmaları ve diğer belgesel Sıradan Faşizm'de de gösterildiği üzere "ari ırk " hakkındaki tutumu onun mutlaka savaşacağını er yada geç hedefinde İngiltere de olacağını gösteriyor. Ayrıca Hitler'in kitabında belirttiği "gençliğimde bile ciddi ve dikkatli idim; hiç de barışçı değildim" cümlesi izlediği politikayı açıklar niteliktedir. HITLER, Adolf **Kavgam** Çev: Mehmet ALTUN MDS Yayınları İstanbul 2005 s.165. Ancak anlaşılıyor ki İngiltere savaşı Almanlar için oldukça erken yaşanmıştır.

¹⁸⁶ BRUUN, G. **1964** s.23

başlamıştır.¹⁸⁷ Ayrıca İngiliz halkının bu saldırıya karşı birlik içinde olması, Başbakan Churchill'in en kritik anlarda ordusuna, askerlerine ve pilotlarına sahip çıkışı onlar üzerinde önemli bir moral motivasyon sağlamıştı;¹⁸⁸ İngiltere direniyordu, savaşıyordu "neye mal olursa olsun zafer" için. Almanya bu direnişin pek hayra alamet olmadığı görüşündedir. Hitler İngilizlerin Sovyetlerle anlaşmış olmasından korkmakta, İngiliz direnmesini de buna bağlamaktadır. Bu düşünce Hitler'i İngiliz savaşından vazgeçirmeye başlamıştır. Sovyetlerle ilişkiler Hitler'in istediği gibi gitmemeye başlamıştır. Sovyetler Almanların savaşarak el attığı her bölgede birden bire bitmişler, bir tür denge kurmaya çalışmışlardır. Bu durumdan pek hoşlanmayan Hitler Sovyetlerle diyaloglar kurmuş, Mihvere bağlılık antlaşması yapmak istemiştir. Fakat Hitler'in istediği bu anlaşmaya Ruslar pek sıcak bakmamışlardır. Almanya bunun üzerine kendisine yeni hedef olarak Sovyetleri görmeye ve buna yönelik savaş planları yapmaya başlamıştır. İngiltere savaşından istediğini elde edemeyen Almanlar Ekim ayında savaşa son vermiş, "İngiltere Savaşı" Almanlar için "kaybedilmiş savaş", İngilizler için "zafer" olmuştur.

c. İtalya'nın Yunanistan'a Taarruzu

Mussolini 1939 Nisanında Arnavutluk'a girerek Yunanistan'a komşu olmuştu. İtalya için bu komşuluktan ziyade Yunanistan'ın alınması ve Akdeniz'deki

¹⁸⁷ HART, L. 2003. s.101

¹⁸⁸ a.g.e. s.100

egemenlik için önemli bir hamle idi. Mussolini Hitler'in kazandığı zaferlerden etkilenmiş olmalı ki benzer bir zafer de kendisi kazanmak istemiş, hedef olarak da Yunanistan'ı seçmiştir. Hem İtalya'ya göre Yunanistan İngiliz gemilerine kolaylık sağlamakta ve bu nedenle de İtalyanlar tarafından rahatsız edilmeyi hak etmektedir. Mussolini'ye göre Yunanistan bu politikasından vazgeçmeli ve Yunan hükümeti 28 Ekim 1940'da Korfu ve Girit Adaları ile Epir ve Pire limanlarının İtalyanlara verilmesini içeren ultimatomu kabul ederek yardımcı olmalıdır. Doğal olarak Mussolini'nin ultimatomla resmîlik kazanan bu isteklerini Yunan hükümeti reddetmiştir. Bu gelişme üzerine İtalya Almanya'yı bile bilgilendirmeden ve İtalyan genelkurmayının muhalefetine rağmen Yunanistan'a savaş açmış,¹⁸⁹ ancak bu hareket Mussolini'nin prestijini zedeleyen bir başarısızlıkla son bulmuştur. İtalyan ilerleyişi 2 Kasım'da Yunan birlikleri tarafından durdurulmuş, Yunan karşı taarruzu 10 Kasım'da başlamış ve Kasım sonlarına doğru Yunan birlikleri İtalyanları hem Yunanistan'dan atmışlar, hem de Arnavutluk'a girmişlerdir. Ancak bu çok sürmemiş, Almanların Balkanlar'a girip Yunanistan'ı işgal etmeleriyle son bulmuş ve Almanlar İtalyanları bu zor durumdan kurtarmışlardır.

d. Almanların Balkanları ve Girit'i İşgali

Hitler'in İngiltere'yle olan savaşa son vermesinin en önemli nedenlerinden biri Sovyet Rusya'ya hareket düzenleme planıdır, ancak bunun için öncelikle

¹⁸⁹ WELLS, H.G. **Kısa Dünya Tarihi** Çev.Ziya İhsan Varlık Yayınevi İstanbul 1962 s.310

Balkanlardaki tehdidin kaldırılması, Balkanların güvenlik altına alınması gerekmektedir. Almanların Balkanlarda karşılaştığı ilk devlet olan Romanya, Sovyet Rusya'nın Besarabya ve Bukovina'yı Romanya'dan alması üzerine Almanya'ya yaklaşmıştı. Bunu bilen Almanlar hemen ittifak yapmayıp öncesinde de Romanya'dan Macaristan için Trasilvanya'nın bir kısmını ve Bulgaristan için Dobruca'yı almış ve sonrasında Almanya-Romanya ittifakı yapılmıştır. 1941 Martında da Almanya-Bulgaristan Paktı imzalanmış, Almanya bundan sonra içyapısı zayıf olan Yugoslavya'ya yönelmiştir. Bu sırada Yugoslavya'da Hırvat ve Sırların taraf olduğu bir iç savaş yaşanmaktadır. Almanya böyle karışık bir durumda dış baskıya direnemeyeceğini düşündüğü Yugoslavya'ya baskı yapmaya başlamış, onlara ittifak önermiştir. Mart 1941'de Yugoslavya ile de antlaşma imzalayan Almanlar kötü bir sürprizle karşılaşmışlar; Yugoslavya'da yaşanan darbe ile başbakan düşürülmüş yerine darbenin lideri General Simoviç geçmiş ve darbe yönetiminin ilk işi Almanya ile yapılan antlaşmayı tanımamak olmuştur. Böyle bir durumla karşı karşıya kalan Almanya 6 Nisan'da Belgrat'ı bombalayarak Yugoslavya'ya yönelik askeri harekate başlamış, bu saldırı karşısında Yugoslavlar pek direnememişlerdir. Sonuçta Almanya Yugoslavya'da Hırvat-Sloven Devleti kurmuş, Yugoslavya-Almanya ittifakı yeniden imzalanmıştır. Bu işgali kabul etmeyen Yugoslav direnişçileri dağlara çıkarak çete savaşlarına başlamışlar, bu direniş II. Dünya Savaşı boyunca sürmüştür. Bu çeteler arasında en güçlüleri olan Tito ve Mihailoviç çeteleri Müttefik güçlerden de savaş boyunca destek almışlardır.

Almanya Balkanlarda büyük ölçüde güvenliği sağlamış geriye Yunanistan ve Türkiye kalmıştır. Mihver Devletlerinden olan İtalya Yunanistan'a olan saldırısında büyük bir hezimete uğramıştı. İtalya'yı bu durumdan kurtarmak isteyen Almanya, ordularının yönünü Yunanistan'a çevirmiştir. Almanya Yunanistan'ı ele geçirmekle hem Yunanistan'da askeri birlik bulunduran İngiltere'ye, hem de Müttefiklerin savaşa sokmak istedikleri Türkiye'ye karşı gözdağı vermiş olacaktı. Nihayetinde Nisan 1941'de Almanya Yunanistan'ı işgal etmiş, İngiliz birlikleri zar zor Girit Adası'na kaçmışlardır. Yunanistan'ın denetimini ele alan Alman ordusu daha sonra hava indirme birlikleri ile Girit'i ele geçirmiş,¹⁹⁰ Müttefikler Girit'te büyük bir bozguna uğramışlar ve adayı terk etmek zorunda kalmışlardır.¹⁹¹

Bu dönem içerisinde Türkiye'nin yeri, konumu ve çevresindeki devletlere karşı üstün gücü açısından Mihver ve Müttefik Devletleri arasında paylaşılmaz bir konum elde etmiş, her iki taraf da Türkiye'nin kaybını ya da karşı tarafta bulunmasını istemediğinden ilişkilerde büyük zorluklar yaşanmamıştır. Müttefiklerle bağlayıcı bir antlaşma yapmış olan Türkiye bitaraflığını korumak için sınırlarına kadar gelen Almanya ile de 18 Haziran 1941'de Türk – Alman saldırmazlık Paktını¹⁹² imzalamıştır.¹⁹³

¹⁹⁰ **Ulus Gazetesi** 10 Mayıs 1941 s.1 ve 3

¹⁹¹ CARTIER, R. **İkinci Dünya Savaşı** s.221

¹⁹² a.g.e. s.310-311

¹⁹³ **Ulus Gazetesi** 19 Haziran 1941 s.1 ve 3

e. Alman –Rus Savaşı

Hitler'in Rusya'ya hareket düzenlemesinin nedenlerinin en başında Sovyet Rusya'nın Almanya için potansiyel bir tehlike olması geliyordu. Hitler dünyayı komünizmden kurtarmak istiyordu.¹⁹⁴ Ayrıca Sovyet Rusya Almanya nereye hareket düzenlese orada bitiyor ve neredeyse hiç silah kullanmadan topraklar alıyor, Almanya'ya komşu oluyordu. Rusların Baltık'taki hakimiyeti Almanlar tarafından kabullenilmişse de Balkanlar'a el atması; Balkanlar'da stratejik mevkilere konması Almanlar tarafından kabullenilmemiş ve Almanların Balkanlar'a müdahalesini hızlandırmıştır.

Hitler için bir diğer önemli konu da "Hayat Sahası"¹⁹⁵ (Lebensraum) idi ve Sovyet Savaşı ile Hitler bu doktrinini bir nebze daha gerçekleştireceğini düşünüyordu. Almanya'nın Fransa önünde rüştünü ispatlayan güçlü bir kara ordusu vardı, Sovyetlere karşı bu üstünlüğünü kullanacak, Fransa'da gösterdiği "Yıldırım" başarıyı Hitler'e göre "altı ay" zarfında Sovyet Rusya'ya karşı da gösterecekti. Böylece İngiltere'nin inadı kırılacak ve teslim olamaya zorlanacaktı. Hitler İngiltere'nin direnişini Ruslarla yapmış olabileceği bir anlaşma ya da dayanışmaya bağlıyordu ve Rusya'ya karşı derin bir inançsızlık duyuyordu. Hitler kuşkularında haksız olup olmadığını anlamak için Sovyet Rusya'ya "Mihver

¹⁹⁴ SANDER, O. **1989** s.110

¹⁹⁵ HART, L. **2003** s.18

Devletleri”ne katılması için bir antlaşma teklif etmiş, 10 Kasım’da Berlin’de görüşmelere başlayan iki taraf memnuniyet verici bir sonuca ulaşamamıştır. Bu konuda pek isteksiz olan Ruslar ile Rusların niyetini anlamaya çalışan Almanlar arasında sadece ekonomi içerikli bir antlaşma yapılmış, Hitler de bu görüşmeler sonrası beklediği mesajı almıştır. Bu arada Romanya ve Bulgaristan’daki Rus faaliyetleri rahatsız edici hale gelmiştir. 19 Ocak’ta Hitler Mussolini’ye “Önceleri, Rusya hiç tehlikeli bir ülke değildi, fakat şimdi hava kuvvetlerinin ulaştığı bu teknik olanaklar çerçevesinde Romanya’nın petrol kuyuları Rusya ve Akdeniz’den gelecek tehlikelere maruz kalabilir ve Mihver Devletlerinin yaşaması ise bu tehlikeye maruz kalan petrole bağlıdır”¹⁹⁶ diyerek Rusya’ya hareket düzenleyeceğini ima etmiştir.

3 Şubat 1941’de Hitler Sovyet Rusya’nın işgali için yapılan “Barbarossa Planı”nı onaylamış, bu sırada İngilizler istihbaratçıları sayesinde bunu öğrenmişler, Sovyet Rusya’ya iletmişlerse de Ruslar buna pek itibar etmemişlerdir.¹⁹⁷

Alman orduları 22 Haziran 1941 sabahı Baltık’tan Romanya’ya dek uzanan üç koldan Sovyet sınırları içine girmeye başlamış.¹⁹⁸ Sol kanatta Kuzey

¹⁹⁶ HART, L. **2003** s.160

¹⁹⁷ a.g.e. s.165

¹⁹⁸ PURDUE, A.W. **The Second World War**, The Journal of Military History, c.64, No.2 (Nisan 2000) s.575

Ordu Grubu Doğu Prusya'dan, Merkez Ordu Grubu Kuzey Polonya'dan ve sağ kanatta Güney Ordu Grubu Galiçya'dan saldırıya geçmiştir. Barbarossa Planı'na göre; ilk saldırı altı haftada başarıya ulaşacak ve altı ay sonunda Sovyet Rusya teslim olacaktı. Hitler'in bu plandaki zafer formülü Rusları büyük bir alanda ve bir defada imha etmektir. Alman birlikleri Rus topraklarında üç koldan çok hızlı bir şekilde ve büyük direnişlerle karşılaşmadan ilerlemişler, Almanların ilk iki harekatı tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Üçüncü harekatta Alman Orduları Dinyeper nehrine ulaşmış, dördüncü harekatta yarım milyon civarında Rus esir edilmiştir. Ancak hava muhalefeti etkisini göstermeye başlamış, kış gelmiştir. Alman orduları savaş stratejileri nedeniyle gittikçe üslerinden uzaklaşmış, bağlantıları kopmuş ve çete savaşları yüzünden zor duruma düşmüşler, coğrafi şekillerin engelleri, zor iklim koşulları ve istihbarat yanlışlıkları nedeniyle Alman ilerleyişi durma noktasına gelmiş ve bunların üzerine Rusların çok çetin direnişi Almanları yıldırmaya başlamıştır. Moskova harekatı başlamadan kış mevsiminin gelmesi bile Moskova'ya harekat planını erteleyememiştir. Bu da yörenin tüm özelliklerini bilen Rusların yararına olmuştur.

Moskova'ya harekatın başlamasıyla birlikte kış koşulları Almanları zorlamaya başlamış, buna karşılık Ruslar Almanların Moskova içlerine girmesini sokak savaşları ile engellemeye çalışmışlardır. Birlikleri böyle bir durumda iken Alman Komutanları bir yandan ilerleme yönünde güçlü kuşkulara sahipken bir taraftan da Hitler'e karşı gelememişler, emirleri yerine getirmişlerdir.

Alman ordusu ana hatlar ve hedefler bakımından ikiye ayrılmıştı. İlkini hedefi Hitler'in prestijini tazelemek ve Rusların moralini çökertmek için başkentleri Moskova'yı almakken, ikincisinin hedefi petrol bölgesi Kafkasya olarak belirlenmişti¹⁹⁹. İlkinde Moskova içlerine kadar girmeyi başaran Alman ordusu, Kafkasya hareketinde da Kırım ve Donets havzasına kadar kolaylıkla gelmişti. Ancak güçlü ve sürekli ihtiyat birlikleriyle yenilenen Rus direnişi ile karşı karşıya olan Alman birlikleri ne Kafkasya ne de Moskova'yı ele geçirme hedeflerine tam olarak ulaşabilmişlerdir. Bu durum Almanların aleyhine olmuş Aralık 1941'den itibaren de Alman kuvvetleri başlangıçta belirlenen hedeflerinden uzaklaşmaya başlamışlardır. Bu bir manada Almanlar için sonun başlangıcı olmuştur.²⁰⁰

Alman başarısızlığının faturası Hitler tarafından Stalin'in de benzer olaylarda yaptığı gibi generallere kesilmiş ve Sovyetler cephesinde sorumluluğu bizzat Hitler'in kendisi ele almıştır. Bu andan itibaren de başlangıçta ön görülen kısa savaş yerini "topyekün savaş"a bırakmıştır.

2. Afrika'daki Gelişmeler

İtalya'nın savaşa dahil olması Akdeniz'deki İngiliz hakimiyetine öldürücü bir darbe indirmişti.²⁰¹ İtalya'nın Akdeniz'de kuvvetli bir donanma bulundurması

¹⁹⁹ CARTIER, R. **İkinci Dünya Savaşı** s.366

²⁰⁰ **Büyük Ocak 50 Yaşında** (1912-1967) s.23 www.tustav.org/oktobr.pdf

²⁰¹ HART, L. **2003** s.117

Malta ile Süveyş arasındaki bağlantıyı, Cezayir ve Tunus'un Almanya'nın işgali altındaki Fransa'nın elinde bulunması da Malta ile Cebeli-Tarik arasındaki bağlantıyı Müttefikler için ölümcül hale getirmiştir.²⁰² Bu şartlar içerisinde İtalyanlar Süveyş'i ele geçirmek istemişler, bunun için de öncelikli hedefleri Mısır olmuştur. Müttefiklere karşı savaş ilan eden İtalya'nın muhtelif endüstri bölgelerinin İngilizler tarafından bombalanması Mısır'a yönelik harekatı tetikleyici unsur olmuştur,²⁰³ İtalyan birlikleri 13 Eylül 1940'da Mısır'a karşı taarruza geçmiştir. İtalyan birlikleri 16 Eylül'de Mısır dahiliğinde bulunan Sidi-Barrani'yi ele geçirmişler, buna karşılık Mısır'da dağınık ve az sayıda askeri birliği olan İngilizler takviye gelen kuvvetlerle 8 Aralık'ta karşı taarruza geçmişler,²⁰⁴ İtalyanları geri çekilmek durumunda bırakmışlardır. İngilizler Şubat 1941'de Bingazi'ye kadar ilerlemişlerdir.²⁰⁵

İtalya'nın Afrika cephesindeki yenilgileri ve geri çekilmesi üzerine Almanya bu cephedeki savaşa en iyi komutanlardan biri olan Rommel ve birliğini göndererek dahil olmuştur. Ancak Rommel İngiliz birliklerinin Nisan ayında İtalya Eritresi, Habeşistan'ı ve İngiliz Somalisini ele geçirmelerini engelleyememiştir.

²⁰² ARMAOĞLU, F. **1983** s.369

²⁰³ SANDER, O. **1989** s.105

²⁰⁴ HART, L. **2003** s.120-122

²⁰⁵ BRUUN, G. **1964** s.26

Doğu Afrika cephesindeki savaş Mayıs 1941'de İngilizlerin üstünlüğü ile sonlanmıştır.²⁰⁶

Almanya'nın Rommel ve bir takım askeri birlikleri Afrika'yı İtalya'nın yardımına göndermekteki hedefi genel savaş stratejisi açısından gerekli ve "dünya egemenliği planı" açısından önemli idi. Almanların dünya egemenliği planı dahilinde savaş, Mihver ülkelerinin İran'a yaklaşması ile bitecekti. Sovyet Rusya Kafkaslar üzerinden gelerek İran'ı alacak, İtalya Kuzey Afrika'yı ele geçirerek ve Orta Doğu'yu tehdit eder bir güç haline gelecek ve Japonya Hindi çini, Birmanya ve Hindistan üzerinden İran'a gelecekti.²⁰⁷ Ancak bu plan Hitler'in mizacına ve söylediği Rus karşıtı daha doğrusu tam ari ırk karşıtı sözlere pek uygun düşmeyen ayrıca Almanları arka plana atan bir projedir. Nitekim Hitler'in en öncelikli hedefi Ruslardı. Ruslar ari ırk dışında idiler, onların hepsi öldürülmeli, yaşayanlara da okuma yazma öğretilmeli idi.²⁰⁸ Bu fikirde olan bir lider niçin kendisi içinde hayati öneme haiz Kafkasya'yı, İran'ı Ruslara karşı böyle bir plan çerçevesinde bıraksın ki? Ancak İtalya'dan ve Japonya'dan beklentiler planda belirtildiği gibi aynı şekilde olabilir. Bu plan Sovyet seçeneği daha sınırlı olmak üzere ancak bir üst planın -ki bu Almanların dünya egemenliği olabilir- alt planı olarak nitelendirilebilir.

²⁰⁶ CROWDER, Michael **World War II and Africa**, The Journal of African History c. 26 No.4 1985 s.287-288

²⁰⁷ SANDER, O. **1989** s.114

²⁰⁸ ROMM, Mikhail **Sıradan Faşizm (Common Fascism)** 1965

Almanya'nın Kuzey Afrika'ya askeri desteğine karşılık, İngilizler Mısır'ın güvenliğini arttırmaya ve Alman birliklerine karşı hareket düzenlemeye karar vermişler ve bu doğrultuda 1941 yazında Churchill Afrika'ya destek birlikleri göndermiştir. Daha sonra Kuzey Afrika'daki İngiliz birlikleri Almanların geri çekilmesini sağlamak için "Crusader Harekatı"nı başlatarak Tobruk'a yönelmişler ve hiç beklemedikleri şekilde başarısızlığa uğramışlardır. Bir müddet sonra gücünü tekrar toplayan İngiliz birlikleri sınırdaki Alman-İtalyan birlikleri üzerine başarılı bir harekatta bulunmuş, Mihver birlikleri geri çekilirken 2 Ocak'ta Bedriye Garnizonunu ve diğer garnizonları da 17 Ocak 1942'ye kadar sınırları içerisine katmıştır.²⁰⁹

3. Uzak Doğu'daki Gelişmeler

Japonlar Hitler'in Fransa'yı işgal etmesini fırsat bilerek Fransız Hindini'ni korumak bahanesi ile işgal etmişlerdi. Uzak Doğu'daki bu Japon hamlesini kabul etmeyen Birleşik Amerika 24 Ocak 1941'de Japonya'nın Hindini'den hemen çekilmesini istemiş, Japonlar bu isteği olumlu karşılamayınca 26 Ocak'ta Amerikan yönetimi Birleşik Amerika'da bulunan Japon alacak ve vereceklerini, Japon mallarının satışını dondurmıştır. Amerika'nın bu tutumuna elinde birkaç yıllık petrol stoğu bulunduğu için pek de aldırış etmeyen Japonya Uzak Doğu'daki yayılma hareketine 8 Aralık'ta Hong Kong'u, 15 Şubat'ta İngilizlerden Singapur'u

²⁰⁹ HART, L. **2003** s.212

olarak devam etmiştir. Bu süreç içerisinde Birleşik Amerika bir taraftan bitarafılık konumunu fiili olarak korurken, diğer taraftan da ekonomik ve askeri yönden Mihver devletlerine karşı savaşan İngiltere'ye ve Çin'e büyük yardımlarda bulunmuş ve ülkesini yasalar ve askeri hizmetlerle savaşa hazırlamaya başlamıştır.

Birleşik Amerika'nın aktif tutum takınmasından ve Almanya'nın Müttefikleri ezici başarılarından güç alan Japonya, başta Burma olmak üzere Tayland ve Rangun'a askeri birlikler sevk etmiş, Kıt'a Asyasını hedef almıştır. Burada amaç ezeli düşman olan Çin'i sindirmek; direniş gücünü felç etmektir. Japonların bu çabaları sonucu 8 Martta Rangun Japon devlet sınırlarına girerken İngiliz birlikleri de Burma'dan atılmıştır. Nisan 1941'de Japonya Mihver Devletleri çerçevesinde Sovyet Rusya ile saldırmazlık antlaşması imzalayarak kuzeyden gelebilecek tehlikeleri önlemiş, ayrıca 24 Temmuzda Fransız Vichy Hükümeti ile yapılan antlaşmayla Fransız Hindicini'ni sınırları dahilliğine katmıştır. Buna Birleşik Amerika'nın tepkisi büyük olmuş; Amerikalılar Japonya'ya yönelik uygulamakta oldukları ambargoyu iyice serleştirmişlerdir.

22 Haziran 1941'de Almanya bir zamanlar ortağı olan Sovyet Rusya'ya savaş açmıştır. Ruslar bu darbe üzerine Almanya'ya karşı İngiltere ile 12 Temmuz 1941'de "Ortak Harekat Antlaşması" yapmış ve böylece Japonların Sovyetlerle yaptığı saldırmazlık anlaşması tehlikeye girmiştir. Bir de bunun üstüne Pasifik'te Amerika ile olan çıkar çatışması Japonları Amerikalılar ile antlaşma yapmaya

itmiştir. Japonlar Birleşik Amerika'ya Kasım 1941'de geçici bir antlaşma önermiş, bu öneride Amerikalıların ambargoyu kaldırıp, Çin'e yardımı kesmelerine karşılık Hindiçini'nden çekileceklerini vaat etmişlerdir. Çok isteyen, az veren Japonya'ya Amerikalıların cevabı doğal olarak olumsuz olmuştur. Bu gelişmeler üzerine Japonya geri çekilmediği sürece Birleşik Amerika'ya karşı tek seçeneği kalmıştır; er ya da geç savaşmak. Bu doğrultuda Japonlar Birleşik Amerika ile çekişme alanları olan Pasifik'te Amerikalılara karşı üstünlük kurmalı ve bunu ilerleyen zaman içinde Amerikalıları Pasifik'ten silerek sağladıkları üstünlüğü perçinlemeleri gerekiyordu. Tüm bu istekler çerçevesinde Japonlar kendilerine Amerikan donanma gücünün büyük bölümünün bulunduğu Havai Adalarında bulunan Pearl Harbor deniz ve hava üssünü hedef edinmişti. 7 Aralık 1941 sabahı Japonlar deniz ve havadan Amerika'ya savaş ilan etmeden Pearl Harbor'ı bombardımana tabi tutmuşlardır. Birkaç saat içinde bir yandan Amerikan deniz kuvvetlerinin büyük bölümü yok edilirken, bir yandan da Pasifik'teki üstünlük Japonlara geçmiştir.

Japonya Pearl Harbor ile eş zamanlı olarak Filipinler ve Malay Yarımadasına çıkartma hareketine başlamıştır. Pearl Harbor ile başlayan ve ardı ardına devam eden beklenmedik darbeler alan Birleşik Amerika İkinci Dünya Savaşı'na Japonların Pearl Harbor'a yönelik tecavüzü sonrası girmek zorunda kalmıştır.²¹⁰

²¹⁰ PURDUE, A. W. 1999 s.115

Pearl Harbor'daki başarı için Japonları tebrik eden Almanya birkaç gün sonra Amerika'ya savaş ilan etmiş, ardından diğer Mihver Devleti İtalya da Amerika'ya savaş açtığını açıklamıştır.

4. Atlantik'teki Gelişmeler

Almanya, İngiltere ile savaşın başlamasından itibaren denizaltılarını Atlantik Okyanusunda İngiliz ticari ve askeri gemilerine karşı kullanmaya başlamıştır. Bu yöntemle İngiltere'yi ekonomik ve moral olarak çöküntüye uğratmak isteyen Almanya, denizaltı faaliyetlerinde 1943 yılına kadar büyük ölçüde başarılı olmuştur.

D. SAVAŞTA DENGİ

1.Savaşta Dengenin Kurulması

a. İngiliz-Sovyet İttifakı

Hitler'in Sovyet Rusya'ya saldırması İngiltere için tehlikenin doğuya kayması demektir. Bir süreliğine rahatlayan İngiltere, Almanya'nın "Yıldırım/Blitzkrieg Savaşları"²¹¹ nın Rusya'da başarılı olmaya başlaması üzerine Sovyet Rusya'ya ittifak teklif etmiştir. Sovyet Rusya, Almanların üç koldan başladıkları ve hızla Rusya içlerine ilerledikleri bu harekatta "defansif pozisyonda"²¹² sürekli geri çekilmek zorunda kalmıştır. İngilizlerin uyarılarına aldırmayarak savaşa hazırlıksız yakalanan Rus birlikleri geniş alandan yararlanarak geri çekilmiş ve savaş için uygun ortam kollamaya başlamışlardır. Ancak Rus birliklerinin sayısal gücü iyi olmasına karşılık askeri teçhizat ve ekonomik durum nedeniyle Sovyet Rusya sıkıntı içindedir. Hem İngiltere ile yapılacak bir ittifak Almanları endişeye sevk edebilir hem de bu anlaşma ile Müttefikler Sovyetlere önemli miktarda yardımda bulunabilirlerdi. Böyle bir ortam içerisinde Sovyet Rusya ile İngiltere 12 Temmuz 1941'de Moskova'da birbirlerine yardımda bulunmayı ve ayrı mütareke veya antlaşma yapmamayı içeren "Ortak Harekat Antlaşması" imzalamışlar, Birleşik Amerika'nın savaşa katılması ile birlikte Sovyetlere Amerikan kaynaklı büyük askeri ve ekonomik yardımlar yapılmaya başlanmıştır. Bu yardımlar özellikle 1943 yılı ve sonrasında Rusların Almanlar karşısında mukavemetini ve güçlenmesini sağlamıştır.

b. Birleşik Amerika'nın Savaşa Girmesi

²¹¹ BRUUN, G. 1964 s.28

²¹² a.g.e. s.30

Amerika 7 Aralık 1941’de fiili olarak savaşı dahil olmuştu, ancak bundan önce de “bitaraf”lık siyaseti altında Amerika ekonomik, siyasi ve askeri yönden Müttefikleri destekleyen bir “taraf”tı. Bu siyaseti gütmesinin nedenlerinin başında Kuzey Amerika kıtasının; dolayısıyla Birleşik Amerika Devletlerinin güvenliği gelmekteydi. İkinci Dünya Savaşı öncesi ve başlarında dünyanın en büyük ve güçlü deniz gücü İngiltere’de idi. Birinci Dünya Savaşından beri İngiltere kısmen Amerika’nın stratejik ortağı olmuş, bir bakıma savaş öncesinde ve sırasında Birleşik Amerika’yı, Almanlara karşı İngiliz donanması korumuştur. Eğer İngiltere Almanlara yenilirse veya Almanlarla barış yaparsa bundan Amerika olumsuz yönde etkilenecektir. Bu yüzden Amerika savaş boyunca İngiltere’ye büyük miktarda askeri ve ekonomik yardımlarda bulunmuş ve yaptığı yardımların bir bölümüne karşılık yaptığı yardımdan çok daha önemli stratejik mevkilere sahip olmuştur. Mesela 2 Eylül 1940’da İngiltere ile yaptığı antlaşma ile İngiltere’ye verdiği 50 muhribe karşılık İngiltere’den Bermuda, Trinidad, İngiliz Guanı, Jamaika, St.Lucic, Newfoundland, Bahama ve Antigua’daki deniz üslerini 99 yıllığına kiralamıştır. Almanya’nın Danimarka’yı işgali sırasında da 9 Nisan 1941’de Danimarka’dan Görland adasında üsler kiralamıştır. Böylece Birleşik Amerika savaştan maddi imkanları ile hem toprak hem de stratejik üsler elde etmiştir.

Fransa’nın hezimete uğraması ile Almanya karşısında yalnız kalan İngiltere’nin durumu, Amerika’nın I.Dünya Savaşı sonrası edindiği tecrübelerden kaynaklı koyduğu tarafsızlık yasalarının değişmesine neden olmuştur. Amerika’nın

bitaraflığa yönelik bu yasalardan yararlanan tek güç Mihver Grubu olmuştur. İngiltere'nin yenilmesini ve meydanın Almanya'ya kalmasını istemeyen Amerikan Başkanı Roosevelt 4 Kasım 1939'da savaş malzemelerinin satışını hemen el değiştirmesi ve isteyen devlet tarafından taşınması şartıyla serbest bırakmış, 11 Mart 1941'de de karşılığı savaştan sonra ödenmek üzere "ödünç verme ve kiralama yasası"nı çıkartmıştır.²¹³

7 Aralık 1941'de Amerika'nın savaşa dahil olması ile birlikte Mihver'e karşı müttefikler büyük güç elde etmişler ve uzun süredir Mihver'den yana olan ibreyi kendi lehlerine çevirmeye başlamışlardır.

c. İran'ın İşgali

Almanya karşısında güç durumda kalan Sovyet Rusya'ya Amerikan yardımı yapılması gerekiyordu. Bunun için dört yol vardı: İran, Türkiye'nin boğazları, Murmansk ve Vladivostok limanları. Murmansk ve Vladivostok limanları bu yardımı kaldıracak güçte değillerdi ve zaten yol üzerinde yardımlar Japonların ve Almanların tecavüzü ve yok etmesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Türkiye savaşın başından beri Mihver ve Müttefiklerin tüm çaba ve baskılarına rağmen tarafsızlık politikasından geri adım atmamıştı. Böylelikle Boğazlar yolu da Müttefiklere kapanmıştı. Artık tek seçenek vardı; İran. Sovyet Rusya ve Büyük

²¹³ ROISER, Bernard **İktisadi Kriz Kuramları** (Cep Üniversitesi) Çev:Nuran YENTÜRK İletişim Yayınları İstanbul 1991 s.58

Britanya yardımının geçişi için İran'a baskı yapmaya başlamışlardır. İran bu baskılara rağmen yardımın geçişine izin vermeyince ortak bir Rus-İngiliz Harekatı sonrası 1941 yılında işgal edilmiş, Rıza Şah tahttan indirilip yerine oğlu geçirilmiştir. Tahran hariç olmak üzere İran iki nüfuz bölgesine ayrılmış; Kuzeyi Rusların, güneyi İngilizlerin denetimine girmiştir. İngiltere ve Sovyet Rusya İran ile 29 Ocak 1942'de ittifak antlaşması imzalayarak statülerini işgalciden müttefiğe geçirmişler, yaptıkları antlaşmaya göre işgalciler Almanya ile savaş biter bitmez en geç 6 ay içinde İran'ı boşaltacaklarını belirtmişlerdir. Böylelikle Almanya politikasının kilit noktası olan Kafkaslar ve İran Müttefiklerin eline geçmiş, ayrıca İran'dan yapılacak yardımların organize şekilde olması için buraya 30 bin Amerikan askeri de yerleştirilmiştir.

2. 1942-43 Cephelerde Durum

a. Avrupa'daki Gelişmeler

1. Sovyet Rusya Cephesi ve Stalingrad Savaşı

Almanya'nın Sovyet Rusya'daki askeri girişimi bekleneni tam olarak verememiş, Rusya'nın tamamen alınması için vaat edilen süre çoktan geçmiş, Alman orduların büyük direnişlerle karşılaşmalarına rağmen, Rusya'nın yeryüzü şekilleri, iklimi, geniş coğrafi alanı ve küçük gerilla savaşları nedeniyle hedeflerinin gerisinde kalmışlardır.

Leningrad, Moskova ve Kiev istikametinde üç koldan başlayan Alman taarruzu sonucu önce Kiev ve Odesa, Mayıs ayında bütün Kırım alınmış,²¹⁴ Kasım ayında Moskova harekatı başarısız olmuşsa da Ağustos 1942'de Kafkas Dağlarına ulaşılmıştır.²¹⁵ Geline bu durumda Almanların iki hedefi vardı. İlki Kafkaslardan Azerbaycan'a ve İran'a inmek, ikincisi Stalingrad'ı ele geçirmek.

Alman ordularının Rusya topraklarına girmesi ile birlikte savaş içerisindeki ittifak dengeleri Hitler'in düşündüğü ancak pek de istemediği şekilde değişmiş, Sovyet-İngiliz ittifakı yanında Birleşik Amerika Müttefik cephesinde büyük ekonomik ve askeri gücü ile savaşa dahil olmuştur. Birde bunların üzerine İran'ın Müttefik kuvvetlerce işgali Almanyasının Kafkasya hedefini, Sovyetlerin yardım kaynaklarını kesmek ve petrolü elinde tutmak için daha da önemli kılmıştır.

Alman birlikleri Moskova önlerine kadar gelmiş ancak Rus başkentini düşürmede muvaffak olamamışlardır. Stalingrad'ın yeni hedef olarak seçilmesi bu bakımdan önemlidir. Stalingrad'ın alınması Almanlar açısından artık bir prestij meselesi olmuştur ki bu önem daha çok şehrin adının Sovyetlerin önderi Stalin'in adı olmasından ve ablukanın beklenenden kat kat fazla sürmesinden kaynaklanmıştır.²¹⁶ 1942 yılı sonunda Stalingrad'da Almanlar beklenmedik ve

²¹⁴ HART, L. **2003** s.179-182

²¹⁵ a.g.e. s.270-280

²¹⁶ HART, L. **2003** s.505-511

büyük bir yenilgi almışlardır. Bu andan itibaren de Sovyet Rusya karşı harekate geçmiş, taarruzlarla Alman ordularına büyük zayıat verdirmiş ve Almanları Rusya topraklarından yavaş yavaş atmaya başlamıştır.²¹⁷

ii. Avrupa'da Çete Direnişlerinin Artması

1939'da İkinci Büyük Cihan Harbi'ni başlatan Almanya'nın savaş için olan kaynakları savaşın ortalarına doğru hızla erimeye başlarken, Alman yönetimi buna alternatif olarak işgal ettiği ülkelerdeki kaynaklara el atmış, bu ülkeleri sömürmeye başlamıştır. İşgal edildiği sırada zaten pek çok ülkede Alman karşıtı çeteler savaşmakta iken, işgal sonrası yaşanan ekonomik kriz, yetersiz iktisadi ve sosyal durumdan Almanları suçlayan yerli halklar direniş örgüt ve çetelerine destek vermişlerdir. Almanya'yı cephe gerisinden; işgal altında bulunduğu yerlerden çökertmek isteyen İngiltere ve Amerika bu direniş örgütlerine ve direniş çetelerine büyük yardımlarda bulunmuşlardır. Bu da Bulgaristan, Yugoslavya, Ukrayna v.b. ülkelerde Almanlara yönelik direnişin giderek güç kazanmasına yol açmış, cephe gerisinde özellikle 1944 yılında Almanları müşkül durumda bırakmıştır.

b. Afrika'daki Gelişmeler

²¹⁷ Tan Gazetesi 10 Ağustos 1942

Amerikalılar savaşı girdikten sonra İngiltere ile yaptıkları müzakereler ve toplantılar sonrasında ilk hedef olarak Almanya'yı seçmişler ancak hareket yerleri üzerinde bir mutabakat sağlayamamışlardır. İngiltere Türkiye'yi de savaşı dahil ederek Sovyetlerden önce Balkanlara yerleşmek için Balkanlarda bir cephe açılması taraftarı iken Amerika, Afrika'dan Almanya'ya karşı harekatta bulunulması, Afrika'dan sonra İtalya ve Fransa üzerinden Almanya'ya önce havadan sonra karadan taarruzda bulunulmasını savunmuştur. İngiltere'nin çabası istekleri için yeterli olmamıştır, keza kesenin başında büyük abi Amerika vardır. Bu doğrultuda önce Kuzey Afrika'nın Mihver güçlerinden arındırılması gerekmiştir.

1941 yılı Kuzey Afrika'daki Mihver Müttefik çekişmesinde sürekli gel-gitler yaşanmış, bir İtalyan-Alman kuvvetleri İngilizleri yenip, geri çekilmelerini sağlamış, bir İngiliz kuvvetleri İtalyanları ve Almanları mağlup edip geri çekilmelerini sağlamıştır. Nihayetinde 1942 yılı Ocak ayında Alman kuvvetleri düzenledikleri taarruzla İngilizlerin geri çekilmesini sağlamışlar, taarruzlarına Mayıs ayında devam eden Almanlar Haziran ayı sonlarında İskenderiye'ye kadar gelmişler, Mihver birliklerinin Mısır'ı almasına ramak kalmıştır. Bunu dört gözle bekleyen Mussolini bu birliklerin Mısır hareketine katılmak için hazırlanırken, İngilizler El-Alamein'de büyük bir direnç gösterdikten sonra 23 Aralık 1942'de karşı taarruza geçmişler, bu taarruz hareketi Mihver birlikleri üzerinde şok etkisi oluşturmakla kalmamış, Mihver'in Kuzey Afrika'daki hezimetinin de başlangıcı olmuştur.

İngilizlerin böyle zor bir durumda taarruza geçmelerini tetikleyen en önemli gelişme Amerika'nın Kasım ayında Afrika'daki Fransız kıyılarına asker çıkarması ve akabinde İtalya'nın Kuzey Afrika'daki varlığı üzerine saldırıya geçmesi olmuştur.²¹⁸

El-Alamein'den başlayan İngiliz taarruzu Trablus'a kadar genişlemiştir. Diğer taraftan Amerikan-İngiliz kuvvetlerinin Fas ve Cezayir kıyılarından başlayan askeri hareketine Cezayir'deki Urchy kuvvetleri destek vermiş, hem doğudan hem batıdan Müttefik güçleriyle karşı karşıya kalan Tunus'taki Mihver kuvvetleri teslim olmuş ve Müttefikler Tunus'a girmişlerdir. Son Mihver kuvvetleri de Mayıs 1943'de teslim olmuş, Afrika'da Mihver askeri kalmamıştır.

c. Uzak Doğu ve Pasifik'teki Gelişmeler

Pearl Harbor baskınından sonra Japonya 1941 yılında Hong Kong, Gilbert ve Guam adalarını almış, Malezya, Filipinler ve Borneo'ya çıkarma hareketinde bulunmuştu. Filipinleri savunan birlikler altı ay direnmiş Nisan 1942'de Filipinler Japonya topraklarına katılmıştı. 15 Şubat 1942'de Singapur, Mart ayında Cava ve Sumatra, 1943 yılında da Burma Japonların eline geçmiştir.

²¹⁸ CARTIER, R. *İkinci Dünya Savaşı* s.373

1943 yılına kadar Japonya adına işler Uzak Doğu'da ve Pasifik'te çok iyi gitmiş, ancak Japonlar Pearl Harbor'da asıl hedefi olan uçak gemilerini yok edememelerinin ceremesini 1943'ten itibaren çekmeye başlamıştır.

Uluslararası hukuk kurallarına uygun olmayan bir metot ile yapılan Pearl Harbor baskını, Amerikan kamuoyunun Başkan Roosevelt'e büyük destek verilmesini sağlamıştır. Başkan Roosevelt'in ilk işi İngiliz donanması ile birlikte Japonların Pasifik'teki yayılmasını durdurmaya çalışmak olmuş, 1942 yılında Pasifik'te sonucu Uzak Doğu'daki ve Pasifik'teki üstün gücü belirleyecek olan deniz savaşları yaşanmıştır.

Şubat 1942'de Cava Denzinde yapılan savaşı Müttefikler, 7-8 Mayıs 1942'de Mercan Denzinde yapılan Coral Sea savaşını Japonya kaybetmiş, 3-5 Haziran arası Midway'da yapılan deniz savaşını Müttefikler kazanırken, bu mağlubiyet Japonya için ağır bir darbe olmuştur. Kasım ayında yaşanan ve Pasifik'teki Amerikan üstünlüğü ile sonuçlanan Guadalcanal Deniz Savaşını Japonya kaybetmekle kalmamış, bu savaşta deniz gücünün büyük bölümünü kaybetmiştir.²¹⁹ Japonya'nın hezimetine neden olan en önemli gelişme Amerikalıların Japon haberleşme kodunu çözmeleri ve Midway Harekatını önceden haber alarak Japonları pusuya düşürmeleri olmuştur.

²¹⁹ BROGAN, W. D. The United States of America, **The New Cambridge Modern History**, The Era of Violence 1898-1945 c.12 Ed:David Thomson Cambridge at the University Press 1960 s.197

d. Atlantik'teki Gelişmeler

Atlantik muharebeleri 1942 yılında Almanlar için olumlu seyir göstermiş, ancak Birleşik Amerika'nın savaşa dahil olmasıyla birlikte Alman denizaltı kayıpları artmaya başlamış, 1943 yılından itibaren durum denizatlılara karşı sıkı önlemler alan Müttefiklerin lehine dönmeye başlamıştır.

E. SAVAŞIN MÜTTEFİKLER LEHİNE DÖNMESİ VE MİHVER'İN SONU

1. Savaşın Müttefikler Lehine Dönmesi

a. Avrupa'daki Gelişmeler

ı. 14-24 Ocak 1943 Kasablanka Konferansı

II. Dünya Savaşı süresince Müttefikler arasında savaşın gidişatına doğrudan ve dolaylı olarak yön veren konferanslar yapılmış ve bu konferanslar ortak kararlar almalarına katkı sağlamıştır. Savaşın güç ibresinin bariz olarak Müttefiklere döndüğü bu dönemde yapılan Kasablanka Konferansı'na Amerikan Başkanı Roosevelt ve Britanya Başbakanı Churchill katılmış, Sovyet Rusya'nın önderi Stalin'in davet edilmesine rağmen gelemediği konferans 14-24 Ocak 1943

tarihleri arasında Kasablanka’da yapılmıştır.²²⁰ Bu konferansta alınan ve savaşın gidişatına doğrudan etki eden kararların bazıları şunlardır:

- Sovyet Rusya üzerindeki Alman baskısını hafifletmek için Sicilya’ya çıkartma yapılması kararlaştırılmıştır.
- Almanya’ya karşı baskı oluşturulmasına (Sicilya Çıkarması ile), bu baslının doğudan Rusların da desteği ile artırılmasına ve Almanya’nın direnişi kırıldıktan sonra Avrupa’da yeni bir cephenin açılmasına karar verilmiştir.
- Türkiye’nin savaşa dahil olması karara bağlanmış bu konuda askeri hazırlık yapılmaya başlanmıştır.
- Müttefikler savaşı Almanya, Japonya ve İtalya kayıtsız şartsız teslim olana kadar devam ettirme kararı almışlardır.

II. 12-26 Mayıs 1943 Washington Konferansı

12-26 Mayıs 1943 tarihleri arasında Washington’da yapılan bu konferansa “Trident Konferansı” da denir.²²¹ Roosevelt ve Churchill’in katıldığı bu konferansta

²²⁰ HART, L. **2003** s.412-423

²²¹ ARMAOĞLU, F. **1983** s.390-391

- İtalya'nın savaş dışı kalması için işgal edilmesi, böylelikle Türkiye açısından İtalyan tehdidinin ortadan kaldırması ve savaşa dahil olmasının sağlanması
- Türkiye'nin savaşa girmesiyle birlikte Türk hava sahasının Romanya'daki petrol yataklarının ve üretim tesislerinin bombalanmasında kullanılması
- En geç 1944 yılı ilkbaharında Almanya'ya yönelik batıdan ikinci cephenin Fransa'dan açılması
- Savaş sonrası barışın sağlanması ve düzenin oluşturması için Birleşik Amerika, Büyük Britanya, Sovyet Rusya ve Çin'e sorumluluk verilmesi karara bağlanmıştır.

III. 10 Temmuz 1943 Sicilya'nın İřgali²²²

Kuzey Afrika'daki İngiliz ve Amerikan birlikleri arasında sıkışan Mihver birlikleri topluluklar halinde teslim olmuş, 13 Mayıs'ta Kuzey Afrika'da Mihver birliği kalmamıştır. Afrika'nın kontrolünü sağlayan Müttefikler yeni hedef olarak Avrupa'yı seçmişlerdir. İki koldan Almanya zerine yürümek isteyen Müttefikler bunun için güneyde İtalya, batıda Fransa'yı hedef olarak belirlemişlerdir. Ancak öncelikle hareketin daha kolay ve başarılı olabilmesi için stratejik ve lojistik destek bakımından Sicilya Adasının alınması gerekmiştir. Bu sırada Hitler ve Mussolini

²²² HART, L. **2003** s.459-474

de Avrupa’da Müttefiklerle bir savaş yaşanacağının bilincinde olmalarına rağmen Müttefik çıkarmasının nereye yapılacağı konusunda aynı görüşü savunmamışlardır.

Bu ahval içersinde Müttefik birlikleri 10 Temmuz 1943’te Sicilya açıklarına asker çıkarmaya başlamışlar, Mihver’in kıyı savunma mevzisi kısa sürede çökmüş, mukavemet edememişlerdir. 17 Ağustos’ta Sicilya tam olarak işgal edilmiş, sağ kalan Mihver birlikleri de İtalya’ya kaçmıştır.

Müttefikler kısa sürede Sicilya’daki hedeflerine ulaşmışlar, burayı bir nevi atlama tahtası olarak kullanıp, İtalya’nın işgali için hazırlığa başlamışlardır.

iv. 14-24 Ağustos 1943 Quebec Konferansı

14-24 Ağustos 1943 tarihleri arasında Churchill, İngiliz Genelkurmayı ve Amerikan Genelkurmayı arasında yapılan Quebec Konferansının asıl toplanma nedeni Mussolini’nin İtalya’da iktidarı kaybetmesi ile birlikte açılması karara bağlanan ikinci cephe meselesinin tekrar gözden geçirilmesi olmuştur. Bu konferansta Churchill ikinci cephenin Fransa yerine Türkiye’nin de savaşa dahil olmasıyla birlikte Balkanlardan aılmasında çok ısrarlı davransa da bunu diğer

katılımcılara kabul ettirememiştir. Konferans sonunda ikinci cephenin Fransa'nın Normandiya kıyısından açılması karara bağlanmıştır.²²³

v. İtalya'nın İşgali

İtalyan ve Faşist yönetimi 24 Ağustos 1943'te Yüksek Faşist Konseyi'nin Mussolini'yi görevden alması, ertesi gün Mussolini'nin istifa etmesi ve tutuklanması ile son bulmuştur, İtalya'da yeni yönetim Badoglio'ya geçmiş ve sıkı yönetim ilan edilmiştir.

Yeni kurulan Badoglio hükümeti Sicilya'nın işgalinden sonra Müttefiklerle gizli olarak barış koşullarını görüşmeye başlamış, İtalya'ya Müttefik çıkarmasının da yapıldığı 3 Eylül'de karşılıklı mutabakata varılmış ve mütareke yapılmıştır. Fakat bu mütareke Müttefiklerin isteği üzerine Güney Napoli'ye yapacağı ikinci çıkarmaya kadar açıklanmayacak, Almanlar şaşkınlığa uğratılacaktır. 8 Eylül gecesi BBC radyosunda İtalya'nın teslim olduğu ²²⁴ duyurulduktan birkaç saat sonra Müttefiklerin ikinci ve asıl çıkarma harekatı Napoli'nin güneyinde başlamış,

²²³ BALDWIN, Hanson W. **The Missing Pages of World War II The Making of Europe, Book Two: Waterloo to the Atomic Age** Ed:Herman AUSUBEL, The Dryden Press New York 1951 s. 1108

²²⁴ LEAN, E. Tangye **Vocies in The Darkness, The Story Of The European Radio War**, London 1943 Secker and Wanburg s.243

buna karşılık Alman kuvvetleri 16 Eylül'de Müttefik birliklerine yönelik taarruz girişiminde bulunmuşlar ve başarılı olamamışlardır.

İtalya'nın teslimi sonrası, özellikle Kuzey İtalya'nın savunmasını ele alan Alman birliklerine Hitler "Gaete-Ortona hattının elde tutulmasını" emretmiştir.²²⁵ Bu emre göre Roma'nın güneyi son ana kadar savunulacaktır. Almanların bu direnişi Müttefiklere sekiz aya mal olmuştur. Müttefik cephesinde büyük bir hayal kırıklığı yaratan bu durumu İtalya harekatında görev alan İngiliz Mareşal Sir Horland Alexander "İtalya Gezisi"²²⁶ olarak adlandırmıştır.

Müttefikler Roma'nın ele geçirilmesi için 17-18 Ocak 1944'te Gorgliano Nehrinden Roma'ya doğru başarılı bir harekatta bulunmuşlardır. Kuzey İtalya'da güçlü bir Alman direnişi yaşanmış, Müttefiklerin bu direnişi kırmaları ve Kuzey İtalya'ya hakim olmaları için bir sekiz ay daha beklemeleri gerekmiştir.

vi. 19-30 Ekim 1943 Moskova Konferansı

Stalin'in ülke dışına çıkmak istememesinden kaynaklı olarak Moskova'da yapılan Müttefikler arası bu konferansa dışişleri bakanları düzeyinde bir katılım olmuş, konferansta Birleşik Amerika Dışişleri Bakanı Cordell Hull, Britanya

²²⁵ HART, L. 2003 s.498

²²⁶ a.g.e. s.501

Dışışleri Bakanı Antony Eden ve Sovyet Rusya Dışışleri Bakanı Molotov yer almıştır.²²⁷ Bu konferansta

- Fransa'da sahillerinde olmasına karar verilen cephenin en geç 1 Mayıs 1944'te açılması,
- Dört Devlet (Birleşik Amerika, İngiltere, Sovyet Rusya ve Çin) Deklarasyonunun oluşturulması,
- Savaş süresince ve sonrasında Müttefik devletlerin nüfuz alanı oluşturmamaları,
- Savaş suçlularının cezalandırılması,
- Sömürge Devletlerin oluşturulacak barış ve milletlerarası birliğe bağlı vesayet konseyine verilmesi karara bağlanmıştır.

vii. 28 Kasım-1 Aralık 1943 Tahran Konferansı

Bu konferans görüş teatisi şeklinde geçen ve Çin'i küstürmemek adına yapılan Kahire Konferansının (22-26 Kasım 1943) devamında 28 Kasım ile 1 Aralık 1943 tarihleri arasında Churchill, Roosevelt ve ilk kez Stalin'in katılımıyla Tahran'da yapılmıştır.²²⁸ Konferansta

²²⁷ ARMAOĞLU, F. **1983** s.391-392

²²⁸ ATAÖV, T. **1985** s.122

- Savaşın kısaltılmasına yönelik olarak yeni cephenin 1 Mayıs 1944'te açılması

- Türkiye'nin savaşa girmesinin gerektiği

- Savaş sonrası barışı temin ve barışın devamlılığını sağlamak için milletlerarası teşkilatın kurulması kararları kabul edilmiş,²²⁹ Ruslar Londra'da bulunan Mülteci Polonya hükümetini tanımamışlardır. Ayrıca bu konferansla birlikte Müttefik devletler arasındaki görüş ayrılıkları belirginleşmeye başlamıştır.

viii. 6 Haziran 1944 Fransa'nın İşgali

Bir taraftan Kuzey İtalya'daki Alman direnişi, bir taraftan Rusların batıya ilerleyişi ile birlikte, Avrupa'da ikinci cephenin açılması için yapılan istekler, Müttefikleri Fransa'ya yönelik harekete geçirmiştir. Bu doğrultuda 6 Haziran'da Fransa'nın kurtarılması ve Almanya'nın üç koldan baskı altına alınması için Normandiya çıkarması başlamış ve İtalya'daki Müttefik harekatı geçici süreyle durdurulmuştur.

6 Haziran'da Normandiya kıyılarında o zamana kadar ki en büyük ve güçlü donanma vardır ve bu donanma birlikleri hava güçlerinin de yardımıyla tarihin en büyük çıkartmasını; "Overlord Operasyonu"nu başlatmıştır. Müttefikler

²²⁹ BALDWIN, H. W. 1951 s.1108

çok miktarda kayba rağmen çıkarma harekatında başarı sağlamışlardır.²³⁰

Fransa'nın güneyinden harekete geçen birliklerle iki koldan Fransa'da savaşa başlamışlar, Bu iki birlik birleşerek 26 Ağustos'ta Paris'e girmiş, Eylül ayı sonunda hem Fransa hem Belçika Almanlardan temizlenmiştir.

ix. 9-20 Ekim 1944 II. Moskova Konferansı

9-20 Ekim 1944 tarihleri aralığında gerçekleştirilen bu toplantı Stalin ve Churchill arasında olmuştur. Bu toplantının asıl nedeni Balkanlardaki nüfuz dağılımında anlaşmaya varılmak istenmesidir.²³¹ Nitekim Konferansın içeriği de böyle olmuş; Yugoslavya, Macaristan, Bulgaristan'ı kendi aralarında nüfuz alanlarına ayıran bu iki Müttefik devlet Polonya konusunda anlaşma sağlayamamıştır. Bu arada Stalin'in Anadolu toprakları ile ilgili düşünceleri ve istekleri de toplantıda konuşulmuş, Rusların Montrö Sözleşmesinin değiştirilmesi isteği İngilizler tarafından kabul edilmiştir.²³²

²³⁰ ARMAOĞLU, F. **1983** s.398-399

²³¹ MILES, G. J. A. Armed Forces and the Art of War, **The New Cambridge History, The Era of Violence 1898-1945** c.12 Ed:David THOMSON Cambridge of the University Press 1960 s.253

²³² Daha önce (19-30 Ekim 1943) bu adla anılan bir konferans yapıldığı için bu konferansa II. Moskova konferansı diyebiliriz.

x. Rusya'nın Kurtuluşu ve Avrupa İçlerine Girmesi

Almanlar, Stalingrad'da Ruslar tarafından mağlup edilmişti. Burada bulunan Alman kuvvetlerinin büyük bölümü savaş sırasında hayatını kaybetmiş, geri kalanın büyük bölümü de Hitler'in "asla geri çekilmeyeceksiniz" talimatıyla esir olmuşlardır.²³³

Stalingrad dışında, Kafkaslardaki Alman birliklerinin durumu pek iç açıcı değildir: Kuzeyde; Stalingrad'da feci bir darbe yenmiş ve bu darbenin etkileri Kafkasya'ya da yansımıştır. Bu birlikler bir taraftan emre itaat gereği geri çekilememişler, bir taraftan da Rusya'nın feci kışına maruz kalmışlardır. Bu zor koşullar içindeki Alman birliklerine Rusların müdahalesi pek gecikmemiş, Alman birlikleri için büyük tehlikeye haiz olan Kafkas Dağlarından Ruslar ilerlemeye başlamışlardır. Ruslar önce Mosdok ve Nalçık'ı ele geçirmişler ve sonra Kalmık steplerine doğru yönelmişlerdir.²³⁴

Ruslar birkaç cepheden birden Alman mevzilerine taarruzda bulunmuşlar, Don havzasından ilerleyen harekatta Ocak 1943 sonunda Kursk'u ele geçirmeyi başarmışlardır. Kursk'u alarak Azak Denizine doğru yönelen Rusların 5 Şubat'ta Izyum'u ve 11 Şubat'ta Lazovaya'yı alması üzerine zor durumda kalan Alman birliklerine Hitler'den cephenin tamamen düşmesini engellemek amaçlı "geri

²³³ HART, L. **2003** s.507-511

²³⁴ HART, L. **2003** s.504

çekilebilirsiniz” önerisi gelmiş ve bu öneri hiç vakit geçirilmeden uygulanmıştır. Yaz gelince Almanlar geri çekilmek durumunda kaldıkları alanları almaya yönelik taarruzda bulunmuşlarsa da Rusların aldığı mayınlı önlem nedeniyle ilerleyememişler, taarruzları sonuçsuz kalmıştır.

Ruslar 12 Temmuz 1943'te iki koldan, Almanların elinde olmasıyla Moskova'yı stratejik tehlike altında tutan Oryol'a girmişler,²³⁵ 5 Ağustos'ta burayı ve Belgorod'u ele geçirmişlerdir. Bu önemli zaferle Rus birliklerinin kendine güveni artmış ve Alman birliklerinin tehlike potansiyeli düşürülmüştür.

26 Ağustos'ta Ruslar Ukrayna'ya taarruzda bulunmuş, 22 Eylül'de Poltava'yı alan Rus birlikleri Dinyeper'i geçmeye muvaffak olmuş, 25 Eylül'de Smolensk'i, 6 Kasım'da Kiev'i ülke sınırlarına dahil eden Ruslar geniş bir cephe üzerinde ilerlemişlerdir.

12 Kasım'da Sovyet-Çek ittifak antlaşması yapılmış, Sovyet Rusya 14 Kasım'da Alman birliklerine yönelik kış taarruzunu başlatmıştır. Rusların bu taarruzu eski gücünü yitiren Almanlar üzerinde başarılı olmuş, Almanlar tutundukları cephelerden bir bir geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ruslar birkaç istisna dışında ilerlemelerini sürekli devam ettirmişlerdir. 3 Ocak 1944'te Novgorod'u ve Olevesk'i almışlar, 6 Ocak'ta Polonya sınırlarını geçmişler, 27

²³⁵ a.g.e. s.519

Ocak'ta dokuzyüz gün süren Almanların Leningrad kuşatmasını sona erdirmişlerdir.

Şubat ayında Müttefiklerin Normandiya çıkarması hareket planını kabul etmesi, Rusların taarruzunu tetiklemiş, yapılan hazırlıklar sonrası Mart ayında Doğu Avrupa içlerine doğru Rus taarruzu hız kazanmaya başlamıştır. Ruslar Dinyester Nehrine ulaşmış, Proskrov'u işgal etmişlerdir. Diğer taraftan Almanların tüm çabalarına rağmen Kırım Nisan ayında (10 Nisan'da Odessa, 11 Nisan'da Kerç ve 17 Nisan'da Tarnapol) Rus hakimiyeti altına alınmıştır.²³⁶

Geniş bir cephede ilerleyen Rus birliklerinin Finliler ile Almanların bağlantısını kesmesi, Finlandiya'yı endişeye sevk etmiş, Finlandiya hükümeti savaşın başında yaşanan işgalin bir benzerinin yaşanmasını istemediğinden Sovyetlerle açıktan açığa görüşmeler yaparak temasa geçmiştir. Fin hükümetinin bu tutumu, Alman tahakkümü altındaki diğer Doğu Avrupa ve Balkan devletlerini de bu yönde hareket etmeye sevk etmiş; Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya gibi ülkelerde bu yönde diplomatik hareket girişimi başlamış, Rusların Avrupa içlerine girmeye başlaması ve bu ülkelere yaklaşması ile birlikte bu düşünce halindeki girişim fiiliyata dökülmüştür.

²³⁶ HART, L. **2003** s.609-613

Finlandiya hükümeti, Sovyet Rusya'nın önceden önerdiği koşullara uygun antlaşmayı kabul edeceğini bildirdiyse de Stalin'in Finlandiya'nın teslim olmasını istemesinden kaynaklı olarak olumlu yanıt alamamıştır.

Temmuz ayı ortalarına gelindiğinde Sovyet birlikleri Beyaz Rusya'yı almış, Polonya'nın ve Litvanya'nın içlerine kadar ilerlemiştir. 27 Ağustos'ta ekonomik yönden önemli olan Galatz'ı, 30 Ağustos'ta Ploiești petrol kuyularını ve 31 Ağustos'ta Bükreş'i alan Kızıl Ordu birlikleri, Alman birliklerini Stalingrad'dakine benzer bir felakete uğratmışlardır.

Kızıl Ordu'nun bu amansız ilerleyişi Romanya'nın teslim olmasını, Finlilerin Sovyet isteklerini yerine getirmesini ve Bulgaristan'ın da Amerika ve İngiltere ile barış görüşmelerine başlamasını sağlamıştır. Ancak Bulgaristan'ın bu tutumunu kaale almayan, kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden Sovyet Rusya Bulgaristan'a savaş ilan etmiş lakin Bulgar yöneticilerinin emri sayesinde direnişle karşılaşmamıştır.²³⁷ Balkanlar üzerinde nüfuzunu genişleten Sovyet Rusya'nın hızını kesemeyen İngiltere Yunanistan'a el atmış ve burayı dolaylı olarak kendi nüfuz bölgesine katmıştır.

Ekim ayına gelindiğinde Avrupa içlerine kadar sokulan Kızıl Ordu, cephenin Almanlar lehine daralması nedeniyle hız kesmek zorunda kalmış Rus

²³⁷ ARMAOĞLU, F. **1983** s.398

taarruzu bir süreliğine de olsa tıkanmıştır. Almanlar hem doğu hem de batıya birlik yığarak “kayıtsız şartsız teslim olmamak” ve Hitler’in son ana kadar beklediği “bir umut” için direnişlerini artırmışlardır. Artık bundan sonra yaşanacak gelişmeler savaşın sonucunu belirleyecektir.

xı. 4-11 Şubat 1945 Yalta Konferansı

4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında Yalta’da gerçekleştirilen bu konferansta²³⁸

- Sovyet Rusya Uzak Doğu’da Japonlara karşı savaşa girmeyi kabul etmiş,
- Almanya’nın Sovyet Rusya’ya Sovyet Rusya’nın belirlediği rakam olan 10 milyar dolar tamirat borcu ödemesi kararlaştırılmış,
- Almanya üç işgal bölgesine (İngilizlerin, Rusların ve Amerikalıların tahakkümü altında oluşacak) ayrılmış,
- Türkiye’nin hakimiyetinde olan Boğazların statüsünün Sovyetler lehine değiştirilmesi görüşülmüş,²³⁹
- 1 Mart 1945’e kadar savaşa devam eden Mihver devletlerine savaş ilan etmeyenlerin oluşturulacak olan uluslararası kuruma; Birleşmiş Milletler’e üye olamayacağına karar verilmiştir.²⁴⁰

²³⁸ ATAÖV, T. **1985** s.123-125 Bu konferans Kırım konferansı olarak da bilinir.

²³⁹ ARMAOĞLU, F. **1985** s.402

b. Uzak Doğu'daki Gelişmeler

Pasifik'te yaşanan deniz savaşlarından sonra üstünlüğü Amerikalılara kaptıran Japonlar saldırı ve genişleme stratejisinden vazgeçerek artık savunmaya geçmişlerdir. Bu stratejilerini uygulamaları için ellerinde Japon Adası ve etrafında bir daireyi andırır biçimde sahip oldukları savunma alanları vardır. "Elindekini savunma" stratejisi, imparatorun Eylül ayında yayınladığı "Yeni Harekat Politikası"nda da teyit edilmiştir.²⁴¹ Böylelikle bu savunma çemberi dışında kalan Gilbert, Marshall Adaları, Solomon ve Bismarck Japonlar için artık önemli olmaktan çıkmıştır. Bu durum Müttefik kuvvetlerinin işin kolaylaştırmış, Nisan 1944'te Bismarck ve Admiralty Adaları, Ekim 1944'te Mariana Adaları ve Gilbert Adaları Müttefiklerin hakimiyetine girmiştir.

Deniz ve adalarda durum Müttefikler lehine iken karada Japonlar büyük direniş göstererek, savunmalarının kırılmasına uzun süre izin vermemişlerdir. Burma bu direnişin yaşandığı en önemli yerlerden biridir ki buranın önemi Japonlar için Hindistan'ın anahtarı olması, Müttefikler için Çin yolunu açması bakımından kaynaklanmaktadır. Japonlar Burma'da 1945'e kadar Müttefik ilerlemesine izin vermemişler ancak 22 Ocak 1945'te Burma Yolu açılmış, Müttefik ilerleyişi de başlamıştır. 26 Ocak'ta Japonlar Çin kıyılarındaki birliklerini geri

²⁴⁰ **Ulus Gazetesi** 13 Şubat 1945 s.1 ve 3

²⁴¹ HART, L. **2003** s.533

çekmeye başlamışlar ve Amerikalıların Japonya'ya yönelik hızlı uçak gemisi taarruzları bu dönemde hız kazanmıştır. Mart ayında artık Japonların direnci büyük ölçüde kırılmasına rağmen Japonlar kayıtsız şartsız teslim olmaya yanaşmamışlardır. Mart ayından sonra yapılan yeni nükleer bomba denemeleri Japonların bu inadını kırmak için kullanılacaktır.

2. Mihver'in Sonu

a. Avrupa'daki Gelişmeler ve Postdam Konferansı

ı. Avrupa'daki Gelişmeler

1944 yılı Eylül ayı sonunda Fransa ve Belçika Almanlardan temizlenmiş, Normandiya ve Güney Napoli'den başlayan çıkarma harekatı iki koldan Almanları sıkıştırmıştır.

Balkanları geçen Ruslar Avrupa içlerine doğru yönelmiş, Doğudan gelen baskıları Almanlar üzerinde hissedilir derecede artmıştır. Almanlar Müttefiklerin İtalya'yı işgali sırasında girdiği Arnavutluk'u 28 Ekim 1944'te tahliye etmeye başlamış, bir ay sonra Almanlar bu kez Makedonya'dan çekilmek zorunda kalmışlar ve 1 Aralık 1944'te Girit'i boşaltmışlardır. Artık Almanlar bütün güçlerini ülkelerini korumak için harcayacaklardır.

Balkan ülkelerini bir bir hakimiyeti altına alan Sovyet Rusya 1945 yılı başında Vistül Nehrinden Oder Nehrine taarruza geçmiş, 17 Ocak'ta Varşova'yı

almış, 26 Ocak'ta Danzing'e ulaşmıştır. Almanlar Oder'den çekilerek savunmayı Ren Nehrine taşımışlardır. Böylelikle Müttefiklerin işini kolaylaştırmış oldular. Müttefiklere Balkan devletlerindeki çete direnişleri de yardımcı olmuştur.

Almanların batı cephesinde Ardennes'e karşı başarısı kısa süren taarruzu²⁴² sonrası iyice kırılmaya başlamıştır. 28 Nisan'da Mussolini İtalyan Partizanlar tarafından vurularak öldürülmüş, bu haber Almanya'da şok etkisi oluşturmuştur.

1945 yılı baharı Ruslar Oder'i geçerek Avrupa içlerine yönelmiş, 16 Nisan'da Berlin'e taarruz başlatmış, 23 Nisan'da Berlin'e girmişlerdir. Berlin'de yaşanan sokak savaşları Hitler ve eşinin 30 Nisan'da intihar etmesiyle zayıflamış,²⁴³ 7 Nisan'da yapılan "kayıtsız şartsız antlaşma" ile II. Dünya Savaşı Avrupa'da sona ermiştir.

II. 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 Postdam Konferansı

17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında yapılan bu konferans Almanya'nın savaştan çekilmesi üzerine oluşan durum gereğince toplanmış, bu toplantıya Amerikalılar adına Başkan Truman, İngilizler adına başlangıçta Churchill daha sonra Churchill'in seçimi kaybetmesi nedeniyle yeni Başbakan olan

²⁴² HART, L. **2003** s.676-680

²⁴³ AKAD, M. Tanju **Hitler'in Son On Günü**, Popüler Tarih s.11 Nisan 2001 s.63

Clement Atlee katılmıştır.²⁴⁴ Bu Konferans II. Dünya Savaşı süresince yapılan son konferans olmuş, şu kararlar alınmıştır:

- Almanya Yalta Konferansında alınan karardan farklı olarak Fransa'nın da katılımıyla dört işgal bölgesine ayrılmış ve bu bölgelerde demokratik rejimler kurulması kararı alınmıştır.

- Avusturya'da Almaya gibi dört işgal bölgesine ayrılmıştır.
- İran'ın İngilizler ve Ruslar tarafından terk edilmesine karar verilmiştir.
- Boğazlar konusu tekrar gündeme gelmişse de bağlayıcı bir karar alınmamıştır.

- Sovyet Rusya Ağustos ayında Uzak Doğu'da savaşa girmeyi kabul etmiştir.

- Sovyet Rusya peykleri olan Romanya, Macaristan ve Bulgaristan'ı Birleşik Amerika ve Britanya'nın tanımmasını istemiş ancak bu istek hem Amerikalılar hem de İngilizler tarafından reddedilmiştir.²⁴⁵

b. Uzak Doğu'daki Gelişmeler

²⁴⁴ HODGSON, J. H. 1971 s.657

²⁴⁵ ATAÖV, T. 1985 s.127-128 ve ARMAOĞLU, F. 1983 s.404-405

Pasifik'te savaşın bitmesine Japonların direnişi engel olmuş, kamikaze saldırıları da Müttefiklere büyük kayıplar verdirmiştir. Savaşı asıl uzatan Müttefiklerin Kasablanka Konferansında alıp, uyguladıkları “kayıtsız şartsız teslim” kararı olmuştur.

Amerikalılar Japonların bu direnişini kırmak için atom bombasını kullanmaya karar vermiş ve bunu Postdam Konferansında söylemiş ve olumsuz tepki almamışlardır. Amerikalılar Kamikaze saldırıları ve taarruzlarda daha fazla asker kaybetmemek, savaşı kendi lehlerine bitirmek, gücünü teknolojik olarak da ispatlamak, Sovyetlerin Uzak Doğu'daki genişlemesini elde edeceği teknolojik ve askeri üstünlük gücü ile sınırlandırmak ve ‘bu projeye çok para harcanması, yapılan ürünün işlevinin halka gösterilmesi’ gibi sebeplerle atom bombalarının ilki 6 Ağustos 1945'te Nagasaki'ye ikincisi 9 Ağustos'ta Hiroşima'ya atılmıştır. Atılan atom bombaları Japonların savaş stratejisini pek etkilememiş, zaten halk da ölen yüzbinleri ve yaşananları daha sonra daha iyi anlayabilecekti. Ancak durumun ne kadar vahim olduğunu gören imparator, taht hakkının ve imtiyazının korunması şartıyla teslim olacağını Müttefiklere bildirmiş, bu istek kabul edilmiştir. Bu durumdan kendine pay çıkarmak isteyen Sovyet Rusya alelacele Uzak Doğu'daki çıkarlarını korumak adına 8 Ağustos'ta Japonya'ya savaş ilan etmiř²⁴⁶ ve Mançurya'yı işgale başlamıştır. 2 Eylül 1945'te Japonya ile Amerika arasında

²⁴⁶ ARMAOğLU, F. **1983** s.128

Tokyo'da imzalanan teslim antlaşması ile fiili olarak daha önceden biten II. Dünya savaşı resmen bitmiştir

II. BÖLÜM İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA SOVYETLER

A. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA SOVYETLER

1. Sovyetlerin Savaşa Dahil Olmasından Önceki Durum

b. 1 Eylül 1939 Avrupa'da Savaşın Başlaması ve Sovyetlerin Polonya ve İskandinavya'ya Girmesi

II. Dünya Savaşı 1 Eylül 1939'da Almanların Polonya'ya girmesiyle başlamış, akabinde savaşa Polonya'ya garanti veren İngiltere ve Fransa'da girmiştir.²⁴⁷ Almanlar karşısında pek direniş gösteremeyen Polonya'ya bir darbe de Sovyetlerden gelmiş; 23 Ağustos 1939'da Almanlarla yapılan antlaşmanın kendisine verdiği hakkı²⁴⁸ kullanan Kızıl Ordu Polonya'ya girmiş,²⁴⁹ Riga Antlaşması ile 1921'de Polonya'ya bıraktığı yerleri geri almaya muvaffak olmuş, Karpatlara kadar ilerlemiştir.

²⁴⁷ PURDUE, A.W. **The Second World War** St. Martin's Press, New York 1999 s.31

²⁴⁸ BRUUN, G. **1964** s.27 ve NAMLER, L. B. The Russo-German Treaty of 1939 **The Making of Modern Europe, Book Two: Waterloo to the Atomic Age** Ed. Herman AUSUBEL The Dryden Press New York 1951 s.1092-1093

²⁴⁹ FLORINSKY, Michael T. **The Soviet Union And International Agreements**, Political Science Quarterly c.LXI No.1 s.64

Stalin Hitler'in Baltık'a yapabileceği herhangi bir müdahaleden çekinirken, Hitler'den önce Baltık'ı kendi muhafaza alanı içine dahil etmek istemiştir.²⁵⁰ Bu doğrultuda Sovyet hükümeti Baltık ülkelerine birer nota göndererek, kendilerine dost hükümetlerin kurulmasını istemiştir.²⁵¹ Baskı altındaki Litvanya, Letonya ve Estonya ülkeleri Rusların bu isteklerini kabul etmişler, böylelikle Ruslar bu ülkelerin stratejik bölgelerinde birlik bulundurma hakkına baskı yoluyla sahip olmuşlardır.²⁵²

Baltık'ta isteklerinin bir kısmını elde eden Ruslar, Finlandiya üzerindeki istekleri için 12 Ekimde Finliler ile görüşmeye başlamışlar, Hango limanlarının kendilerine kiralanmasını ve İsveç-Norveç sınırındaki Petsemo'yu ülke sınırlarına katmaya çalışmışlardır. Ruslar eğer bu isteklerini elde edebilirlerse Almanlara karşı Baltık'ta ellerini güçlendirebilecekleri kanaatindeydiler. Ancak olaylar Rusların düşündüğü gibi gelişmemiş, isteklerini Finlilere kabul ettirememişlerdir. Bunun üzerine de 1932 yılında yapılan Fin-Sovyet saldırmazlık paktını feshetmişler ve 29 Kasım'da Finlandiya ile olan diplomatik ilişkilerini kesmişlerdir. Bu diplomatik atakların ardından 30 Kasım'da Sovyet orduları Fin sınırlarına girmeye ve Helsinki'yi havadan bombardımana başlamışlardır.²⁵³

²⁵⁰ HART, L. **2003** s.51

²⁵¹ SANDER, O. **1989** s.94

²⁵² ARMAOĞLU, F. **1983** s.363

²⁵³ a.g.e. s.364 ve HART. L. a.g.e. s.52

Fin-Rus savaşının başlamasının akabinde diğer İskandinav űlkeleri; Danimarka, İsveç ve Norveç tarafsızlıklarını ilan etmişlerdir. Finlilerin bağımsızlıklarını korumak için var gücü ile Sovyetlere direnmesi Dünya kamuoyunun onlara karşı sempati duymalarını sağlamış ve çeşitli tepkilerin verilmesine neden olmuştur. Bu oluşumlar doğrultusunda Amerikan Başkanı Roosevelt 2 Aralık 1939'da Sovyetlerle yapılan uçak ihracatına ambargo koyup, bu ihracı askıya alırken, Milletler Cemiyeti Konseyi de 14 Aralık 1939 yılında Sovyet Rusya'yı Milletler Cemiyeti üyeliğinden çıkarmıştır. Dıştan yardım alamayan Finlandiya Sovyetlere karşı 104 gün direnebilmiş, Sovyetlerin beklemediğı kadar çetin geçen bu savaş 12 Mart 1940'da iki devlet arasında imzalanan Moskova Antlaşması ile sonuçlanmış, Sovyetler Finlandiya üzerindeki isteklerini elde etmiştir.²⁵⁴

b. Sovyet Rusya- Almanya İlişkileri ve Artan Alman Tehlikesi

29 Mart'ta Molotov dünya kamuoyuna Sovyet Rusya'nın tarafsız olduğunu ilan etmiştir. Almanlar da tam bu sıralarda önce Rusların Baltık'a girmesi ardından Müttefik birliklerin de Baltık'a gireceğı söylentisi üzerine buraya hareket düzenlemeye karar vermişler, 9 Nisan'da Norveç ve Danimarka'yı işgale başlamışlardır. Bu Sovyetler cephesinde tedirginliğe yol açmış, Baltık'ta

²⁵⁴ SANDER, O. 1989 s.93

Almanların dengeyi kurma ve kendilerine gözdağı verme girişimleri olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu durum Sovyetlerin isteklerini gerçekleştirmesini engellememiş ve Almanya ile yapılan ikili antlaşmalara da güvenerek 18 Haziran'da Kızıl Ordu Baltık Devletlerini işgale başlamıştır. Bu durum Polonya'nın paylaşılmasının bir benzeridir.²⁵⁵ Kızıl Ordu Litvanya, Letonya ve Estonya'nın işgalini 14 Temmuz 1940'da bitirmiştir. Almanlarda Baltık'ta Norveç, Danimarka ve Hollanda'yı almışlardır.

Fransa'ya 1940 yılı Mayıs ayında giren Alman birliklerinin kısa sürede Paris'i almaları ve Fransa'yı savaştan düşürmeleri Sovyet yönetiminde büyük hayal kırıklığına neden olmuştur ve artık onlar için de Alman tehlikesi bariz bir biçimde ortaya çıkmıştır. Britanya'ya da 10 Temmuz'da savaş başlatan Hitler artık Avrupa'nın en önemli gücü haline gelmiştir. Almanlar bir yandan İngilizler ile savaşıırken bir yandan da Balkanlardaki nüfuzunu genişletme siyasetini sürdürmüşlerdir. Almanların dizginlenemez askeri başarıları Balkanlarda nüfuz edinmesini kolaylaştırmıştır, önce 5 Temmuz 1940'ta Romanya Mihver Devletlerine yaklaşmaya başlamış, sonra sırasıyla 20 Ekim'de Macaristan ve 22 Ekim'de Slovakya Mihver'e katılmıştır. 28 Ekim'de de İtalyanların Yunanistan'ı ele geçirme çabaları Sovyet Hükümetini endişeye sevk etmiş, Rusların geleneksel "Panslavizm" politikası ve Sovyet Rusya ile birlikte oluşan "sosyalist yayılmacı"

²⁵⁵ Bazı yazar ve araştırmacılara göre Sovyet-Alman Antlaşmasının gizli maddeleri Polonya gibi Baltık ülkelerinin de paylaşılmasını içeriyordu.

politika bu gelişmelerle sekteye uğramış, Mihver Balkanlarda hakim güç konumuna gelmiştir.

Yunanistan'ın direnci ve İtalyanları ülkelerinden atmaları, Sovyetleri ümitlendirdiyse de Almanların Yunanistan'ı işgali ile o umut da yok olmuştur.

İngiltere savaşından istediği teslimiyeti elde edemeyen Almanlar rotalarını Sovyet Rusya'ya çevirmiş ve 18 Aralık 1940'da Hitler Rusya'nın işgali için "Barbarossa Harekatı" hakkındaki gizli emri vermiştir.²⁵⁶ Ancak Almanya'nın Sovyet Rusya ile arasındaki ülkeleri ele geçirme siyaseti Sovyetlerle savaşı Almanlar aleyhine geciktirmiştir. Böylelikle arkasında kendisini tehdit edecek hiçbir güç bırakmak istemeyen Almanlar Barbarossa'dan evvel Balkan Harekatı'na başlamışlardır.

1 Mart 1941 yılında Bulgaristan Mihver'e katılmış, ardından Almanlar Bulgaristan'a girmişlerdir. 25 Mart'ta Yugoslavya Mihver'e katılmış, 27 Mart'ta Yugoslavya'da Alman karşıtı darbe gerçekleşmiş, Almanların askeri mücadelesi ile Yugoslavya'da Mihver'e tabii olmuştur. 6 Nisan'da Almanlar Yunanistan'ı işgal etmişler, 31 Mayıs'ta da Girit'i almışlardır.

²⁵⁶ ORLAV, A. S., GEORGIEV, B. A., GEORGIEVA, N. G. ve SIVOHINA, T. A. **İstoriya Rossii**, Moskovskiy Yosidarstvenniy, Moskovskiy Gosudarstuenniy Universitet İ.M.M.V., Lomonosova İstoriçeskiy Fakültet Üçebnik Moskova 2001 s.399

2. Sovyetler'nin Savaşa Dahil Olması

b. 22 Haziran 1941 Almanya'nın Sovyet Rusya'yı İşgali

Beklenen savaş 22 Haziran 1941'de Almanların Sovyet Rusya sınırlarına girmesiyle başlamış,²⁵⁷ ardından Slovakya, Macaristan ve Finlandiya'da Sovyetler'e savaş ilan etmiştir. Hitler'in Şubat ayında "Barbarossa Planı"nı onaylamasını ajanları sayesinde öğrenen İngilizler, bunu Sovyet hükümetine iletmışler ancak Sovyet Hükümeti bu haberi pek ciddiye almamıştır.²⁵⁸ Ancak zaman ilerledikçe Almanların niyetini anlamaya başlamışlar fakat hazırlıklar için geç kalmışlardır.²⁵⁹

Almanların Sovyet Rusya'ya saldırımlarındaki en önemli etkenler İngiltere ile yapmış olabileceği bir ittifak antlaşması, Mihver'e katılmak istemeyişi, sahip olduğu geniş alan ve petrol olarak gösterilebilir. Bunun yanısıra Sovyet Rusya'nın "Panslavist" ve "Sosyalist Devrim" politikası, bunları Balkanlarda yayma çabası komünizm karşıtı olan Almanların Sovyetlerin karşısında yer almalarına neden olmuştur.

²⁵⁷ FLORINSKY, M. T. **The Soviet Union And International Agreements** s.71

²⁵⁸ ORLAV, A. S., GEORGİEV, B. A., GEORGİEVA, N. G. ve SİVOHİNA, T. A. **2001** s.400

²⁵⁹ MILNER, R. ve DEJEVSKIY, N. **1993** s.173

Alman birlikleri 22 Haziran'da üç koldan girdiği Rus topraklarında hızla ilerlemiş, Kızıl Ordu onlara karşı gereken mukavemeti gösterememiştir. Alman birliklerinin Rus mevzi ve stratejik mevkillerini bir bir ele geçirmeleri sonucunda 7 Ağustos 1941'de Stalin, Kızıl Ordu'nun başına geçmiş bir yandan savaşı bir yandan da idareyi elinde tutmuştur. Stalin savaştaki kötü gidişi halkın gücü ile düzeltebileceğine inandığı için halkın ihtiyaç duyduğu dini ve milli duyguların, hal ve hareketlerin uygulanmasına izin vermiş, bu durum savaşın Sovyet Rusya lehine dönmesinde çok etkili olmuştur.

b. Sovyet Rusya Büyük Britanya Yakınlaşması ve İttifak Antlaşması

Alman-Rus savaşı İngilizlerle Rusları yakınlaştırmış, 12 Temmuz'da bu iki devlet Karşılıklı Yardım Anlaşması'nı yapmışlardır.²⁶⁰ 21 Temmuz'da Moskova bombalanmış, 16 Ağustos'ta Novgorod Almanların eline geçerken 19 Ağustos'ta da Almanlar Leningrad kuşatmasını başlatmışlardır.²⁶¹ Bir yandan da Almanların Kafkasya'da nihai amaçları olan petrole yaklaşımları İngiltere ve Sovyet Rusya'nın petrol bölgesine hareket düzenlemesine neden olmuş ve daha önce vuku bulan İran, Irak gibi Orta Doğu ülkelerinde Alman yanlılarının iktidarı ele geçirme

²⁶⁰ Mcc. GWIRE, Michael **The Middle East and Soviet Military Strategy**, Middle East Report Mart-Nisan 1988 s.14

²⁶¹ ORLAV, A. **2001** s.400

denemeleri²⁶² müttefiklerin İran, Irak ve Suriye'ye hareket düzenlemesini gündeme getirmiştir. 1 Nisan 1941'de Raşit Ali'nin iktidarı ele geçirmesi 1 Haziran'da İngilizlerin Bağdat'a girmesiyle sonuçlanmıştır. Ardından 8 Haziran'da İngiliz, Avusturalya, Hindistan ve Hür Fransız birlikleri Suriye'yi işgale başlamış, 21 Haziran'da Şam'ı işgal etmişlerdir.

c. Stalin'in Savaş Stratejisi

Sovyetler'in bu ahval içerisinde en önemli avantajı Stalin'in önderliği olmuştur. Stalin tüm Rus halkının desteğini almak için dini, milli, siyasi politikalarında eskiye nazaran büyük değişikliklerde bulunmuş, II. Dünya Savaşı'na 1812 yılındaki Napolyon'a karşılık yürütülen savaşa ithafen "Büyük Yurt Savaşı" adını vermiş.²⁶³ Pan-Slavist politikayı tekrar canlandırmış, anti-faşist kampın liderliğini de üzerine almıştır.²⁶⁴ 10 Ağustos 1941 yılında Moskova'da bu amaca yönelik Pan-Slav Komitesi kurulmuştur.²⁶⁵

²⁶² İkinci Dünya Savaşının Gizli Belgeleri May Yayınları İstanbul 1968 Ribbentrop'tan Papen'e 17 Mayıs 1941 tarihli belge s.17 ve 21

²⁶³ KOHN, Hans **Pan-Slavizm And World War II**. American Political Science Review c.46, No.3 (Eylül 1952) s.700

²⁶⁴ a.g.m. s.699

²⁶⁵ a.g.m. s.705 Churchill'e göre zaten 1939'da bile Sovyetlerin Avrupa'nın birçok bölgesine yönelik ihtirasları vardır ve onlar komintern yoluyla hükümeti yıkılış yerlerine komünizmin gelmesini planlamışlardır **1945:Roosevelt, Churchill And Stalin** <http://shaan.typepad.com/shaanou/2005/4>

Stalin'in Orta Doğu ve Uzak Doğu'da nüfuzunu koruyucu ve güçlendirici politikaları ve hareket girişimleri olmuştur. Stalin Alman taarruzunun kesilmediği 1941 ve 1942 yıllarında Alman nüfuzu altına girebilecek bölgelerdeki sanayi kuruluşlarını daha doğuya, Kafkasların kuzeyine ve Türkistan'a taşıtmıştır. Uzak Doğu'da Çin'in tüm isteksizliğine rağmen Moğolistan Moğol Hükümeti'nin isteği ile Sovyetler Birliği'ne katılmıştır.²⁶⁶ Uzak Doğu'da dengeyi sağlamış ve daha evvelden de Japonya ile saldırmazlık antlaşması imzalamış olan Sovyet Hükümeti askeri, ekonomik tüm ağırlığını batıda Almanlara karşı savaşta kullanmaya başlamıştır.

3. Savaşta Müttefikler Lehine Denge Sağlanması

a. Sovyetlerin İran'ı İşgali

Barbarossa Harekatı'na başlamadan önce de sonra da Almanya için en önemli hedef savaşı devam ettirebilmek ve kazanabilmek için petrol bölgelerini ele geçirmek olmuştur. Bu konuda endişe duyan Adolf Hitler ordusunu petrol bölgesi olan Kafkasya'yı almakla görevlendirmiştir.²⁶⁷ Bunun bilincinde olan Stalin Sovyet

²⁶⁶ BAABAR **History of Mongolia** The White Horse Yayınları Cambridge 1999 s.392-394

²⁶⁷ HAYWARD, Joel **Too Little, Too Late: An Analysis of Hitler's Failure in August 1942 to Damage Soviet Oil Production**, The Journal of Military History 64 (Temmuz 2000) s.769

petrol endüstrisinin merkezi Kafkasya'yı²⁶⁸ korumak ve müttefiki İngilizlerle birlikte diğer bir petrol ülkesi olan İran'a girmek için ortak bir eylem gerçekleştirmiştir.²⁶⁹ Bu ortak eylem planı çerçevesindeki ilk gelişmeler Ağustos 1941'de Sovyetlerin İran'a yönelik hareketleriyle başlamış, aynı yıl Britanya, Sovyet Rusya ve İran arasında anlaşma yapılmış.²⁷⁰ Asıl işgal 1942'de yaşanmış, İran iki nüfuz bölgesine ayrılmıştır.²⁷¹

b. Amerika'nın Savaşa Girmesinin Sovyetler Açısından Önemi

Öte yandan Pasifik'te Japonların üstünlük kurma çalışmalarının Pearl Harbor ile sonuçlanması, Sovyetleri sevindirmiş, Amerikalıların Müttefikler tarafında savaşa girmesi hem Almanya ve İtalya'yı sıkıntıya düşürmüştü, hem cephe genişlemesine yol açmış hem de Sovyet Rusya'ya yapılacak Amerikan yardımlarının miktarının artmasını sağlamıştır. Ancak Sovyetlerin dört gözle beklediği bu yardımlar 1942'nin ortalarına doğru gelmeye başlamıştır.

²⁶⁸ NAZAROFF, Alexander **The Soviet Oil Industry** Russian Review c.1 No.1 (Kasım 1941) s.81-89

²⁶⁹ BARYLSKI, Robert V. **The Russian Federation and Eurasia's Islamic Crescent** Europe-Asia Studies c.46 No.3 s.402

²⁷⁰ FLORINSKY, M. T. **The Soviet Union And International Agreements** s.78

²⁷¹ Mc. FARLAND, L. Stephen a.g.m. s.56 ve ABRAHAMIAN, Ervand **Communism and Communalism in Iran: The Tudeh and The Fırğah-i Dimokrat**, International Journal East Studies I (1970) Printed in Great Britain s.291

Rusya içlerine giren Alman birlikleri genel hatları ve hedefleri bakımından ikiye ayrılmışlar, ilkinin hedefi Moskova Stalingrad ve Leningrad'a yönelik sağlanacak başarılarla prestij artırmak, Sovyet Rusya'yı yıkmak olurken ikincisinin hedefi doğal olarak Kafkasya petrollerine ulaşmak olmuştur.²⁷² 1941 yılının sonlarına doğru Alman orduları Moskova, Leningrad ve Stalingrad şehirlerine ulaşmış, Leningrad'ı uzun süre abluka altında tutarken, Kafkasya Harekatı'nda bekledikleri sona yaklaşmak üzere iken 1942 yılı ile birlikte Almanların tüm planlarını alt üst edecek gelişmeler yaşamış, Alman orduları kuzeyde (Moskova, Leningrad ve özellikle Stalingrad'da) beklemedikleri derecede büyük direnişle karşılaşmışlardır. Bu direniş bir yandan Alman birliklerini fizik ve moral açıdan yıpratmış bir yandan da bu cephenin sorumluluğunu bizzat Hitler'in almasına neden olmuştur ve bu andan itibaren de Almanlar için "topyekün savaş"²⁷³ başlamıştır.

4. Savaşta Müttefik Üstünlüğü Ve Mihverin Sonu

a. Sovyetlerin'nin Almanlara Üstünlük Sağlaması

²⁷² CARTIER, R. **İkinci Dünya Savaşı** s.366-367 Avrupalı yazar ve tarihçiler Almanların savaşta Rusya'ya yönelik hedeflerini böyle açıklarken Rus tarihçi ve yazarlar Almanların ilk hedeflerinin "1941 yılının sonbaharına kadar SSCB.'nin Avrupa kısmındaki topraklarının büyük bölümünün ele geçirilmesi" ve bu hedefe ulaştıktan sonraki nihai amaçlarının ise "SSCB.'nin tamamıyla yok edilmesi" olduğu görüşündedirler. ORLAV, A. S. **2001** s.399-400

²⁷³ HOBBSAWM, E. **1996** s.59

1942 yılı ile birlikte savaşta Mihver ve Müttefik arasında denge sağlanmış, bu denge Rus-Alman savaşında da yaşanmış, bu yılın sonlarına doğru Rusların direniş gücü ve Alman ordularına karşı koyma becerileri artmıştır. Düğüm 1942 yılının sonlarına doğru Stalingrad'da çözülmüştür.

Geri çekilen Sovyet orduları Stalingrad'da toplanmıştır. Alman birlikleri 22 Ağustos 1942'de Stalingrad'a saldırmış ancak beklemedikleri ölçüde büyük bir direnişle karşılaşmışlardır. Bu direniş Alman birliklerini üç ay kadar Stalingrad önlerinde tutmuş ve devamında Sovyet birlikleri Almanları yenilgiye uğratıp, Alman askerlerinin büyük bölümünü 24 generalle birlikte esir almışlardır. Burada kazanılan "Stalingrad Zaferi" hem Mihver hem de Müttefik devletler için İkinci Dünya Savaşı'nın dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Bundan sonra Alman baskısının büyük bölümünü üzerinden atan Sovyetler daha dirençli, yapılan yardımlar ve geniş insan kaynağı ile daha güçlü bir konuma gelmiş ve savaş stratejisi olarak savunmadan taarruza yönelmiştir.

Almanların Stalingrad'da uğradığı hezimet Kafkasya'ya yönelik harekatı da olumsuz etkilemiştir ve Kafkasya'daki Alman birliklerine yönelik dağlardan yönelen karşı taarruzlar da kısmen başlamıştır. 1942'nin sonlarında başlayan Rus direnişi ve başarisının ardında Stalin'in aldığı iç politika (dil, din, milliyet hakkındaki politikaları) ve dış politika ile ilgili kararların (Amerikan yardımları) yanısıra elde bulundurduğu geniş coğrafyadan sağladığı büyük insan kaynağı da etkili olmuştur.

Almanların güç kaybetmesine neden olan olayların en başında Rusya'nın coğrafi yapısı ve iklimsel yapısı gelmekle birlikte savaşın daha kısa süreceğinin hesaplanmış; planların ona göre yapılmış olması,²⁷⁴ Hitler'in "geri asla çekilmeyin" talimatı ve yitirilen asker gücünü yeniden üretebilecek ve devamlı olarak insan sağlayacak kaynaklara Almanların sahip olmayışı gelmektedir.

1943 yılının başlamasıyla birlikte Rus birlikleri birkaç koldan Alman birliklerine karşı zaman zaman kısa süreli zaman zaman uzun soluklu taarruzda bulunmuşlardır. Kış mevsiminde yakalandıkları bu taarruzlar karşısında aciz kalan Almanlar merkezden aldıkları "geri çekilebilirsiniz" önerisine uygun olarak geri çekilmişlerdir.²⁷⁵ Ruslar yaptıkları hareketler sonucu Kursk, Izyum ve Lazova'yı Almanlardan almışlardır. Almanlar yaz mevsiminin gelmesiyle birlikte kışın kaybettikleri ve geri çekildikleri yerleri almak amacıyla karşı saldırıda bulunmuşlar, ancak bu çabaları sonuç vermemiştir. Rus birlikleri kışın başlattıkları taarruza aralıklı olarak devam etmişler, işgal altında bulunan yerlerdeki Alman birlikleri üzerine birkaç koldan saldırmışlardır.

b. Sovyet Rusya'nın Müttefik Devletlerle İlişkisi ve Almanlara Karşı Taarruza Geçmesi

²⁷⁴ HOBBSAWM, E. **1996** s.55

²⁷⁵ HART, L. **2003** s.511-512

1942 yılından beri Avrupa'da Mihver aleyhine ikinci bir cephe açılmasını isteyen Stalin'in bu isteğinin hayata geçirilmesine yönelik baskıları Kasablanka (14-24 Ocak 1943) ve Washington (12-26 Mayıs 1943) Konferanslarında alınan kararlarla sonuç vermiş, bu kararlar doğrultusunda müttefik birlikleri 10 Temmuz 1943'te Sicilya'ya çıkarma yapmış ve akabinde Sicilya'yı ele geçirmiş, bu hareket İtalya'ya çıkarma yapılması ve İtalya'nın işgali ile sona ermiştir. Yaşanan bu gelişmeler Sovyet Hükümetinin Almanlara karşı taarruza ve yaşanabilecek zafere yönelik iştahını açmıştır. Nitekim Kızıl Ordu ağustos ayında Oryol'u ve Belgorod'u Almanlardan almış ve Ukrayna'ya yönelik taarruzda bulunmuştur. Eylül ayında Dinyeper'i geçen Rus birlikleri Somolensk ve Kiev'i almakta da muvaffakiyet sağlamışlardır.

14-24 Ağustos 1943 yılında yapılan Quebec Konferansında Müttefikler Almanlara yönelik yeni cephe açmayı ve bunu Fransa'nın Normandiya kıyılarından yapmayı kararlaştırmışlardır. Ancak geçen zaman içerisinde ne İtalya'daki Müttefik birlikleri Almanların direnişini kıracak zaferler kazanabilmişler ne de Fransa'dan açılacağını karara bağladıkları cepheyi açmışlardır. Bu durum Stalin'in diğer Müttefik devletlere tavır almasına, açılacak yeni cephedeki gecikmeyi de Birleşik Amerika ve İngiltere'nin, Alman-Rus savaşının uzamasıyla beraber Rusların gücünün de törpüleneceğine yönelik bir strateji olarak algılamasına neden olmuştur. Stalin'in edindiği bu izlenimin farkında olan İngiliz ve Amerikan liderleri Moskova'da Dış İşleri Bakanları düzeyinde katılınacak bir konferans

düzenlemişler²⁷⁶ (19-30 Ekim 1943) ve Sovyetlerin kendilerine yönelik endişelerini gidermeye çalışmışlardır. Amerikalılar adına Cordell Hull, İngilizler adına Antony Eden ve Sovyetler adına Molotov'un katıldığı bu konferansta Avrupa'daki üçüncü cephenin en geç 1944 yılı ilkbaharında açılması ve gelecek Amerikan yardımlarında aceleci davranılması kararları alınmıştır. Ayrıca zaman içerisinde Türkiye-Sovyet Rusya arasında büyük krizlere neden olacak Rusların Türkiye ve Türkiye üzerindeki arzularına ilişkin politikalarının fiili olarak başlaması bu konferans sırasında Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin savaşa girmesine yönelik isteği ile başlamıştır.²⁷⁷

Moskova Konferansı'nda Çin'e olan Sovyet muhalefeti açık bir şekilde sergilenmiş, savaştan sonra silahsızlanma, barışın sağlanması ve korunmasına yönelik dört devletin oluşturduğu deklarasyonda Çin'in bulunmasını Sovyet Rusya istememiş ancak bu isteği reddedilmiştir. Sovyetlerin Çin'e karşı bu tutumu Batı'nın Çin'i küstürmemeyi amaçlayan politikalar uygulamasına neden olmuş, Kahire Konferansı (22-26 Kasım 1943) da bu amaca yönelik olarak Çan Kay Şek'in Churchill ve Roosevelt'e eşlik etmesiyle toplanmıştır. Ancak konferansta bağlayıcı kararlar alınmamış, konferans görüş alış verişi şeklinde geçmiştir. Bunun en önemli nedeni Birleşik Amerika ve Britanya'nın Çin'den çok Sovyetlere ve Kızıl Ordunun Almanlara yönelik kazanacağı başarılarla ihtiyacı olmasıdır. Nitekim bu

²⁷⁶ ARMAOĞLU, F. **1983** s.391-392

²⁷⁷ a.g.e. s.392

konferanstan sonra Tahran'da Çin'in davetli olmadığı ve birtakım kararların alındığı konferans Stalin'in katılımıyla toplanmıştır.

Tahran Konferansında Sovyetler Birliği lehine önemli kararlar alınmış; Sovyetlerin altı ay sonra Japonya'ya karşı savaş açmasına karşılık olarak savaş bittikten sonra Avusturya ve Macaristan'ın bağımsız olması, Sovyetler Birliği'nin Baltık bölgesine girmesi ve buradaki hakimiyeti kabul edilmiştir. Polonya konusu ise çözüme kavuşturulamamıştır.²⁷⁸ Fransa'da açılacak yeni cephenin tarihi 1 Mayıs 1944 olarak kabul edilmiş, Türkiye'nin de savaşa girmesine yönelik karar alınmıştır. Bu konferansla birlikte Müttefikler arasındaki görüş ayrılıkları belirginleşmeye başlamıştır. Her bir müttefik devletin öncelikleri farklı olmuş, bu da takip edecekleri politikalara yansımıştır. Amerika açısından Uzak Doğu'daki savaş nedeniyle Çin, Britanya için Avrupa'daki Alman direnci ve gücü nedeniyle Sovyet Rusya, Sovyet Rusya içinse sınırlarını eski haline getirmek öncelikli hedef olmuştur. Bunlar dışında Müttefikler arasında nüfuz alanı oluşturmaya yönelik rekabette kendini belli etmeye başlamıştır. Müttefiklerin Türkiye'yi savaşa sokma amaçları bu bakımdan farklılık gösterir. Sovyet yönetimi Almanya'ya yönelik savaşılmaması gereken yeni alan ve cepheler açılacağı ve bu sayede Türkiye'nin gücünün de yıpranacağı ve azalacağı gerekçesiyle Türkiye'nin savaşa dahil olmasını isterken, İngiliz yönetimi, Türkiye'nin savaşa girmesiyle birlikte Balkanlardan yeni cephe açılmasını ve Normandiya çıkarmasına lüzum

²⁷⁸ ORLAV, A. S. 2001 s.414

kalmamasını amaçlamakta, Balkanlar üzerinde Sovyet Rusya'nın nüfuzunu azaltmaya ve dengelemeye çalışmaktadır. Ancak Sovyet Rusya buna karşı çıkmış, Amerikalılar Sovyetlere bu konuda destek vermiştir. İngilizler, nüfuz alanı oluşturma hedeflerinden vazgeçmemişler ve bunu anlaşma yoluyla sağlamak için Moskova'da Sovyetler ile görüşmeler yapmışlardır. II.Moskova Konferansı²⁷⁹ (9-20 Ekim 1944) da diyebileceğimiz bu görüşmelerde Balkan devletleri İngilizler ve Ruslar arasında nüfuz bölgelerine ayrılmıştır. İngilizleri Balkanlar konusunda harekete geçiren durum, 1944 yılı ile birlikte Kızıl Ordu'nun artık Balkanlar ve Kuzeydoğu Avrupa'ya yönelik harekate başlaması, Balkanlarda ve Kuzeydoğu Avrupa'da yenilgi üzerine yenilgi alan Alman devletinin durumu üzerine burada bulunan ve Alman tahakkümü altındaki ülkelerin Sovyet Rusya ile anlaşma yolları aramaya başlamış olmalarıdır. Bu ülkelerin başını Finlandiya çekmiş, Finlandiya'yı Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya takip etmiştir.

Batıda Almanya, Quebec, Moskova ve Tahran Konferanslarında alınan üçüncü cephe açılması kararlarının uygulamaya koyulması sonucu 6 Haziran'da Normandiya'da Müttefik birliklerin saldırısı ile karşılaşmış,²⁸⁰ iki ateş arasında kalmıştır. Bu gelişmeden faydalanmak isteyen Stalin, Churchill ile yaptığı nüfuz antlaşmasından da güç alarak Ekim 1944'te Doğu Avrupa içlerine saldırı emri vermiştir.²⁸¹ Cephenin daraldığı yerlerde Alman birlikleri büyük direniş gösterebilir

²⁷⁹ ARMAOĞLU, F. **1983** s.398-399

²⁸⁰ BRUUN, G. **1964** s.35

²⁸¹ ORLAV, A. S. ... **2001** s.412

de yenilmekten kurtulamamışlardır. Sovyetler 17 Ocak 1945'te Varşova'yı almış ve Danzing'e ulaşmıştır.

4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında yapılan Yalta Konferansında Almanya üç işgal bölgesine ayrılmış²⁸² ve Sovyetlerin belirlediği rakam olan 10 milyar dolar tamirat borcunu Sovyetlere ödemeye mahkum edilmiştir. Bu konferansta alınan 1 Mart 1945'e kadar Mihver Devletlerine savaş ilan etmeyen devletlerin BM'ye üye olamayacağı kararı taraf olmayan devletleri harekete geçirmiştir. Türkiye'ye ait olan boğazların statüsünü Sovyetler lehine değiştirmeye yönelik alınan karar Türk-Sovyet ilişkilerinde krizler yaşanmasına neden olmuştur.²⁸³ Savaşın sonuna kadar bitaraflığını koruyan; "hesaplı bir kumar oynayan"²⁸⁴ Türkiye savaşın sonunda Sovyetlerin Türkiye'nin doğusunda değişiklik, boğazlarında üs ve ortak savunma istemesi, bunu Müttefik devletlere kabul ettirmesi ile zor durumda kalmış ancak, Sovyet isteklerini reddetmiştir. Bu olumsuz cevabı sonrası Türklerin, İngilizlerin ve Amerikalıların desteğini alması Stalin'i kızdırmış; Stalin Müttefiklere "Eğer Cebelitarık ya da Süveyş Kanalında benzer bir durum söz konusu olsaydı, yani bir

²⁸² Bu Batılı kaynaklarda üç işgal bölgesi iken (İngiliz, Rus ve Amerikan işgal bölgeleri) Rus kaynaklarında Fransızların da dahil edilmesiyle dört işgal bölgesi olarak geçmektedir. ORLAV, A. S. **2001** s.414-415 Batılı kaynaklarda bu durum İngiliz ve Amerikan işgal bölgelerinin bazı bölümlerinin Fransızlara verilmesiyle birlikte dört işgal bölgesinin oluşturulması olarak açıklanmıştır. ARMAOĞLU, F. **1983** s.401

²⁸³ **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi** c. II Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 2002 s.459

²⁸⁴ DERİNGİL, Selim **Turkish Foreign Policy During the Second World War**, Cambridge University Press, Cambridge, 1989 s.174

başka devlet tarafından desteklenen küçük bir devlet onların boğazını sıkıydı ne yaparlardı”²⁸⁵ diye sorarak Türklerin Rusların boğazını sıkıdığını ima ederken, Türkiye’nin tarafsızlığının sözde olduğunu, faşist bloğa savaş gemilerinin boğazlardan Karadeniz’e geçmesinde yardımcı olduğunu ve onların Türk hava sahasından faydalandırdıklarını ileri sürmüştür.²⁸⁶

Yalta Konferansında Sovyetler Port Arthur’da deniz üssü, Güney Sakhalin’deki adalar ve Doğu Çin demiryollarını Çin ile ortaklaşa işletme karşılığında Uzak Doğu’da Japonya’ya savaş açmayı tekrar kabul etmiştir.²⁸⁷ Ancak verilen bu tavizlerden Çin lideri Çan Kay Şek’in haberi yoktur. Çan Kay Şek’e göre “Stalin Çin’i bu zafer meyvelerinden nasıl mahrum edeceğine ve Çin’in bağımsız, birleşmiş ve kuvvetli bir millet olarak yükselmesine nasıl mani olacağına dair planlar hazırlamaya başlamıştı.”²⁸⁸ Yalta Konferansındaki gizli antlaşma, Çin’de Sovyet peyki olabilecek komünist iktidarın kurulması yolunda en önemli

²⁸⁵ AKGÜN, Mensur **Geçmişten Günümüze Türkiye ile Rusya Arasında Görünmez Bağlar, Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya Boğazlar** İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları İstanbul 2003 s.69

²⁸⁶ **Büyük Ocak** s.24

²⁸⁷ ORLAV, A. S. **2001** s.415

²⁸⁸ Çan Kay Şek **Sovyet Rusya Çin’de** Nebioğlu Yayınları İstanbul s.109

adımlardan biri olmuş, Çan Kay Şek kendisinden izinsiz imzalanan bu antlaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştır.²⁸⁹

Yalta Konferansının Sovyetler aleyhine doğurduğu bir diğer dış politika sorunu İngilizlerin Sovyetlerin denetim altında tuttıkları Kuzey İran'ı İran'dan ayırma girişimlerinin farkında olmaları²⁹⁰ ve buna yönelik sıkıntılarını dile getirmeleri olmuştur. Bu durum kriz halini bu konferans sonrasında almaya başlayacaktır.

c. Sovyetlerin Zaferi ve Savaşın Sonu

Nisan 1945'e gelindiğinde "boyun ve boğazı Avrupa'da olan Sovyetler"²⁹¹ kollarını da Orta Avrupa'ya sarmış, Almanları bitirmek için 16 Nisan'da Berlin'e taarruza başlamıştır.²⁹² Bir hafta içinde Berlin'i işgal eden Sovyetler için Avrupa'da II.Dünya Savaşı'nın sona ermesi sadece bir hafta daha sürmüştür, Sovyet Rusya elde ettiği bu zaferle Orta ve Doğu Avrupa'nın resmini değiştirmiştir.²⁹³

²⁸⁹ Çan Kay Şek **Sovyet Rusya Çin'de** s.137 ve FLORINSKY, M. T. **The Soviet Union And International Agreements** s.65-66

²⁹⁰ ARMAOĞLU, F. **1983** s.401

²⁹¹ KARPOVICH, Michael **Russia**, Russian Review c.1 No.1 (Kasım 1941) s.106

²⁹² ORLAV, A. S. **2001** s.407

²⁹³ KOHN, H. **1952** s.707

Ruslar Temmuz ayında II. Dünya Savaşı'nın son konferansı Postdam'da yer almışlar,²⁹⁴ dört işgal bölgesine ayrılan Almanya ve Avusturya'dan kendine ait sahayı almış ve komünist rejimi uygulamaya koymaya başlamışlardır. Sovyetler Boğazlar konusunda hiçbir karar alınmamasıyla birlikte Türkiye üzerindeki emellerinden uzaklaşmaya başlamış, İran'ın derhal boşaltılmasına yönelik kararı uygulamakta hem İran halkına hem İngilizlere büyük zorluklar çıkarmıştır. Ayrıca Amerikalı ve İngiliz temsilciler Balkanlardaki Sovyet peyklerini barış antlaşması yapılmadıkça tanımayacaklarını belirtmişlerdir.

2 Ağustos'ta son bulan bu konferansta Sovyetler Ağustos 1945'te Uzak Doğu'da savaşa girmeyi kabul etmiş, Amerikalıların atom bombaları ile sarstığı ve barışa zorladığı Japonya'ya bu ahvali fırsat bilerek savaş ilan etmiş,²⁹⁵ Çin'in kuzeyi, Mançurya, Sahalin, Kuril Adaları ve Kuzey Kore'yi askeri kontrole almışlardır.²⁹⁶

2 Eylül 1945'te Japonya'nın kayıtsız şartsız teslim anlaşmasını imzalamasıyla II. Dünya Savaşı tamamen sona ermiştir.

²⁹⁴ HODGSON, J. H. **1971** s.657

²⁹⁵ BRUUN, G. **1964** s.40

²⁹⁶ CHAMBERLIN, William Henry Soviet **Race and Nationality Policies** The Russian Review c.5 no:1 (İlkbahar 1945) s.3 ve ORLAV, A. S. a.g.e. s.416

C.SOSYAL- KÜLTÜREL VE EKONOMİK GELİŞMELER

1. Ekonomik Gelişmeler

Rus ekonomisi Sovyetlerin ikinci lideri Stalin zamanında beş yıllık planlar düzenlenerek idare edilmeye başlanmıştı. İç piyasayı, endüstri ve tarımı güçlendirmek için bir takım girişimlerde bulunulmuştu. İç piyasaya ağırlık verilmesinin nedenini Stalin endüstrinin iç pazara dayandığını göstererek şöyle ifade etmiştir:

“Dış pazarda kapitalistlerle yaşayamıyoruz ve rekabet için hiçbir olanağa sahip değiliz. İç Pazar endüstrimiz için temel olan pazardır. Fakat buradan şu sonuç çıkıyor: endüstrimiz ancak bu pazarın genişlemesine ve yayılımına, bu pazarın kapasitesi ve endüstri maddeleri için varolan talep çerçevesinde geliştirilebilecek ve kuvvetlenecektir.”²⁹⁷

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, Sovyetler savaşa dahil olana kadar ikinci beş yıllık plan iyi işlemiş, hatta 1940 yılında özellikle petrol satışından olsa gerek dış satışlarda %20 oranında gelir artışı sağlamıştır.²⁹⁸

²⁹⁷ STALİN, Joseph **Gençliğin Görevleri** Yurt Yayınları Ankara 1991 s.47

²⁹⁸ MILNAR, James R. ve LINZ, Susan J. **The Cost of World War II to the Soviet People: Two Five-Years Plans? A Reply**, The Journal of Economist History. C.40 No:4 (Aralık 1980) s.845

İkinci Dünya Savaşı'na Rusların dahil olmasıyla birlikte ikinci beş yıllık plan hedefleri tutturılmaktan gittikçe uzaklaşmıştır. Sovyet Rusya ekonomik yönden dar boğaza girmiş, halk kıtlıklar ve yokluklarla hayatını idame ettirmekte zorlanmış, erkeklerin askere gitmeleri nedeni ile iş gücünde düşüşler yaşanmış, geliri ve ürün alım düzeyi yüksek olan arazilerin Almanlarca işgali Rus ekonomisini felç etmiştir. Savaş sürerken kabul edilen ve uygulamaya geçirilen üçüncü beş yıllık plan bu gelişmeler dikkate alınarak yapılmıştır.

Savaşta, savaş öncesinde ekili dikili arazilerin %47'si ve hayvanların %45'i Alman birliklerinin eline işgal yoluyla geçmiş, Almanlar bir bölümünü öldürdükleri hayvanların büyük bölümünü alıp götürmüşlerdir.²⁹⁹ Kuzey Kafkasya ve Ukrayna gibi Sovyet Rusya'nın sahip olduğu en verimli arazilerin Almanlar tarafından işgali üzerine, bu üretimsel açığı kapatmak için ülkenin diğer bölgelerindeki ekim alanlarının genişletilmesi beklenen sonucu vermemiştir.³⁰⁰ Öte yandan işgal ettiği yerlerdeki kolhozlar Almanların yiyecek ambarı olmuş, Almanlar işleri bitince buraları tahrip etmekten geri durmamışlardır ki; "resmi tahminlere göre 98 bin kolhoz, 1876 sovhoz ve 2890 makine-traktör istasyonu ya kısmen ya da tümüyle yok edilmiştir."³⁰¹

²⁹⁹ CONQUEST, R. **1971** s.57 Büyükbaş hayvan sayısı ve ekim alanları iki kat azalmıştır. ORLAV, A. S. **2001** s.408

³⁰⁰ ORLAV, A. S... a.g.e. s.408-409

³⁰¹ CONQUEST, R. a.g.e. s.58

Erkeklerin cephede olması üzerine kolektif çiftliklerde kadın, çocuk ve yaşlılar çalışmaya başlamış,³⁰² onların düşük iş verimi hükümeti harekete geçirmiş, 13 Nisan 1942’de çıkartılan kararname ile kolektif çiftlikler, sovhoz lar ve kolhozlarda yıllık en az iş gücü süresi 100 güne kadar yükseltilmiş, bu kararnameye uymayanlar altı ay süre ile cezalı çalıştırılmışlardır. Ancak alınan tüm tedbirler ve uygulanan politikalara rağmen büyük yiyecek sıkıntısı çekilmiştir.³⁰³

Yiyecek sıkıntısı dışında Sovyet yöneticileri için yaşanan asıl sıkıntı askeri mühimmat sıkıntısı olmuştur. Bu sıkıntı Birleşik Amerika’nın yardımları ile giderilmeye çalışılmış, Amerikalıların yardımları bir yandan Rus ekonomisine biraz olsun nefes aldırırken bir yandan da III. Enternasyonalin sonunu hazırlamıştır.

Sovyetler Birliği’nin savaştaki ekonomi politikası iki döneme ayrılabilir: İlki yukarıda bahsedilen 22 Haziran 1941- 1942 sonuna kadarki Kızıl Ordu’nun yenilgiye uğradığı dönem, ikincisi 1943-1945 yıllarında sanayi üretiminin ilk döneme göre özellikle savunma sanayi açısından yükseldiği, ülke ekonomisinin yeniden kurulmaya çalışıldığı dönemdir.³⁰⁴ İkinci dönemde üretim hacmi ilk döneme göre %38 yükselmiştir.³⁰⁵

³⁰² DEUTSCHER, I. **1969** s.73

³⁰³ CONQUEST, R. **1971** s.58

³⁰⁴ ORLAV, A. S... **2001** s.408

³⁰⁵ a.g.e. s.409

Rus ekonomisinin ve cephedeki direnişin kısmen felç olmasını Rusların sahip oldukları petrol engellemiştir. Petrol 1941 yılında Ruslar ve müttefikleri İngilizlerin İran coğrafyasını işgalde de büyük rol oynamıştır. Ancak petrol dışında Sovyetlerin zaten yetersiz olan sanayileri büyük çapta yıkıma uğramıştır. İşgal edilme tehlikesi olan yerlerdeki fabrikalar ve diğer sanayi kuruluşları daha emniyetli yerlere savaş esnasında taşınmış olsalar da bu tedbir ekonomide olumlu sonuçlar doğurmamıştır. Sanayi açısından İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Sovyetler önemli gelişmeler kaydetmişlerdir. "Savaş kazanımı ve tazminatı olarak el konulan Alman işletmeleri sayesinde Sovyetler gerçek anlamda çağdaş bir sanayi temeli ediniyorlardı. Silezya'dakiler başta olmak üzere pek çok Alman sanayi işletmesi sökülüp yeniden kurulmak üzere Rusya'ya taşındı. Çok sayıda Alman mühendis, teknisyen ve işletme yöneticisi perişan durumdaki sanayiye canlandırmak üzere savaş tutsağı olarak Rusya'ya götürüldü."³⁰⁶ Böylelikle Stalin başlangıçtaki amacına ulaşırken ülkesi de savaştan önemli bir güç olarak çıkmıştır.

2. Sosyal-Kültürel Gelişmeler

Komünizmin kurulmasıyla birlikte Rusya'da tüm halkların etnik ve dini kimliklerden arındırılmasına yönelik baskı politikaları başlatılmış, Rusları ve Rus olmayanları tek çatı altında; "Rusluk çatısı" altında birleştirmeye gayret

³⁰⁶ MILNER, R. ve DEJEVSKIY, N. 1993 s.175

göstermiştir. Rusluk tam olarak ırksal bir durum değil, diğer milletlerin milli benliklerinden arındırılmasına yönelik çalışmaların ve politikaların bir ürünü olmuştur, milliyetçi bir duruş değildir taki savaşa kadar. Ayrıca komünizmin tüm Rus halklarının dini inançlarına yönelik yıkıcı etkisi fiiliyata da yansımıştır, ülke genelinde bulunan gerek kilise gerekse cami tüm ibadethanelerin büyük bölümü ibadethanelikten çıkarılmış, ya yıkılmış ya da farklı amaçlarla kullanılmıştır.³⁰⁷

Savaşta kötü gidişat üzerine halkın desteğine büyük ihtiyaç duyan Stalin halktan komünizmin gelişiyile birlikte esirgenen inanç hakkını ve milliyetçi yurtseverlik duygularını bir süreliğine (savaş bitene kadar) komünist ilkelere sırt çevirerek serbest bırakmış, baskı altına alınan pek çok kuruma yeniden işlerlik kazandırmıştır. Bu doğrultuda yaşanan en önemli gelişme Eylül 1943'te Rus Ortodoks Kilisesinin resmen tanınması olmuştur³⁰⁸ ki bunda Alman saldırısı başladıktan hemen sonra Rus Ortodoks Kilisesinin “kutsal vatan sınırlarının korunması” için fetva vermesinin de etkisi olmuştur.³⁰⁹ Böylelikle Stalin Rus Ortodox Kilisesinin canlanmasına destek veren halkını “Büyük Anayurt Savaşı”nda arkasına almıştır.³¹⁰ Rus milliyetçiliği saikiyle de bu savaş kazanılmıştır.³¹¹

³⁰⁷ MILNER, R. ve DEJEVSKIY, N. **1993** s.168

³⁰⁸ KOHN, H. **1952** s.707

³⁰⁹ ORLAV, A. S... **2001** s.410

³¹⁰ MILNER, R. ve DEJEVSKIY, N. a.g.e. s.175

³¹¹ ULAM, A. **1965** s.207

Bu dönemde Rus Edebiyatında pek çok yazar ve şairin yurt savunmasına katkıda bulunmak amacıyla cepheye gitmesinden kaynaklı genel bir duraklama, edebi ürün üretiminde verimsizlik yaşanmış, yazılan edebi eserlerin büyük çoğunluğunda konu ve tema olarak içinde bulunulan savaş ele alınmıştır. “A. T. Tuardovskiy, O. F. Berggolts ve K. M. Smimov’un şiirleri, İ. G. Erenburg, A. N. Tolstoy ve M. A. Şolokov’un sosyo-politik denemeleri ve makaleleri, D. D. Çoştakoviç ve S. S. Prokofyef senfonileri, A. V. Aleksandrov, B. A. Mokrousov, V. A. Solovyov-Sedoy, M. İ. Blanter, İ. D. Dunaevskiy ve diğerlerinin şarkıları gibi antifaşist eserler, Sovyet vatandaşlarının moralini destekliyor, zafere inançlarını sağlamlaştırıyor, milli gurur ve yurtseverlik duygularını geliştiriyordu.”³¹²

Savaşın kazanılmasında savaş sırasında yapılan propaganda filmlerinin de büyük etkisi vardır. Bu filmlerde Rus senarist ve yönetmenler (özellikle Dziga VERTOV kinosineması ile) Alman saldırılarına karşı direnişi işlemişlerdir.³¹³ Onlara göre yurtseverlik Alman işgali ile ortaya çıkmamıştır. Bu eğilim Rus çarlığının yıkılması sonrasında beri varolan bir eğilimdir. Nitekim İkinci Dünya Savaşından evvel “Sovyet sinemacıları, Ana (Mat) ve Potemkin Zırhlısının çekildiği 1920’li yıllarda yeni bir toplum oluşturmaya girişmişlerdir.”³¹⁴ Sovyetlerde sinema,

³¹² ORLAV, A. S... **2001** s.410

³¹³ DANA, H. W. **Longfellow, Patriotic Plays in Soviet Russia**, Russian Review c.1 No:1 (Kasım 1941) s.65

³¹⁴ ROTH, Paul **Belgesel Sinema** Çev.İbrahim Şener İzdüşüm Yayınları Haziran 2000 s.84

komünizmin, politik propagandanın özel bir aracıdır.³¹⁵ Eisenstein ve Pudovkin'in büyük devrimci filmleri Potemkin Zırhlısı, Ekim, Ana ve St. Petersburg'un Sonu bu anlayışın ilk ve öncü ürünleri olmuştur.³¹⁶ Almanlar bu anlayışı; politik propagandayı her ikisini de Leni Riefenstahl'in Alman Propaganda Bakanı Dr. Gobbels'in isteği ile çektiği Hitler'in belgesel biyografisi olan Azmin Zaferi (Triumph of the Will) ve bir politik ideoloji yorumlama filmi olan Mavi Işık (The Blue Light) ile hayata geçirmişlerdir.³¹⁷ İtalyanlar da benzer propaganda filmi yapmışlardır.³¹⁸ Bu savaş içinde yaşanan ve halkın moralini yüksek tutmaya yönelik yaşanan doğal bir süreçtir, ancak Sovyetlerdeki başlangıcı komünist devrim ile birlikte olmuş ve dünyadaki diğer politik propaganda filmlerine öncülük etmiştir.

II. Dünya Savaşı sırasında devlet yönetiminin de desteği ile sinema, haber sineması, propaganda sineması ve belgesel sinema yaygınlaşmış, cephelerde çekilen görüntülerle pek çok belgesel sinema ve propaganda belgeseli yapılmıştır. Bunlar arasında Moskova Yakınlarında Alman Ordusunun Bozgunu, Zoya, Berlin, Sivastopol Meydan Savaşı, Leningrad, İstila, İki Asker, O Vatan Kurtarıyor v.d. sayılabilir.³¹⁹ Ancak İkinci Dünya Savaşıyla ilgili olarak çekilen en

³¹⁵ ROTH, P. **2000** s.64

³¹⁶ a.g.e. s.65

³¹⁷ a.g.e. s.72

³¹⁸ En ünlüsü "Acciaio" adlı film a.g.e. s.75

³¹⁹ ORLAV, A. S... **2001** s.410-411

önemli propaganda belgeseli savaşın sonrasında çekilen Avrupalı Devletlerin alaycı bir üslupla ele alındığı “Sıradan Faşizm”dir.³²⁰

Komünist devrimi gerçekleştirenlerin başlıca amaçlarından biri Dünya genelinde komünizmi, komünist idareyi hakim kılmak olmuştur. Bu amaçlarına ulaşabilmek için Sovyet otoriteler yurt dışında oluşan örgüt ve propagandasal hareketlere destek vermişlerdir. Bu oluşumların en önemlileri I., II. ve III.Enternasyonal adıyla da anılan Kominternler olmuştur.

“Sosyalist Enternasyonal her milletin kendine özgü şartlarına göre sosyalizmin kurulmasına çaba sarf eden, daha ilerici bir toplum kurulması yollarını arayan, Demokratik Parlamenter yolu benimseyen sosyalist partilerin birliğidir.”³²¹

Sovyet Rusya’nın dış politikasında önemli katkıları bulunan III. Enternasyonal³²² 22 Mayıs 1943 yılında feshedilmiştir. Bunun önemli nedeni olarak Amerikan yardımları gösterilmektedir. Şöyleki komünist bir ülkenin doğrudan karşı olduğu kapitalizm ile yönetilen bir ülkeden savaşı idame ettirmek için büyük miktarlarda yardım alması, komünist ideoloji ile ters düşmektedir.

³²⁰ ROMM, Mikhail **Sıradan Faşizm (Common Fascism)** 1965

³²¹ YALÇIN, Aydın ÖZYÖRÜK, Mukbil ve TURAN, Kamil **Bir Açık Tartışma Sosyalist Enternasyonal** Ankara Aydınlar Ocağı Yayınları Ankara 1977 Ankara s.8

³²² **Soviet Russia: Some Observations**, Journal of the British Institute of International Affairs Mart 1926 s.67

Bunun farkında olan Stalin III. Enternasyonalin feshine karar vermiştir. Çan Kay Şek'e göre ise durum minareye kılıf hazırlama stratejisidir:

“Bu Stalin'in diğer bir siyasi manevrası ve bir propaganda taktiği idi. Stalingrad Zaferinden sonra uluslararası entrikaların yeniden canlanması idi. Böylece Moskova, Komünistlerin diğer memleketlerde emri üzerine yaptıkları entrikalar ve vahşice hareketlerin mesuliyetini kolayca inkar edebilecekti.”³²³

Çan Kay Şek'in ifade ettiği entrika ve vahşet Kuzey Kafkasya ve Kırım'da aleni şekilde yaşanmıştır, ancak neden olarak burada yaşayan halkların Almanlara savaş sırasında yardımcı oldukları gösterilmiştir. Stalin “tehlikeli halklar” olarak gördüğü bu coğrafyanın insanların –ki büyük çoğunluğu Türk'tür- Orta Asya ve Sibirya'ya sürülmesi emrini vermiştir.³²⁴

II. Dünya Savaşı'nda Almanlarla işbirliği yaparak Sovyetlere ihanet ettikleri gerekçesiyle ilk olarak 2 Kasım 1943'te Karaçay Türkmenleri, 23 Şubat 1944'te Balkarlar, Çeçen ve İnguşlar, 18 Mayıs 1944'te Kırım Tatarları her aileye 20 kg bagaj izni verilerek, apar topar Sibirya ve Orta Asya'ya sürülmüştür.³²⁵ Sürülen

³²³ Çan Kay Şek **Sovyet Rusya Çin'de** s.113

³²⁴ BENNINGSEN, Marie **The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the muslim Word**. XVII London C. Hurst and Company 1992 s.146-194

³²⁵ ORLAV, A. S... **2001** s.409-410 ve “Kırım Tatarlarından 300 bin kişi 1941'de Rus kuvvetleri yanında Almanlara karşı savaştığı için 1944'te madalya ve şiltlerle ödüllendirildi. Fakat bu durum

insanların geride kalan tüm mal varlıklarına el konulmuştur. Sovyet Rusya bu halkları “yaşamdan ve haritadan tamamıyla kaldırarak, onların dillerini yok etmiş, şehir ve köylerini yeniden adlandırmıştır.”³²⁶

Yerlerinden, yurtlarından edilen insanların büyük bölümü kötü hava koşulları ve açlıktan ölümler,³²⁷ felaketlerin en büyüğü göz göre göre yapılan toplu cinayetler olmuştur. Tarihe Haybah Katliamı olarak geçen olayı, tanıklardan Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti Adalet Bakanı Eski Yardımcısı Ziyaudi Malsagov şöyle anlatmıştır:

“Cumhuriyetin diğer bölgelerindeki Çeçenlerle İnguşlar vatanlarından sökülüp Kazakistan’a yollanmaktaydı. Fakat buradakileri nakletmek mümkün değildi. Çevre köylerden ve mezralardan toplanan halk, yaya olarak yola çıkarıldı.

18 Mayıs 1944 gecesi Kırım’ın birkaç saat içinde son derece vahşi yöntemlerle ‘Tatarsızlaştırılması’nı engelleyemedi. Hayvan vagonlarına tek bir eşyasını bile yanına alamadan bindirilen yüz binlerce Tatar... Sibiry ve Orta Asya’ya sürüldü. Bu sürgünde Kırım Tatarları nüfuslarının %46’sını kaybetti.” LENTER, İslam **Men Kırım’da Eken** Kırım Bülteni Yıl:10 Temmuz-Ağustos-Eylül 2002 sayı:46 s.9 Ne gariptir ki Rusların Kırım’ı ‘Tatarsızlaştırma siyaseti’ni Almanlar da uygulamak istemişler, Kırım’ı –Ruslardan evvel- Tatarları başka yere naklederek Almanlaştırmayı planlamışlarsa da pratik olmadığından vazgeçmişlerdir. **İkinci Dünya Savaşının Gizli Belgeleri**, Ditman’dan Tippelskirch’e s.79-80

³²⁶ KOHN, H. 1965 s.702

³²⁷ TAŞTEKİN, Fehim ve ÖZKAYA, Mustafa **Kafkasya’da Bitmeyen Sürgün ve Trajedisi** Londra, Mayıs 2002 s.4

Hastalar, yaşlılar, zayıflar ertesi günü helikopterlerle taşınacaktır denilmek suretiyle arkada bırakıldılar. Bir miktar genç ve genç kız, kadın ve çocuk da onlarla kaldı. Toplam 650-700 kişi kadardı. 27 Şubat 1944 günü sabah saat 09:00'da bu insanlar şu ahıra sürüldü... üstlerinden kilit vuruldu. Ardından ahır ateşe verildi. İnsanlar ahır kapısını zorlayıp kırdı ve dışarıya seğırtti. Guışani de o an emretti. – Ogon (Ateş)... bir iki kişi firara kalkıştı. Onları da öldürdüler. 650 veya 700 insan ahırın içinde cayır cayır yanarak öldürüldü.”³²⁸

Ekim 1944'te Rusların gerçekleştirdiğı sürgünü yaşayanlardan biri olan Bahşı Köşeliyev yaşananları şöyle anlatmıştır.

“1944 yılının Kasım ayının ortalarında Türk köylerine silahlı askerler girdiler. O günden sonra büyükten küçüğe herkese köyden ayrılmama emri verildi. Köyde bulunmayıp dışarıda olanlar, pazarlarda alış-veriş edenlerin hepsi geri çağrıldı. Karara göre her Türk, kendi evinde ve şehrinde bulunmak zorundaydı.

Bizim ailemiz altı kişiden oluşmaktaydı. Aile büyüğümüz annemdi. Çünkü babam 1941 yılında savaşa gitmişti. Henüz on yaşındaki abim sırf aileyi geçindirmek için okuldan sonra kolhozda çalışıyordu.

³²⁸ TAŞTEKİN, F. ve ÖZKAYA, M. **2002** s.5

1944 yılının soğuk aylarından biri olan Kasım ayındaydık. Kar yağmıştı. Gece yarı aç yarı tok bir şekilde annemizin yanına toplanarak uyuduk. Sabah saat beş-altı sıralarında annemi toplantıya çağırdılar. Annemin geri dönmesi uzun sürmedi, geldiğinde ağlıyordu. Ağlayarak bize: 'bizi sürgün ediyorlar, üç saat içinde köyü terk etmek zorundayız' dedi. Doğrusunu söylemek gerekirse sürgünün ne demek olduğunu henüz kavrayamamıştık. Ben dışarıya çıktığımda kulağıma korkunç sesler geliyordu. Sanki yer-gök titriyordu. Köy ahalisinin tamamı ağlıyor, dövünüyordu. Sesleri bütün köyü bürümüştü. Aklını kaybedip bayılanlar da olmuştu. Hayvanlar bile bu olaya tepki gösteriyorlardı...

Annem ağlayarak eşyalarımızı toplarken, biz küçük olduğumuzdan ona yardım edemedik. Üç Rus askeri gelerek anneme yardım ettiler. Daha sonra iki koyunu keserek torbaya doldurdular. Biraz sonra kamyonlar geldi ve askerler yükleri kamyonu doldurdular. Kamyonda bizden başka aileler vardı. Bizi Ahıska demir yoluna getirdiler. Üç gün boyunca burada beklemek zorunda kaldık. Sonra kargo vagonları getirildi ve bir vagona yedi aile yerleştirildi. Nereye gittiğimizi bilmeden yola koyulduk. Kırk beş gün yol gittik. Vagonlar çok soğuktu. Açlık ve soğuktan ölenler de oldu. Benim iki kardeşim donarak öldü. Askerler cesetleri zorla toplayarak hiç acımadan vagonların penceresinde aşağı atıyorlardı. Aralık ayının sonuna doğru bizi, Özbekistan Cumhuriyeti'nin Celal-Kuduk ilçesine getirerek tren istasyonunda indirdiler. Bizim vagonda olanları bir köye götürdüler. Savaşa katılan dört dayımdan sadece biri yaralı olarak geri dönebildi.. fakat çok yaşayamadı ve

kısa süre içinde vefat etti. Bu dört dayımın ailelerinden on üç kişi açlık ve soğuk havaya dayanamayarak öldü. Bu ailelerden yalnızca bir bayan sağ kalabildi.

1947 yılında savaştan dönen babam çok büyük zorluklarla bizleri buldu. O zamanlar savaştan dönenler kendi akrabalarını bulamıyorlardı. Çünkü, bir avuç milleti üç büyük ülkeye dağıtmışlardı...”³²⁹

Öte yandan Ruslar ne savaş esirlerine ne de esir düşen kendi askerlerine iyi davranmışlardır. Savaş biter bitmez eski katı ve baskıcı yönetim sergilenmiş, dış ülkelerdeki esir vatandaşlarını Rusya’ya getiren Sovyet yetkilileri tümünü hain ilan ederek onları ya çalışma kamplarına göndermiş, ya sürmüş ya da öldürmüşlerdir.³³⁰

³²⁹ BUNTÜRK, S. **2005** s.137-139

³³⁰ MILNER, R. ve DEJEVSKIY, N. **1993** s.175 Vatan haini ilan edilenlerin suçsuzluğu Gorbaçov döneminde mahkeme kararı ile kabul edilmiştir.

III. BÖLÜM İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA AZERBAYCAN

A. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA AZERBAYCAN

1. Sovyet Rusya'nın Savaşa Dahil Olmasından Evvel Azerbaycan

a. Genel Durum

Azerbaycan'da 1920 yılından beri komünist bir yönetim oluşturma çabası içerisinde bulunan Sovyet Rusya 1939 yılında tüm Rusya genelinde düzenlenen SBKP 18. Kongresi'nde SSCB'de sosyalizmin tam ve kesin şekilde kurulmuş olduğunu ilan etmiştir.³³¹ II. Dünya Savaşı'nın evvelinde yapılan bu açıklama bir bakıma erken yapılmış ve SSCB genelinde doğruluğu tam olarak kabullenilmemiş bir durumu içermiştir.

Tam olarak Sovyetleştirilmiş olmasa da yönetimin Komünist Partisinin elinde bulunduğu Azerbaycan SSC, Sovyet Rusya'ya; Yüksek Sovyet'in aldığı kararların uygulanmasında büyük zorluklar çıkarmamıştır.³³² Bu kararların kolayca yerine getirilmesinde Sovyet Rusya'nın oluşturmuş olduğu "ikinci sekreterlik"

³³¹ İBRAHİMZADE, K. 2003 s.19

³³² a.g.d.t. s.28

kurumu önemli rol oynamıştır. Nitekim yerel Komünist Partileri, yerel idareleri daha sıkı kontrol altında tutmak için oluşturulan “ikinci sekreterlik” bütün yetkileri içererek ve Rus olmayan şahıslara verilerek “Birinci Sekreterlik”i göstermelik bir kurum haline getirmiştir.³³³

II. Dünya Savaşı'nın Avrupa'da başlaması ile birlikte savaşın idame ettirilebilmesi için önem kazanan maddelerden petrol Azerbaycan'ın bu savaşta odak noktalarından biri olması sonucunu doğurmuştur. 1939 yılında Almanya Sovyet Rusya ile yaptığı anlaşmalarda ihtiyacı olan petrolün büyük bölümünü, Sovyet Rusya'dan dolayısıyla da (Almanya'nın ihtiyacının 1/3'ü) Bakü'den temin etmiş, bu durum Azerbaycan'da ekonomik hareketlenmeye neden olmuştur. Bakü'nün dünya petrolünün merkezlerinden biri olması ve petrolün de savaşın lokomotif olması nedeniyle dış güçler tarafından Kafkasya ekonomik, siyasi ve askeri hedef olarak görülmeye başlanmıştır. Nitekim savaşın başlarında Fransa'nın teklifi ile Müttefik güçler arasında Bakü'ye yönelik hava harekâtı düzenleme konusu görüşülmüştür.

³³³ AKYOL, Taha **Sovyet Rus Stratejisi ve Türkiye** c.1 Ötüken Yayınevi İstanbul 1976 s.79

b. Gerçekleşmeyen Bakü Harekatı

Sovyetlerin Polonya ve İskandinav ülkelerindeki varlığı ve Almanya'nın işgalci tavrı Fransızları Avrupa dışında, dikkatleri başka bir yana çekecek ve ortaklık anlaşması yapmış olan Sovyet Rusya ile Almanya'yı hedef alacak askeri bir harekat düzenleme düşüncesine sevk etmiştir. Müttefik ülkelerin de görüşlerine sunulan bu askeri harekat ortak düşman olan Almanya ile onun ortağı Sovyet Rusya'yı hedef almalı ve harekat sonucunda her iki devlet de ekonomik, askeri ve moral yönünden büyük yara almalı, onlarda kaygı uyandırmalı idi. Fransızların bu düşünceleri doğrultusundaki en önemli hedef petrolü ile ünlü Bakü şehri olmuştu.³³⁴

Bakü'nün askeri, siyasi ve stratejik açıdan bu durumunu göz önünde bulunduran Fransız Başbakanı Eduard Daladier, Genelkurmayına danışıp harekatın Sovyet Rusya'ya büyük zarar verebileceğine dair olumlayıcı rapor almıştır. 22 Haziran 1940'da alınan bu olumlu rapor harekatın başlamasını sağlamaya yeterli olmamıştır. Zira müttefiklerin bombalamayı gerçekleştirecek hava yolu koridorunda Türkiye'nin de olması harekatı zora sokmuştur. Harekat uçakları İngiliz egemenliğindeki Irak'tan ya da Fransız egemenliğindeki Suriye'den de kalksa Türk hava sahasına girmeden Bakü'ye ulaşması mümkün değildir. Tek yol Türkiye'nin hava sahasını kullanım için Müttefiklere açması olmuş, İngiliz ve

³³⁴ DERİNGİL, Selim **2000** s.100 ve HART, L. a.g.e. s.43

Fransızların üzerinde anlaştığı bu hareket için Türkiye hava sahasının kullanılmasına izin vermemiştir. Türkiye Sovyet Rusya'yı karşısına almaktan kaçınarak hem bitarafılık durumunu korumak istemiş,³³⁵ hem de Azerbaycan Türklerine ait olan ve onların yaşadığı kentin bombalanmasında rol almak istememiştir.

Bakü hareketinin yapılabilmesi için Türkiye dışında, ikinci bir seçenek daha vardır: İran. Ama müttefikler İran alternatifi üzerinde Türkiye kadar durmamışlardır. Zira Türkiye Sovyet Rusya'ya ve Almanya'ya karşı sürülebilecek en önemli kozdur. Aynı zamanda Bakü'nün asıl sahibi de orada yaşayan ve Türkiye Türkleri ile tarih, kültür, dil ve din bağı olan Azerbaycan Türkleridir.

Türkiye Cumhuriyeti dışında bu planın sakıncalarını gören ve bu plana başlangıçta destek veren ülke olan İngiltere savaşa girmemiş; kendilerine savaş ilan etmemiş Sovyet Rusya'yı kendilerine karşı savaşa sokma ve hava sahasından izinsiz geçerek Türkiye'yi saldırgan durumuna düşürme çekinceleri ile Bakü hareket planına olan desteğini çekmiştir. Türkiye'nin şimdi savaşa dahil olması İngilizlerin işine gelmemektedir.

³³⁵ ARMAOĞLU, F. II. **1958** s.149

Hızla globalleşen savaşta Almanya'nın Fransa'yı işgal etmesi Bakü'ye yönelik hareket planını gündem dışına itmiş,³³⁶ gerçekleşmesini engellemiştir.³³⁷

2. Sovyet Rusya'nın Savaşa Dahil Olması Ve Savaşta Azerbaycan'ın Rolü

a. Azerbaycan'ın Dolaylı Olarak Savaşa Dahil Olması

Fransa'nın önerisi sonrası Azerbaycan'a yönelik hava hareketi girişimi Sovyet Rusya'nın haberi bile olmadan gündem dışı kalmıştır. Sovyet Rusya İngiliz ajanların verdiği "Almaların Sovyet Rusya'ya savaş açacağı bilgi"sinin gerçekliğini geç idrak etmiş ve bu yüzden savaş hazırlıkları yapmakta geç kalmıştır. Nitekim Almanların 22 Haziran 1941'de geniş cephede açtığı savaşa hazırlıksız yakalanmıştır.

Sovyet Rusya'nın savaşa girmesi dolaylı olarak Azerbaycan'ında savaş durumuna girmesine neden olmuştur.³³⁸ Azerbaycan SSC savaşın ilk gününden itibaren Komünist Parti önderliğinde SSCB'ni koruma ve itaat görevini ifaya başlamıştır. Sovyet yönetimi milli cumhuriyetlerdeki halkı düşmana karşı seferber

³³⁶ DERİNGİL, S. **2000** s.103

³³⁷ ARAS, Osman Nuri **Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi** DR Yayınları İstanbul 2001 s.28

³³⁸ **İstoriya Azerbaydjana** Azerbaycan SSR Akademisi Neşriyatı Bakü 1963 s.79-82

etmek için mevcut inzibat-i amirlik usul idaresini daha da katılaştırmıştır. Ülkede bütün hakimiyet 30 Haziran 1941'de Devlet Müdafa Komitesinin kurulması ile GKO'nun dolayısıyla da Stalin'in eline geçmiştir. Ağustos ayında cephe gerisine yönelik idari birimler kurulmuş, siyasi ve ideolojik tebligat organları oluşturulmuştur.³³⁹ Azerbaycan SSC' nin yardımını sağlamak için Sovyet Rusya'da yapılan savaş stratejilerinin aynısı Stalin'in emri ile Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde de uygulanmıştır.

b. Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'da İç Politik Savaş Stratejisi

II. Dünya Savaşı başladığı sırada Azerbaycan SSC' de Sovyetleştirme politikası dilde, dinde, milli kültürde ve ekonomide aktif durumdaydı. Sovyet Rusya'nın II. Dünya Savaşı'na dahil olması ile birlikte "Sovyetleştirme" politikasına ara verilmiştir.³⁴⁰ Stalin SSCB genelindeki tüm unsurların desteğini almak için bir takım savaş stratejileri uygulamıştır. Azerbaycan'da da uygulanan bu savaş stratejilerinin ilki yaşanan savaşı "Büyük Yurt Savaşı" olarak adlandırılıp ülkenin tüm vatandaşlarını ülkelerini korumaya ve Büyük Vatan Savaşı'na destek vermeye çağırılmasıdır.³⁴¹ Bu amaçla Azerbaycan sinemalarında propaganda filmleri,

³³⁹ KAFFAROV, T. **1999** s.107 ve **İstoriya Azerbaydjana** s.80

³⁴⁰ 18. SBKP Kongresindeki sosyalizmin tam ve kesin şekilde kurulmuş olduğu açıklaması II. Dünya Savaşına giriş ile birlikte geçerliliğini yitirmiştir

³⁴¹ BARBER, John ve HARRISON, Mark **Patriotic War 1941-1945** The Cambridge History of Russia c.III Ed. Ronald Grigor SUNNY Cambridge Üniversitesi Yayınları s.229

radylolarda ülke savunmasına yönelik propaganda yayınları yapılmış, Sovyet Rusya'nın isteği ile basın ve yayın bu konuya savaş boyunca "yurtseverlik" ve "yurt savunması" şeklinde yer vermiştir.

Sovyet Rusya Azerbaycan SSC' de savaş öncesi yasaklanmış ve binlerce kişinin öldürülmesine neden olmuş olan milli ve kültürel özelliklerin canlandırılmasına izin vermiştir. Savaş ncesi dönemde kesin bir şekilde yasaklanan ve yapılması durumunda cezası ölüm olan milliyetçilik bu dönemde milli kahramanlık destanları vatan sevgisi boyutunda gündeme gelmiştir. Ders, zel ve genel amaçlı kitaplarda, sinema, radyo ve tiyatrolarda vatan savunmasına önem verilen konulara yer verilmiştir.³⁴²

Sovyet Rusya'da dini kurum ve kuruluşların canlandırılmasını kabul eden ve çeşitli girişimlerde (Papa ile görüşme) bulunan Stalin Azerbaycan ve diğer SSC'ler de aynı politikanın gdlmesinde sakınca görmemiştir. Stalin'in gözünde vatani kurtarmak ve komünizmi savunmak için geçici olarak uygulanan bu politikalar Sovyet Rusya'nın işine gelmektedir. Nitekim Rus olmayan unsurların çoğunluğu İslam'ı benimsemiş Müslümanlardır, Sovyet Rusya karşısına kendi topraklarından destek görebilecek Müslüman veya Türk devletlerini almadıktan sonra bu unsurların hepsi Sovyet Rusya cephesinde Büyük Yurt Savunmasında yer alacaktır. Bu bakımdan Türkiye'nin savaştaki konumu büyük önem taşımıştır.

³⁴² SÜNBÜL, T. 1996 s.108-109

Azerbaycan'da Sovyetleştirme sürecinde “uyutucu afyon” olduğu söylenen ve yasaklanan din ve dini kurumlar dini yaşamın canlandırılmasıyla hayat bulmuştur. Camiler, mescitler açılmış, buralara din görevlileri tayin edilmiş, dini eğitim verilmeye başlanmıştır. Azerbaycan şii İdaresi Başkanlığına Molla Ağaalizade atanmış,³⁴³ Sünnilerin böyle bir kurumu bulunmadığı için atama yapılmamıştır.

c. İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan'ın Rolü

Azerbaycan'da SSCB'nin Almanya ile savaşa başlamasıyla birlikte olağanüstü hale geçilmiş,³⁴⁴ Azerbaycan halkı Sovyet Rusya'ya askeri, ekonomik, sosyal ve siyasi destekte bulunmuştur.

ı. Azerbaycan'ın Sovyet Cephesine Siyasi ve Askeri Katkıları

Azerbaycan yönetimi ve Komünist Partileri, SSCB'de Yüksek Sovyet'in verdiği kararlara riayet etmiş, Stalin'in savaş stratejisini desteklemiştir.

³⁴³ ALTSTADT, Audrey L. **The Azerbaijani Turks Power and Identity under Russian Rule** Hoover Institute Yayınları California 1992 s.155

³⁴⁴ **İstoriya Azerbaydjana** s.80-81

Azerbaycan'ın en yetkili ismi olan I. Sekreter M. Cafer Bağırov uyguladığı “riayet politikası” nedeniyle Stalin döneminde 30 yıl aralıksız bu görevi yürütmüştür.³⁴⁵

Savaşa doğrudan doğruya katılmayan Azerbaycan, hamisine Büyük Yurt Savaşında katkıda bulunmak için önemli miktarlarda insan ve malzeme yardımında bulunmuştur. En verimli yaştaki erkek nüfusun büyük bölümü savaşta Sovyet cephesinde yer almış,³⁴⁶ Odesa, Kursk, Stalingrad, Sivastopol gibi dünya savaşının seyrini değiştiren savaşlarda Rus cephesine önemli katkılarda bulunmuşlardır.³⁴⁷

II. Azerbaycan'ın Sovyet Cephesine Sosyal Katkıları

Genç yaştaki erkek nüfusun askere gitmesi ile Azerbaycan'da kadınlar, çocuklar ve yaşlılar cepheye mühimmat göndermek için oluşturulan tesislerde silah, mermi ve sürsat yapımı için çalışmışlardır. Pek çok araştırmacıya göre Bakü dışlandığında SSCB'nin en düşük gelir seviyesine sahip ülkesi olan Azerbaycan'da³⁴⁸ halk buna rağmen cephedeki askerlere gömlek, çorap v.s. gibi giysi yardımlarında bulunmuştur.³⁴⁹

³⁴⁵ Stalin'in ölümüyle birlikte bu görevden alınmış ve suçlanarak hapse atılmıştır.

³⁴⁶ İBRAHİMZADE, K. **2003** s.28

³⁴⁷ **İstoriya Azerbaydjana** s.109-111

³⁴⁸ MILNER, R. ve DEJEVSKIY, N. **1993** s.205

³⁴⁹ KOCAYEV, E.E. **1997** s. 104

III. Azerbaycan'ın Sovyet Cephesine Ekonomik Katkıları

Azerbaycan Sovyet Rusya'ya en mühim desteği petrolünü vererek yapmıştır. Savaşın en önemli ve hedef madeni olan petrol Sovyet Rusya'yı hem hedef haline getirmiş hem de hedef olduğu bu savaştan galip çıkmasının başlıca amillerinden birisi olmuştur.

Azerbaycan halkı bir diğer ve belki de en önemli desteği sosyal, siyasi ve ekonomik yönden “birlik” sergileyerek, Sovyet Rusya'dan ayrılmayarak, bağımsızlık mücadelesinde bulunmayarak yerine getirmiştir. Bunda Sovyet Rusya'nın 1920'den beri uyguladığı “Sovyetleştirme” siyasetinin ve halka yön verecek tabakayı ortadan kaldırdığı 1937-38 “Büyük Kırğın”ın rolü büyüktür. Ayrıca savaş döneminde uygulanan dil, din ve milliyetçilik politikalarının da katkısı yadsınamaz.

d. Almanya'nın Bakü İsteği

1. Ekonomik ve Stratejik Hedef Bakü

Barbarossa planı çerçevesinde Sovyet Rusya'yı işgale başlayan Almanya'nın Sovyet Rusya'yı ve komünizmi yıkma hedefi dışında bir hedefi daha

vardı, “Edelweiss” planı olarak adlandırılan bu hedef başta Bakü olmak üzere Kafkas petrol yataklarının ele geçirilmesini içeriyordu.³⁵⁰

Almanya Haziran 1941’e kadar petrol ihtiyacının üçte birini Sovyet Rusya’dan alırken³⁵¹ iki devlet arasında savaşın başlamasıyla birlikte bu petrolden mahrum kalmıştır. Almanya kendi kendine yeterli bir şekilde savaşı devam ettirebilmek için Sovyet direnişinin finansörü olan Kafkasya petrollerini askeri hedef edinmiştir.³⁵² 1942 yılından itibaren Sovyet direnişinin artması ve Alman birliklerini zor durumda bırakması nedeniyle Hitler’in Kafkasya’ya olan ilgisi daha da artmış ve buraya ek birlikler gönderilmiştir. 1942 yılı itibari ile Kafkasya hareketinde sona çok yaklaşan Almanya’da daha Bakü ele geçirilmeden petrolün çıkarılmasına ve taşınmasına rehberlik edecek şahıslar belirlenmiş,³⁵³ Mustafa Çoylakoğlu ve Veli Kayyum Han³⁵⁴ Azerbaycan-Volga-Ural, Kafkasya ve Kırım’a bu bölgelerden

³⁵⁰ CARTIER, R. **İkinci Dünya Savaşı** s.366 ve ARAS, O. N. **2001** s.28, ORLAV, A.. S **2001** s.402

³⁵¹ KONA, Gamze Güngörmüş **Rusya Federasyonu’nun Kafkasya Politikası**, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi sayı:355 yıl:52 Temmuz-Ağustos 2004 s.15

³⁵² HAYWARD, J. 2000. s.669-771 Hazar’a inmek ve petrole sahip olmayı amaçlayan Fall Blau (Case Blue) formülasyonu

³⁵³ KOCAYEV, E. E. **1997** s. 104

³⁵⁴ Mustafa Çoylakoğlu ve Veli Kayyum Han Türkistan’ın bağımsızlık önderlerindendir.

“sorumlu komiser” olarak atanmış³⁵⁵ ve Kafkasya’yı özel olarak yönetmek üzere “astministerium” (doğu bakanlığı) kurulmuştur.³⁵⁶

II. Almanya’nın Bakü için Türkiye ve Muhaceretteki Azerbaycan Türkleri ile İttifak Girişimi

Almanlar Sovyet Rusya’ya karşı Türkiye’nin ve Muhaceretteki Azerbaycan Türklerinin yardım ve desteğini almaya çalışmıştır. Almanya’nın Türkiye Büyükelçisi Papen bizzat bu konu ile ilgili olarak görüşmelerde bulunmuştur.

Almanya Türkiye ile 18 Haziran’da saldırmazlık anlaşması imzalamış³⁵⁷ ve Türkiye’ye kendileri tarafından işgal edilmeyecekleri güvencesini vererek³⁵⁸ Kafkasya, Irak ve Suriye politikalarında Türkiye’nin yardımını almaya çalışmıştır. Türkiye’deki Turancı kesim Rusların Almanlar karşısında bozguna uğraması ile

³⁵⁵ TÜZÜN, Süleyman II. **Dünya Savaşı Yıllarında Türk İç Politikasında Dış Türkler Meselesi (1939-1945)** Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi Ankara 1998 s.232

³⁵⁶ SÜNBÜL, T. **1996** s.108

³⁵⁷ OSTEN, Necmi II. **Dünya Savaşı’nın Bilinmeyen Yanları** İstanbul 1992 s.108

³⁵⁸ Hitler Amirallerinden Reader’in Türkiye’yi işgal planını reddetmiş, Suriye ve Irak’a silah sevkiyatı sağlamak için Türkiye ile anlaşma yolunu tercih etmiştir. İkinci Dünya Savaşı’nın Gizli Belgeleri s.132-133 ve ARÇAYÜREK, Cüneyt **Gizli Belgeler-Alman Dış İşleri Arşivi** Hürriyet Gazetesi ve Kelebek eki 22.10.1972

esaret altındaki Türklerin Sovyet egemenliğinden kurtulacağını ümit etmişler³⁵⁹ ve Turancı basında bunlara geniş yer verilmiştir.³⁶⁰

Rusya'daki Alman başarısı sadece Turancıların değil neredeyse Türkiye'deki tüm kamuoyunun Rusya'daki ve özellikle Azerbaycan'daki soydaşlarına olan ilgisini artırmıştır. Almanlar Türkiye'deki bazı yöneticiler ile temasa geçmiş ve bu ilgiden yararlanmak istemişlerdir. Almanlara göre Türkiye'de Pan-Turancı politikayı savunanların başında Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa, tarihçi ve eski Başkurt Cumhuriyeti Başkanı Zeki Velidi Togan, edebiyatçı Ahmet Caferoğlu, Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket v.d. geliyordu.³⁶¹ Bu Turancı hareketin asıl lideri Musavat Partisi kurucusu M. E. Resulzade ve yardımcısı Türk ordusunda görev alan Mirza Bala idi.³⁶²

³⁵⁹ Alparslan Türkeş o dönemde "bizde Kafkaslardan saldıracağız, sonunda Komünist Rusya çökecek ve Kızılçelma'ya kavuşacağız" düşüncesindedir. TURGUT, Hulusi **Türkeş'in Anıları Şahinlerin Dansı**. ABC Yayınları İstanbul 1995 s.178 Kazım Karabekir Türklerin Kafkasya'da Ruslara karşı hareketinin kolay olacağı ve burada yaşayan Türklerin Rusları zor durumda bırakacağı düşüncesindedir. KARABEKİR, Kazım **Ankara'da Savaş Rüzgarları, II. Dünya Savaşı-CHP Grup Tartışmaları** Haz. ÖZENERGİN, F. Emre Yayınları İstanbul 1995 s.216

³⁶⁰ GÜVENİR, O. Murat **II. Dünya Savaşında Türk Basını** Gazeteciler Cemiyeti Yayınları İstanbul 1991 s.169-177

³⁶¹ **İkinci Dünya Savaşının Gizli Belgeleri** s.37-38

³⁶² a.g.e. s.39

Azerbaycan konusunda Türk Dışışleri ile görüşmeleri (Dışışleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu³⁶³ ve Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede³⁶⁴) olumlu olan Almanları İnönü'nün tarafsızlık politikası engellemiş ve İnönü'nün Turancı Hareketten bir kez daha yararlanmak isteyen Almanlara³⁶⁵ cevabı “Ben Enver Paşa değilim. Beni savaşa sürükleyemezler.” olmuştur.³⁶⁶

Türkiye Cumhuriyeti'nin yetkili makamlarından istediği yanıtı alamayan ve Türkiye'yi fazla zorlamak da istemeyen Almanlar, Avrupa'daki Muhacir Azerbaycan Türkleri ve onların önderi Mehmet Emin Resulzade ile Azerbaycan'ın istiklali konusunda görüşmelerde bulunmuşlardır. Resulzade ve ekibi ile Alman yetkililer arasında yapılan görüşmeler altı ay sürmüş, Resulzade görüşmeleri grup arkadaşlarına yaptığı şu açıklama ile sonuçlandırmış ve Berlin'den ayrılmıştır:

³⁶³ Saraçoğlu Eylül 1941'de Kırım ve Azerbaycan Türkleri ile görüşmelerde bulunmuştur. GLASNECK, Johannes **Türkiye'de Faşist Almanya Propagandası** Çev: Arif GELEN Onur Yayınları Ankara 1994 s.209-210

³⁶⁴ WEISBAND, Edward **2. Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası** Çev: Mehmet Ali KAYABAL Milliyet Yayınları İstanbul Mart 1974 s.317

³⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için ÖZDOĞAN, Güney G. **II. Dünya Savaşı Yıllarındaki Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pan-Türkizm** Der: F. SÖNMEZOĞLU Türk Dış Politikasının Analizi Der Yayınları İstanbul 1994

³⁶⁶ OSTEN, N. **1992** s.94 ve Barutçu Faik **1977** s.233-234

“Birer müstakil devlet hayatı yaşarlarken, toprakları işgal edilerek, istiklallerini ellerinden alan Nasyonal Sosyalist zihniyeti, Kızıl emperyalizmin pençesinde inleyen halklara milli istiklallerini vermez.”³⁶⁷

III. Almanya’nın Esir Azerbaycan Türklerinden Askeri olarak Yararlanması

Muhaceretteki Azerbaycan Türkleri liderlerinin desteğini alamayan Almanlar rotalarını Nuri Killigil ve Türkiye Dışışleri yetkililerine çevirmişlerdir. Almanya savaş esirlerinden yararlanmak için Türklerin gönüllü birlik oluşturmalarını kabul etmiş, 1942’de bu karar askeri emir ile ilan edilmiştir. Azerbaycan Türkleri oluşturulan milli birliklerde kendi ülkelerinin Almanlar vasıtasıyla bağımsızlığını kazanması için yer almış³⁶⁸ ve Sovyet Rusya’ya karşı savaşmışlardır.³⁶⁹ 1942 yılı ortalarına kadar Alman ordusunda geri hizmetlerde görevlendirilen Azerbaycan Türkleri 1942 yılı sonunda ‘Azerbaycan Gönüllü Silahlı

³⁶⁷ ŞİMŞİR, Sebahattin **Azerbaycanlıların Türkiye’de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)** Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları Ankara 2000 s.12

³⁶⁸ Almanlar esirlerin milli hislerini ve Sovyet Rusya’nın onlara uyguladıkları Sovyetleştirme politikalarını kullanarak esirlerin Sovyet Rusya’ya karşı “kendi devletlerini kurmaları” için savaşmalarını sağlamıştır. Bunlar arasında sadece Türkler yoktur; Ermeniler ve Gürcüler de vardır. Patrik Von Zur Mühlen **Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında** Şema Yayınları İstanbul 2006 s.120-125

³⁶⁹ DEVLET, Nadir **Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü** X. Türk Tarih Kongresi c.III TTK Yayınları Ankara 1991 s.823

Birlikleri' teşkilatını kurmuşlar; 'Bozkurt, Bergman, Cevat Han ve Aslan taburları' ile 'Özel Tim' birliklerini oluşturmuşlardır.³⁷⁰ Bu birliklerin asker sayısı 1943 yılında 100 binin üzerindedir.³⁷¹

22 Şubat 1945'te Alman cephelerinde savaşıyan yaklaşık 250 bin Azerbaycan Türkü Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilan etmesi ve Almanya'nın savaşta yenilmesinin kesinleşmesi ile birlikte psikolojik çöküntüye uğramış ve savaşma istekleri zayıflamıştır. Bu askerler Almanya'nın kayıtsız şartsız teslimiyeti sonrası Sovyet Rusya'ya iade edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlar, Avrupa'da kalmayı başaranlar, Mısır Kralı Faruk'un isteği ile Mısır'a giden 600 asker dışındakilerin büyük bölümü Sovyet Rusya'ya teslim edilmiştir. Stalin savaş sürerken de belirttiği gibi esirlerin vatan haini olduğunu söylemiş, iade edilen esirlerin çoğunu öldürmüştü ve kalanını da çalışma kamplarına göndermiştir.³⁷²

³⁷⁰ ŞİMŞİR, S. **1991** s.12

³⁷¹ DEVLET, N. **1991** s.824

³⁷² ŞİMŞİR, S. **1991** s.14 ve SÜNBL, T. **1996** s.111

e. Sovyet Rusya'nın İran'a Girmesi ve Güney Azerbaycan ile Kuzey Azerbaycan'ı Birleştirme İsteği

ı. Sovyet Rusya'nın İran'a Girmesi

Birinci Dünya Savaşında olduğu gibi İkinci Dünya Savaşında da Kafkasya'nın yanısıra Orta Doğu büyük güçlerin mücadele alanlarından biri olmuştur.³⁷³ Son derece kritik ve önemli jeopolitik alan içinde yer alan Azerbaycan ve İran sahip oldukları petrol zenginliği ile de Mihver ve Müttefik devletlerin hedeflerinde yer almışlardır. Sovyet Rusya'ya Amerikan yardımının rahatça gelebilmesi için eş zamanlı olarak Sovyet Rusya ve Büyük Britanya tarafından 1941 yılında İran işgal edilmiştir.³⁷⁴ Bu işgalin perde arkasında Almanya'nın Irak, Suriye ve Orta Doğu'daki petrol yataklarını ele geçirme çabalarının Müttefikleri çıkar kaygısına sevk etmesi vardır.³⁷⁵ İran petrollerini Almanlara kaptırmak

³⁷³ I. Dünya Savaşında Azerbaycan ve İran Rusya, Almanya ve İngiltere üçgeninde kalmışken II. Dünya Savaşında aynı durumun yaşanması Toynbee'nin genel savaş teorisini doğrulamaktadır.

³⁷⁴ ARMAOĞLU, F. **1983** s.424 Rus ordusuna 77. Azerbaycan diviziyası da eşlik etmiştir. KAFAROV, T. **1999** s.107

³⁷⁵ 5 Kasım 1941'de İngilizlerin İran halkına dağıttıkları İran'a niçin geldiklerini içeren bildiri:

“İran Ulusuna

...Biz sizin, İngiliz Devleti'nin İran'daki politikası hakkında doğru dürüst bilginizin bulunmadığını ve yanılgıya düştüğünüzü biliyoruz. Bu bakımdan, bu konuda düşüncelerinize ışık tutmayı gerek görüyoruz. Çoğu zaman bir şey, aşırı yalınlığından ve berraklığından dolayı üstü örtülü kalır. Örneğin eğer bir kimse bir kabın berrak su ile dolu olduğunu önceden bilmezse onu boş

istemeyen Müttefikler ortak hareket ederek İran'ı ele geçirmişler,Tahran'ın kuzeyi;

zanneder ve fazla berrak olduğu için suyu görmez. İngiltere'nin İran'a ilişkin politikası da bu duruma benzemektedir ve fazla açık seçik olduğundan kimse onu anlamamaktadır. O politika nedir? İngiltere'nin İran'a ilişkin politikası dostluk esasına dayanır. Dostluk ise amaçlı ve amaçsız olmak üzere iki kısma ayrılır. İran'a karşı güdülen amaçsız dostluk, İran ulusunun, kendi uzun tarihi boyunca insanlık dünyasına bilim, felsefe, sanat, şiir, edebiyat, kültür ve uygarlığın gerektirdiği her konuda önemli ve değerli eserler bırakan eski bir ulus olmasından kaynaklanır... fakat İngiliz Devleti'nin gerek İran'a gerekse hiçbir ülkeye karşı dostluğu amaçsız değildir ve de olamaz. Politikada amaçsız olmak mümkün değildir. Sonuç bakımından amacın iyiliği ve kötülüğü söz konusu olabilir. İngiliz Devleti'nin İran'a karşı politikası iyi amaç esasına dayanır. Şu anlamda ki biz kendi çıkarımız için, İran'ın bağımsız olması, topraklarının tamamının korunması ve ülkede düzen ve güvenliğin yerleşmesi gerektiğini fark etmiş durumdayız. Çünkü İran yalnızca Hindistan'a değil aynı zamana da Asya'ya açılan bir kapıdır ve orada bağımsızlığın yok olup düzensizliğin ve karışıklığın sürüp gitmesi, bizim için zararlı ve hatta tehlikelidir. İşte bizim İran'a olan amaçlı dostluğumuzun iç yüzü budur... bu husus İngiliz Devleti'nin İran hakkındaki politikasının temelini oluşturur... İran Devleti ve ulusu kendi kendine ne ölçüde bağımsız ve güçlü olursa, gücü bizim için o denli az ve zararlı olabilir. İngiltere'nin İran hakkındaki gerçek politikasının özeti budur... Almanların entrikasının ve Şah'ın (Pehlevi) gafletinin çıkarlarımızı yeniden tehlikeye düşürdüğünü görünceye kadar, mümkün olduğu sürece bu işi yapmaktan kaçındık. İşte bu yüzden kendi arzumuza aykırı olduğu halde, çaresiz olarak bu son girişimde bulunduk. Yaşamımızı ve varlığımızı ortadan kaldırmak isteyen ne denli korkunç bir savaşa girdiğimizi biliyorsunuz. Yaşadığımız sürece mücadele etmek zorundayız ve size şu andaki tehlike geçer geçmez topraklarınızı boşaltacağımıza ve sizi ülkenizin kendi işlerinde serbest ve özerk bırakacağımıza söz veriyoruz. Müttefikimiz olan Rus Devleti de aynı niyeti taşımakta olup her bakımdan birlikte ve ortak hareket edeceğiz..." MATİNİ, Calal **İngiliz Devletlerinin İran Politikasına İlişkin Tarihi Belgeler** Çev:

Abdüsselam BİLGİN A.Ü. DTCF Dergisi c.XXXIII sayı:1-2 Ankara 1990 s.32-34

Güney Azerbaycan'ı Sovyet Rusya, Tahran'ın güneyini de Büyük Britanya almıştır. Bu dönemde Sovyet Rusya için tehlike sadece Almanya olarak görülmüyordu. Nitekim İngiliz ve Amerikan askerlerinin İran'a girmesi ile birlikte Bakü petrolüne karşı bir tehdit daha Sovyet sınırlarına dayanmış oldu. Bu dönem içinde Birleşik Amerika ve Büyük Britanya müttefik oldukları Sovyet Rusya'dan askerlerinin tümünü Stalingrad'a sevk etmesini ve kendilerinin Bakü'yü koruyabileceklerini; "Vilvet Planı"nı önermiştir³⁷⁶ ancak tehlikenin farkında olan Sovyet Rusya bu öneriye yanaşmamıştır.

29 Ocak 1942'de Sovyet Rusya, Büyük Britanya ve İran arasında bir anlaşma yapılmış, bu anlaşma ile İran, topraklarından Amerikan yardımının geçmesini ve savaşın bitiminden altı ay sonrasına kadar kendi topraklarında Sovyet ve İngiliz hakimiyeti³⁷⁷ olmasını kabul etmiştir.³⁷⁸

³⁷⁶ KAFFAROV, T. **1999** s.115

³⁷⁷ FAWCETT, Louise **L'Estrange Iran and the Cold War: the Azerbaijan Crisis of 1946** Cambridge Üniversitesi Yayınları Cambridge 1992 s.62-73

³⁷⁸ Mc FARLAND, Stephan L. **Anatomy of An Iranian Political Crowd: The Tehran Bread Riot of December 1942** International Journal Middle East Studies sayı:17 Cambridge Üniversitesi Yayınları Cambridge 1985 s.51-52

II. Sovyet Rusya'nın Güney Azerbaycan ile Kuzey Azerbaycan'ı Birleştirme İsteği

Güney Azerbaycan'ın Rusların politikalarını kolaylaştırıcı bir unsuru vardı; burası Azerbaycan Türklerinin güneyde kalan kardeşlerinin yurdu idi. Kuzey Azerbaycan'da savaş stratejisi olarak tekrar canlandırılan milli duygularla Güneye yönelik birleşme stratejisi Sovyetler tarafından desteklenmiştir. Kuzey Azerbaycan'da bir dönem Sovyet Rejiminin propagandasını yapan Süleyman Rehimov, Sovyetlerin Güney Azerbaycan'da kendine bağlı bir yönetim kurma çabaları dahilinde özel görevle Güney Azerbaycan'a gönderilmiştir. İşgale uğrayan İran'da Rıza Şah'ın devrilmesi Türkleri sevindirmiş³⁷⁹ ve yeni şartlar siyasi ve kültürel yönden daha serbest bir durum oluşturmuştur. 1941 yılı Ekim ayında Milli aydınlar Tebriz'de bir Azerbaycan cumhuriyeti oluşturmuşlar, milli hakları için mücadeleye başlamışlardır. 1941 yılında hapishanelerden serbest bırakılanlar arasında olan Cafer Pişeveri ve Dr. Muhammed Musaddık hiç vakit kaybetmeden

³⁷⁹ Rıza Şah döneminde Türklere yönelik asimilasyon politikaları uygulanmış, Türk unsurlar Farslaştırılmaya çalışılmıştır. Onların Safevi hakimiyeti döneminde zorla Türkleştirildikleri, aslında onların Fars dillerinin de Fars dilinin bir lehçesi (Azer) olduğu benimsetilmeye çalışılmıştır. TAGİYEVA, Şevket **Azerbaycan Adına İlişkin Tartışmaların Siyasal Mahiyeti**, Çev: Zülfiye VELİLYEVA (Elay) Azerbaycan Türk Kültür Dergisi sayı:344 yıl:50 Eylül-Ekim 2002 s.27-28. Ayrıca İran'da Azerbaycan Türkçe'si ile kitap, yazı v.s. yazılması yasaklanmış, okullarda Türkçe eğitim men edilmiş, Türkçe olan coğrafi isimler değiştirilmiş, çocuklara Türkçe isimler konulması yasaklanmıştır. MUSTAFAYEV, V. K. **Güney Azerbaycan Türklerinde Milli Şuurun Uyanması**, Azerbaycan Türkleri yıl:1 sayı:2 1989 s.38-39

milli mücadeleye başlamışlardır. 1943 yılında İran Demokrat Partisine katılan Pişeveri meclise Tebriz'den milletvekili olarak girmiş ancak Şah Pehlevi'nin isteği doğrultusunda büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Tebriz milletvekillerinin mazbataları verilmemiştir.³⁸⁰ Tebriz'e dönen Cafer Pişeveri ve arkadaşları Azerbaycan Demokrat Partisi'ni kurmuşlar ve parti başkanlığına adaylığını koyan Pişeveri kongrede başkan seçilmiştir. Pişeveri ve destekçilerinin hedefi ya demokratik şartlar dahilinde İran ulusal meclisine katılmalarının kabulü ya da milli azatlıklarının tanınması olmuştur. İlk seçenek Rıza Pehlevi'nin engeline takılmış ve Pehlevi'nin bu engelleme politikası İran Türklerini bağımsızlık yolunda birleştirmiştir.³⁸¹ Azerbaycan Demokrat Partisinin ikinci kongresinde "muhtariyet" kararı alınmış, 21 Mart 1945'te Muhtar Azerbaycan Hükümeti'nin kurulduğu ilan edilmiştir.³⁸² Tüm bu süreç içerisinde Sovyet Rusya hem kendi temsilcileri hem de Kuzey Azerbaycan Türkleri vasıtası ile Güney Azerbaycan'da Muhtariyetin kurulmasında önemli rol oynamış, Güney Azerbaycan'daki Türk bağımsızlık hareketini desteklemiştir.

³⁸⁰ "Meclisin Haziran 1944 oturumunda 47 leyhte oya karşı 48 aleyhte oyla Tebriz Milletvekillerinin mazbataları reddedildi." ÖREN, Mehmet Metin **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri** Mars Matbaası s.92-93

³⁸¹ AFŞARLI, Oğuz **Milli Hükümet ve Zencan'ın Feodalleri** Güney Azerbaycan sayı:3 Aralık 2004 s.74-75

³⁸² ÖREN, M. M. **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri** s.95

Savaşın bitmesini müteakip altı ay içerisinde İngiliz birlikleri, Amerikan ve Fransız askeri misyonu İran'dan çekilirken Ruslar yaptıkları anlaşmaya riayet etmeyerek işgali sonlandırmamışlar, yeni kurulan Muhtar Azerbaycan Devleti ile ilişkileri ilerletmişlerdir. Sovyetler Birliği'nin Kuzey İran'daki petrol çıkarlarını dikkate alarak İran'dan çekilmemesi başta Birleşik Amerika ve Büyük Britanya olmak üzere Müttefik devletlerin tepkisini çekmiş, Amerikan Başkanı Truman Stalin'den İran'ı boşaltmasını talep etmiştir.³⁸³ Pişeveri dünyada yaşanan bu siyasi gerilim içerisinde yaptığı açıklamada müttefiki ve destekçisi Sovyetler Birliği'ni şöyle savunmuştur:

“Bizim çok basit olan işlerimizde özerklik isteklerimiz dünyadaki gerici güçlerce Sovyetler Birliği'ne saldırı amacı ile kullanıldı. İran ve Sovyetler Birliği arasındaki anlaşma gereği, Kızıl Ordu İran'dan çekilmesine rağmen dış güçler özellikle Londra ve Washington'dan kaynaklanan propaganda girişimleriyle sorunumuzu Birleşmiş Milletlere getirmek istiyorlardı.”³⁸⁴

³⁸³ LAWSON, Fred H. **The Iranian Crisis of 1945-1946 and the Spiral Model of International Conflict**, International Journal Middle East Studies sayı:21 1989 s.307-308

³⁸⁴ GHARAHAGAJI, Abbas Vaez **Muhtar Azerbaycan Hükümeti Yapısı, İdeolojisi, Hedefi (İran 1945-1946)** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi İstanbul 2002 s.162-163

Truman'ın ulti­matomu³⁸⁵ ile gerilen siyasi ortamda Ruslar İran ile askerlerini İran'dan çekmeye karşılık Kuzey İran'daki petrolü beraber işletmeyi ve %51 hissenin kendilerine verilmesini sağlayan bir anlaşma yapmıştır.³⁸⁶ Anlaşmanın ertesinde Muhtar Azerbaycan ve Kürdistan Devleti³⁸⁷ İran tarafından tekrar itaat altına alınmıştır.³⁸⁸

1945-1946'da Azerbaycan Türkleri İran'da toprak yönünden kısmen birleşmiş, Muhtar Azerbaycan Hükümeti kazandığı siyasi istiklali Aralık 1946'da kaybetmiştir. Sovyet Rusya İran'daki hatalı politikalarıyla hem Kuzey İran'daki olası hakimiyetinden hem de petrolden olmuştur.

³⁸⁵ THORPE, James A. **Truman's Ultimatum to Stalin on the 1946 Azerbaijan Crisis: the Making of a Myth** The Journal of Politics c.40 1978 s.188-189

³⁸⁶ ARMAOĞLU, F. 1983. s.425 ve ÖREN, M. M. **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri** s.98

³⁸⁷ Muhtar Azerbaycan Devleti'nin kurulduğu tarihte "garip bir tesadüf" Kürdistan Devleti de kurulmuştur ve bu hareketin içinde Irak'tan gelen Mustafa Barzani de vardır. (YETKİN, Murat **Rus İstihbaratının Kürtlerle İlişkisi** 10 Haziran 2001 Radikal Gazetesi.) Muhtar Azerbaycan Devleti ile Kürdistan Devletini aynı tarihte tanıyan Sovyetler 1946 yılı sonrasında ülkelerinden olan Barzani ve Pişeveri'ye bir dönem sahip çıkmış, ardından 1947'de Pişeveri ilginç bir trafik kazasında ölmüşken, Barzani de Azerbaycan'da iskan edildiği bölgeden İngilizlerin teşviki ile ayrılmıştır. ÖREN, M. M. a.g.e. s.103 BRUINSEN, Martin Von **The Kurds Between Iran and Irak** MERIP Middle East Report No:141 Temmuz-Ağustos 1986 s.17

³⁸⁸ BARYLSKI, R. V. **1994** s.402

f. Sovyet Cephesinde Azerbaycan Türkleri ve Kahramanları

Sovyet ordusunun Almanlara karşı yürütülen savaşta etkili olamaması ve savaşın Sovyetler aleyhine gelişmesi 1938 yılında lağvedilen milli birliklerin yeniden kurulmasını gündeme getirmiştir. 1941 yılının kasım ayında Devlet Savunma Komitesi Gosudarstvenı Komitet Oborona (GKO) Almanların hızlı ilerleyişi karşısında ihtiyaç duydukları askeri destek nedeniyle yeniden milli birlikler oluşturulması kararı alınmıştır.³⁸⁹

Muharebenin başladığı ilk hafta Azerbaycan'da 40 binden fazla kız ve erkek Almanya'ya karşı savaşmak için savaş komutanlığına dilekçe vermişler, milli birliklerin kurulma kararı ile Azerbaycan'da 1941 Ağustos'unda 402., Ekiminde 223., 1942 Eylül'ünde 416. ve 271. diviziyalar (askeri bölükler) oluşturulmuş, 77. diviziya da tekrar düzenlenmiştir.³⁹⁰

Savaşın ilk aylarında Rus askerleri kendilerine yardıma gelen Türk askerlerini beceriksizlikle itham etmişler,³⁹¹ ancak savaşın devamında Stalingrad, Leningrad, Moskova, Kırım, Kursk, Kafkasya, Oryol, Belgorod ve neredeyse bütün

³⁸⁹ DEVLET, N. **1991** s.819, ALTSTADT, A. L. **1992** s.152

³⁹⁰ Dikkat çeken bir nokta da oluşturulan bölüklerin sadece Orta Asya ve Kafkasya'da olması ve Rus olmayanların bu bölüklerde yer almamasıdır. ALTSTADT, A. L. a.g.e. s.153 ve KOCAYEV, E. **1997** s.104

³⁹¹ KAFFAROV, T. **1999** s.113

Sovyet cephelerinde yer alan Azerbaycan Türkleri Sovyet Ordusuna önemli katkılar yapmakla kalmamış, büyük kahramanlıklar da göstermişlerdir.³⁹² Bunların başını çeken Hazi Aslanov ve İsrail Memmedov Sovyetler Birliğindeki en üstün unvanı; “Sovyet İttifakı Kahramanı” unvanını almışlardır. Sovyet cephesinde Ahmediyye Cebrayilov, Kafur Memmedov Tuapse, Mehdi Hüseyinzade, İdris Viliyev, Hüseyinbala Aliyev, Moyor Akim Abasov, M. Bağirov, M. Meherremov, S. Kazımov, M. Kuliyeve ve Z. Seyidmemmedova askeri yönden çeşitli kahramanlık örnekleri verirken,³⁹³ teknik yönden Yusif Memmedaliyev yüksek kalitede uçak benzini üretmiş ve Sovyet uçaklarında bu benzin kullanılmıştır.³⁹⁴

1943 yılından itibaren Alman kuvvetleri Sovyet orduları ve Kafkasya'daki onbinlerce Azerbaycan Türkünün de yer aldığı gerilla hareketi sayesinde geri çekilmeye başlamışlar, Alman tehlikesi 1944 yılında Alman ordularının Kafkasya'da yenilmesi ile Azerbaycan özellikle de Bakü üzerindeki tehlike sona ermiştir.³⁹⁵ Sovyet arazisi işgalci Almanlardan temizlendikten sonra ordudaki yararlılığı yüksek askerler madalya ile taltif edilmiş, 45 Azerbaycan Türküne gösterdikleri yararlılıktan ötürü Sovyet İttifakı Kahramanı, 30 Azerbaycan Türküne Şöhret ve 176 bin Azerbaycan Türküne askerlikteki başarıları nedeniyle

³⁹² **İstoriya Azerbaydjana** s.123-130

³⁹³ KOCAYEV, E. E. **1997** s.104-108

³⁹⁴ KAFFAROV, T. a.g.e. s.111

³⁹⁵ KAFFAROV, T. **1999** s.117

madalyalar verilmiştir.³⁹⁶ Savaşa Azerbaycan'dan yarım milyonun üzerinde asker katılmış,³⁹⁷ 400 bin kadarı savaşta şehit olmuş ya da bakımsızlıktan ölmüştür.³⁹⁸

3. Savaşın Sona Ermesi Ve Azerbaycan

a. Azerbaycan Türklerinin Göçürülmesine İlişkin Durum

1944 yılında Stalin'in emri ile Kırım ve Kafkasya'da Türk ve Müslüman olan halklar zorla ülkelerinden göçürülmüş, Stalin aynı akıbete Azerbaycan Türklerini de uğratmak istemiştir. Ancak M. C. Bağirov Stalin'le görüşerek Azerbaycan halkının göçürülmesinin, petrol ve pamuk ticaretini sekteye uğrayacağını, bu durumun Sovyet cephelerinde bulunan Azerbaycan Türklerini olumsuz etkileyeceğini belirterek onu bu düşüncesinden vazgeçirmiştir. 1939 yılı itibari ile yaklaşık 3,2 milyonluk nüfusun göçürülmesi de kolay iş değildir.³⁹⁹

M. C. Bağirov Stalin'i bu düşüncesinden tamamen vazgeçirememiş olmalı ki Azerbaycan'da olmasa da Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerinin bir kısmını

³⁹⁶ a.g.e. s.131-132 N. Devletin araştırmalarında bu rakam 1947 yılındaki tespitlere göre toplam 36.180'dir. a.g.e. s.821 ALTSTADT'ın kitabında da bu sayı 36 bin olarak ve Sovyet İttifakı Kahramanı sayısı 121 olarak verilmiştir. s.154-155

³⁹⁷ MADATOV, G. Ali **Azerbaycan v. Velikoy Oteçesvennoy Voyne** Bakü 1975 s.106

³⁹⁸ KAFFAROV, T. a.g.e. s.132

³⁹⁹ KOCAYEV, E. E. **1997** s.105

Stalin'in emri ile 1944 yılında Ata topraklarından sürmüştür.⁴⁰⁰ Stalin bu sürgünü gerçekleştirerek bir bakıma Alman cephesinde Sovyet Rusya'ya karşı çarpışan Azerbaycan Türklerine karşılık vermiş bir bakıma da Azerbaycan'da yaşayan Türklere gelecekte kendilerinin bu duruma gelebileceği konusunda gözdağı vermiştir.⁴⁰¹

b. Savaşın Sona Ermesi ve 9 Mayıs Zaferi

8 Mayıs 1945'te Almanya'nın kayıtsız şartsız teslim olmayı kabul etmesi ile birlikte hem Sovyetler için hem de dolaylı da olsa Azerbaycan için faşist Almanya'ya karşı savaş sona ermiş ve 9 Mayıs günü faşistlere karşı komünistlerin zaferini yad etmek için Yüksek Sovyet tarafından bayram olarak ilan edilmiştir.⁴⁰²

Cephedeki Azerbaycan Türklerinin 400 bin kadarı savaş meydanlarında şehit olmuş ya da yitik düşmüştür. Bu Azerbaycan'ın ileriki döneminde hissedilecek önemli bir insani, sosyal ve ekonomik kayıp olmuştur. Azerbaycan'ın büyük katkılarıyla kazandığı savaş sonrası Sovyet Rusya dünya genelinde önemli

⁴⁰⁰ KAFAROV, T. **1999** s.115

⁴⁰¹ Nitekim 1948-50 yılları arasında Ermenistan SSR'den kolhozcuların ve diğer Azerbaycanlı ahalinin Azerbaycan SSR' nin Kür-Avaz ovalığına 100 bin kişi göçürülmüştür. **SSRİ Nazirler Sovyeti Karar No: 4083** 23 Dekabr 1947 Moskova Kremlin.

⁴⁰² 9 Mayıs Bayramı Azerbaycan'da 1945'ten bu yana (1991'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasında yer almamasına rağmen) her yıl kutlanmaktadır. KOCAYEV, E. E. **1997** s.105

siyasi bir güç olmuştur. Ülke içinde Stalin'in prestiji yükselmiş ve uyguladığı "Büyük Rusya İdeali"ne yönelik politikalarda önemli mesafe kat etmesini sağlamış, SSCB'deki totaliter yönetim güçlenmiş ve bütün hakimiyet savaş sonrasında da Stalin'in elinde toplanmıştır. Azerbaycan'ın hamisinin savaştan güçlenerek çıkması Azerbaycan'da az da olsa var olan bağımsızlık isteklerini sekteye uğratmıştır.⁴⁰³

1945 yılında Azerbaycan'ın "Dağlık Karabağ" Bölgesi Sovyet Rusya'nın isteği ve Azerbaycan canışı M. C. Bağırov'un da onayı ile Ermenistan'a verilerek ileride ortaya çıkacak problemlerin temeli atılmıştır.⁴⁰⁴

Savaş biter bitmez verilen yüzbinlerce kayıplar unutulmayarak onların anısına Bakü Galebe meydanına anıt ve heykeller dikilmiştir.⁴⁰⁵

⁴⁰³ KAFFAROV, T. **1999** s.132-134

⁴⁰⁴ a.g.e. s.139

⁴⁰⁵ **İstoriya Azerbaydjana** s.161-162 ve KOCAYEV, E. E. **1997** s.108

B. II. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA SOSYAL KÜLTÜREL VE EKONOMİK YÖNDEN AZERBAYCAN

1. Sosyal Hayat

Azerbaycan'da yaşayan Türklerin düşünce hayatındaki canlanma 11. yüzyıl ile başlamış, burada Ali Şir Nevai, Fuzuli gibi çok önemli düşünce ve sanat adamları yetişmiştir. 20. yüzyılda Azerbaycan Türk düşünce hayatının temelleri Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Mirza Fetalı Ahundzade, Mirza Kazım Bey, Hasan Bey Zerdabi, Celil Mehmet Kulizade, Mirza Aliekber Sabir, Şihlinski, M. E. Resulzade ve Üzeyir Hacıbeyli gibi fikir, bilim, sanat ve devlet adamları şahsında yükselmiştir. Azerbaycan Cumhuriyetine son veren Bolşeviklerin yürüttüğü “Sovyetleştirme” politikası sonucunda milli kimliğinden arınmış komünizm yandaşı insanlar da Azerbaycan düşüncelerine genel manada etki eden “kanaat önderleri” olarak halkın ifade ve düşünce yönünden farklı oluşum içinde olmalarına yol açmıştır.

II. Dünya Savaşı sırasında halkın devletin yönetimi, ekonomik, durum, siyasi gidişat, komünizm, Türkçülük ve din hakkındaki düşünceleri onlara kanaat önderliği yapanları dikkate alarak gösterilebilir.

Harp sırasında esir düşen ve Bükreş'te taksicilik yapan okuma yazması olmayan köylü bir Azerbaycan Türkünün M. E. Resulzade'ye anlattıkları ile oluşturduğu siyasi durum şöyledir:

“Azerbaycan’da mevcut yönetime karşı yeraltında devam eden milli mücadele ve muhalefet vardır. Sovyet rejiminden iki şekilde memnun olmayanlar vardır. Bir kısmı Sovyetlerden sırf şahsi motiflerle memnun değildirler. Bunlar mülkleri ellerinden alınan zenginler, fabrikatörler, mülkdarlar ve büyük toprak sahipleridirler. Bu muhalefet önemli değildir. Önemli olan asıl ikinci nev’iden bir muhalefettir. Bu gençlerin muhalefettir. Bunlar diyorlar: peki Bolşevik olalım; fakat neden Azerbaycan’ı Azerbaycanlı komünistler değil de Moskova’dan gelen Ruslar ve başka yabancılar idare ediyor. Neden Azerbaycan petrolü Azerbaycan’a sarfedilmiyor da Moskova’ya götürülüyor. Neden biz kendi yurdumuzun sahibi değiliz. Neden 3 milyonluk Finlandiya müstakil olur da Azerbaycan olamaz.”⁴⁰⁶

İkinci Dünya Savaşında halkın siyasi durumundaki şekillenmeyi onlara yol gösteren siyasi önderleri esas alarak üçe ayırabiliriz:

a. Milli kültür ve geleneğine bağlı, Komünizm karşıtı bağımsızlık yanlısı olanlar. Büyük Terörden sonra muhalefetini yeraltında sürdüren Resulzade ve arkadaşlarının görüşlerini benimseyen bu insanlar genellikle gençlerden oluşmuştur. Gülhüseyn Hüseyinolu, Süleyman İsgenderov ve Bahtiyar Vahapzade gibi.⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ RESULZADE, M. E. 1951 s.28-29

⁴⁰⁷ Azerbaycan’da bu dönemde geçmişteki milliyetçi gizli teşkilatların devamı olarak Sovyet karşıtı, milli azaldık yanlısı mübareze grupları oluşturulmuştur. 1941 yılı yaz mevsiminde KP’ nin

b. Geleneklere kısmen bağlı, Sovyet vatandaşlığını savunan, komünizm yanlısı, büyük Rus milleti ve devletine dahil olma isteği içinde olanlar. Bunların başını Komünist Partisinde yer alan siyasiler çekmişlerdir. I. sekreter M. C. Bağirov gibi.

c. Milli kültür ve geleneklere bağlı olmakla birlikte komünizmi benimseyen ancak bağımsızlık yanlısı olanlardır. 1921'den sonra Neriman Nerimanov ile ortaya çıkan bu görüş dünya harbi öncesi ve sırasında Azerbaycan K.P.'den ayrılan Milli Sapıntıcılar; Milli Eğiticiiler ile devam etmiştir.

Azerbaycan Komünist Partisinin başını çektiği komünizm yanlısı, Sovyet vatandaşlığını savunan, büyük Rus milleti ve devletine dahil olmak isteyen grup Azerbaycan'da yönetimi Sovyet Rusya'nın gözetimi altında elinde bulunduranlardır. Milli kültür ve geleneklerine bağlı olmakla birlikte komünizmi destekleyen bağımsızlık yanlıları, demokratik cumhuriyet kurmak isteyenlere nazaran iktidara karşı daha ılımlı muhalefet içindedir. Zaten Azerbaycan'ın içinde bulunduğu siyasi koşullar nedeni ile görünürde açıkça yerine getirilen muhalefete

politikalarına karşı vatanperverleri birleştirmek için talebe Süleyman İsgenderov'un antisovyet milliyetçi grup faaliyetine başlamış, bu grup kısa zamanda yok edilmiş ancak yeni gizli faaliyet gösteren gruplar oluşturulmuştur. 1943'te de bu gizli gruplardan birisi de talebe Gülhüseyn Hüseyinoğlu'nun teşebbüsüyle oluşturulmuş "İldirim" teşkilatıdır. Bu bağımsızlık yanlısı gizli örgütlere İsmihan Rahimov, Hacı Zeynalov ve Aydın Vahidov da iştirak etmiştir. KAFFAROV, T.

1999 s.123

rastlamak zordur. Muhalefet yeraltında çalışmalarını yürütmektedir. II. Dünya Savaşı sırasında Sovyet Rusya'nın isteği ile oluşan dile, dine, milli kültüre ve geleneklere yönelik daha serbest ortam muhalefetin biraz olsun günyüzüne çıkmasını sağlamıştır. Katı muhaliflerin büyük bir bölümü gönüllü asker olarak Sovyet tarafında yer almış ve fırsatını bulduklarında Alman tarafına geçerek Sovyet Rusya'ya karşı Azerbaycan'ın bağımsızlığını Almanlar vasıtasıyla sağlamak için savaşmışlardır. Bu savaş aynı zamanda onların Azerbaycan'daki iktidara karşı savaşlarıdır. Nitekim Alman ordusunda savaşan Azerbaycan Türklerinden biri bu durumu şöyle belirtmiştir:

“Ben asıl Sovyet başarılarına karşı harbediyorum. Bu Kolhozdur; bu Firavunlar devrine benzer çalıştırmalardır; bu GPU ve NKVD rejimidir; bu kardeşin kardeşe inanmayışıdır, Bolşeviklere mahsus başarılar işte bunlardır.”⁴⁰⁸

a. İnsan Faktörü

1939 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımında Azerbaycan'ın toplam nüfusu 3.2 milyon iken bunların 1.8 milyonunu Azerbaycan Türkleri, 528318'ini

⁴⁰⁸ RESULZADE, M. E. 1951 s.27

Ruslar, 388025'ini Ermeniler geri kalanı da Lezgi, Talış v.b. unsurlar oluşturmuştur.⁴⁰⁹

Stalin dönemindeki Kızıl Kırğın ve Büyük Terör hareketinde Azerbaycan'da yaşayan onbinlerce kişi öldürülmüş ve bir o kadarı da ülke dışına sürgüne gönderilmişti. Ülke nüfusunu olumsuz etkileyen bu olaylardan sonra yeni dünya savaşının başlaması ve Sovyet Rusya'nın savaşa iştiraki ile dolaylı olarak savaşa başlayan Azerbaycan'da büyük bölümünü en verimli çağlarındaki gençlerin oluşturduğu 500 bin kişinin askere alınması; ülke nüfusunun 3 milyon civarında olduğu dikkate alınırsa savaşa olan katılımın ne kadar büyük olduğu görülür. Savaşa katılım parça parça 1942 yılında başlamış, askere alınma gönüllülük esasına göre olmuştur.⁴¹⁰ Ancak bu gönüllülük gerçekten sonucu bilinerek, istenerek yapılmış bir gönüllülük mü yoksa ülkelerini Stalin'in olabilecek karşı ve olumsuz politikalarından ve faaliyetlerinden korumaya yönelik yapılmış ülke için kendini feda etme gönüllülüğü müdür? Görünen o ki insanların büyük çoğunluğu başkentleri Bakü'nün ve memleketlerinin büyük bölümünün dış güçlerin askeri tehdidi altında olduğunu biliyorlar, ülkelerini korumak için savaşta yer alıyorlardı. Fakat ülkenin komünist yapısını, "Büyük Rus İdeali"ni de destekleyenler de önce

⁴⁰⁹ HASANOVA, Latife Azerbaycan Ahalisinin Milli Terkibinin Hususiyetleri, **Azerbaycan Tarihinin Çağdaş Problemleri**, Azerbaycan Tarihçisi Profesör Süleyman Aliyarlı'nın 70 Yıllık Jübilesine Hasr Olunmuş Mecmua Hazar Üniversitesi Yayınları s.126. Ancak bu nüfus sayımının Azerbaycan'ın döneme ait nüfusunu olandan daha az gösterdiği iddia edilmektedir

⁴¹⁰ ALTSTADT, A. L. **1992** s.153

Kafkasya Gerilla Harekatı daha sonra da büyük ülke savunması içinde yer almışlardır. Ülkedeki nüfusun büyük bölümünün harekete geçmesinde Rusların uyguladığı propagandaların da ve elbetteki Stalin'in katı tutumu ve geçmişte yaptığı gibi bir temizlik hareketi yapabilme olasılığının da önemli etkisi olmuştur.

Ülke nüfusunun yaklaşık olarak 1/6'sı ve erkek nüfusun büyük çoğunluğunun askere gitmesi ve diğer taraftan ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal durum nüfus artışını durma noktasına getirmiştir. Nüfus artışı ancak savaşın bitimini izleyen beş yıl içinde küçük oranlarda tekrar artmaya başlamıştır.⁴¹¹

Ayrıca nüfusun geride kalan büyük bölümünü yaşlıların ve kadınların oluşturduğu kısım da ülkedeki işçi açığını kapatmış ve Sovyet Rusya'nın Almanları yenilgiye uğratmasında çok önemli katkılar sağlamışlardır.

b. Eğitim

Sovyet rejiminin eğitim konusunda Azerbaycan'a kazandırdığı en büyük kazanç yapılan okuma yazma seferberlikleri ile Azerbaycan'daki okur yazar

⁴¹¹ Kafkasya'nın Dünü, Bugünü, Yarını s.23

oranındaki büyük yükseliş olmuştur.⁴¹² 1940 yılında Azerbaycan'da ilk ve orta kademe öğretimde 4436 okul, 22 binden fazla öğretmen ve 695 bin öğrenci, yüksek öğretimde 1941 yılında 16 yüksekokul ve 15 bin civarında öğrenci eğitim almıştır.⁴¹³

Sovyetleştirme sürecinde 1938 yılından itibaren Rus diline verilen önem artırılmış ve 1940 yılında ilk kademenin son sınıfı olan 5. sınıfta Rusça zorunlu dil olarak kabul edilmiştir.⁴¹⁴ Ancak savaş esirleri ile (Yükseköğrenim görmüş olanlar dahil) yapılan söyleşilerden Resulzade Rusçanın Azerbaycan Türkleri tarafından pek iyi bilinmediği, üstünkörü Rusçalarının olduğu sonucuna varmış, bunun nedenini de Rusçaya karşı Kafkasya'ya mahsus bir muhalefete bağlamıştır.⁴¹⁵

Eğitimde milli duygu ve şuurun canlandırılmasına yönelik olarak tarih ve edebiyat kitaplarında milli kahramanların hayatlarına, milli destanlara ve yurt sevgisine yönelik hikayelere yer verilmiştir. Ancak bu işte Türkler serbest bırakılmamış, milli hisleri canlandırma adına yapılan her şey Komünist idarenin denetiminden geçmiştir. Bu oluşum Resulzade'nin deyimi ile şekilce millidir.⁴¹⁶

⁴¹² RESULZADE, M. E. **1951** s.23-24

⁴¹³ KAFFAROV, T. **1999** s.83

⁴¹⁴ SARAY, M. **1993** s.59

⁴¹⁵ RESULZADE, M. E. a.g.e. s.24

⁴¹⁶ RESULZADE, M. E. **Milli Tesanüt** Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları Kardeş Matbaası Ankara 1978 s.31

c. Din

Sovyet Rusya'nın dine karşı olan 1940'lı yıllara kadar süren Sovyetleştirme politikası Azerbaycan'da büyük ölçüde sonuç vermiş, yeni nesiller din bilgisi almaksızın yetişmişlerdir. Azerbaycan'da camilerin kapatılması, din görevlilerinin işlerine son verilmesi, dini ve milli bayramların kutlanmasının yasaklanması dine olan ilginin gittikçe azalması ve insanların dinden soyutlanmalarına neden olmuştur. "Büyük Rusya Birliği" ideali çerçevesinde Azerbaycan'da dinsizlik yaygınlaştırılmaya çalışılmış,⁴¹⁷ sadece halkın Ekim devrimi günü ve Azerbaycan'ın SSCB'ye katıldığı günü kutlamalarına izin verilmiştir.

Almanya'daki esir Azerbaycanlı Türklerle yapılan söyleşilerde onların din hakkındaki görüşleri ve bilgileri Sovyet Rusya'nın din politikasında ne kadar başarılı olduğunu ortaya koyar. Şöyleki Almanya'daki esir Azerbaycanlı Türklerin büyük kısmı milli kültürüne sahip çıkmakta iken din bilgisinden bihaberdirler. Dini merasimler, ibadetler hakkında çok az şey bilmekte olduklarını esaret döneminde Alman ordusunda yaşadıkları olaylar kanıtlamaktadır:

⁴¹⁷ 1936 yılında din hürriyeti anayasadan çıkarılarak din aleyhtarı hürriyeti hükmü (Madde 124-Bütün vatandaşlar din aleyhtarı propaganda hürriyetine sahiptir.) anayasaya dahil edilmiştir. AHMEDOV, S. **2002** s.11

“Kırım cephesinde esir düşen küçük yaşlı kızlar –hemşireler- namaz kılan büyükannelerini nasıl alaya aldıklarını anlatıyorlardı. Esirlerin bazıları Alman ordusuna legioner yazılmışlardı; bunlardan birkaçı feci bir olaydan bahsediyorlardı: Bölük komutanı bir Alman, Azerbaycan erlerinden cephede ölen arkadaşlarını İslam adeti üzere gömsünler diye talep ediyormuş; erler ne yapacaklarını bilememişler; fakat Alman el çekmemiş, ille yapacaksınız diye direnmıştır. Israrlı kumandanın elinden kurtulmak için Azerbaycanlı gençler nihayet bir çare bulmuşlardır: Yedi defa –ya Muhammed, ya Muhammed- diye bağırarak arkadaşlarını toprağa gömmüşlerdir. Aynı neviden bir mecburiyette de erler ölen arkadaşlarını ‘Arşın Mal Alan’ operetinden nağmeler ile gömmüşlerdir.”⁴¹⁸

Diğer taraftan büyük harpte insanların dini inançlarından yola çıkarak destek almak isteyen Sovyet Yönetimi, ülke genelinde önceden yasaklanan dini kurum ve kuruluşları tekrar faaliyete geçirmiştir. Ülke genelinde camiler, mescitler açılmış, buralara dini görevliler tayin edilmiş, dini eğitim verilmeye başlanmıştır. Sovyetlerin isteği ile göreve getirilen ruhaniler de halkın faşizme karşı seferber olmasına yardımcı olmuşlardır. 14 Nisan 1944’te SSCB Yüksek Sovyeti Riyaset Heyetinin kararı ile Kafkasya Müslümanlarının düzenlediği Birinci İslam Kurultayında Şeyhülislam, müftü ve müftü yardımcıları seçilmiş ve Kafkasya genelinde göreve başlamışlardır. Bu kurultayda Şeyhülislam seçilen Ağa Alizade

⁴¹⁸ RESULZADE, M. E. 1978 s.25

Teze ilk iş olarak hükümet kanunlarına uymayı ve dini bu kurallar doğrultusunda yaşamalarını halka verdiği vaazında belirtmiştir.⁴¹⁹

d. Propaganda

1. Sinema

Görsel propagandanın gücüne inanan ve bunu çok iyi uygulayan Sovyet Rusya 1921'de Bakü'de film stüdyosu kurulmasını sağlamıştır.⁴²⁰ Azerbaycan sinemasının ilk eserleri Kız Kalesi Efsanesi (1924), Bismillah (1925), Gilan Kızı (1927), Hacı Kara, Latif, Sevil (1929), 26'lar (1931), İsmet (1934), Almaz (1936), Mavi Denizin Sahillerinde (1936) ve Bakülüler (1938) olmuştur.⁴²¹ 1940'lı yıllara kadar filmlerin büyük çoğunluğu sessiz çekilmiştir. İlk sesli film 1936 yılında çekilen Mavi Denizin Sahillerinde adlı sinema filmi olmuştur. Filmlerde komünizm teması ve Sovyet Rusya'daki kinosinemanın kitleleri harekete geçirme etkisi işlenmiştir.⁴²²

⁴¹⁹ KAFFAROV, T. **1999** s.112 ve ALTSTADT, A. **1992** s.155

⁴²⁰ İBRAHİMZADE, K. **2003** s.22

⁴²¹ http://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan_Sinemas%C4%B1

⁴²² SMITH, Michael G. **Cinema for the "Soviet East": National Fact and Revolutionary Fiction in Early Azerbaijani Film** Slavic Review c.56 No:4 (Kış 1997) s.659-662 , 667-669 ve KAFFAROV, T. a.g.e. s.100

İkinci Dünya Savaşı ile birlikte yaşanan ekonomik kriz film sektörünü zor durumda bıraksa da Sovyet Rusya kinosinemaya verdiği desteği çekmemiştir. Zira savaşta propaganda silahtan daha güçlüdür; cephe gerisindeki moral ve motivasyonun tam ya da eksik olması cepheyi de etkiler. Bunun bilincinde olan Sovyet Rus yönetimi propaganda amaçlı haber filmlerine ve sinema filmlerine ağırlık verilmesini sağlamıştır. Azerbaycan Komünist Partisi denetimindeki Azerbaycan Kinostüdyosu tarafından Rusça hazırlanan filmlerle işgalcilere karşı mücadele arzusu cephelerde büyük kahramanlık örnekleri gösteren Azerbaycan Türklerinin hayatları işlenerek verilmeye çalışılmıştır.⁴²³ Filmlerde işlenen ana unsur faşizme karşı direniş olmuştur.⁴²⁴

1940 yılında 426 olan Azerbaycan'daki sinema salonu sayısı Muharebe döneminde oluşan ekonomik dar boğaz nedeniyle azalmıştır. Bu dönemde Kentliler (1940), Yurdun Oğlu (1942), Bahtiyar (1943), T-9 Sualtı Gemi (1943), Hazır Ol (1939), Yeni Horizont (1940), Bir Aile (1943), David Bek (1943) ve Arşın Mal Alan (1945) adlı sinema filmleri çekilmiştir.⁴²⁵

II. Radyo

⁴²³ SÜNBÜL, T. **1996** s.109 ve SMITH, M. G. a.g.m. s.670-675

⁴²⁴ DANA, H. W. **1941** s.65-66

⁴²⁵ SMITH, M. G. **1997** s.673-677 Sadece Bahtiyar adlı film Azerbaycan Türkçesi ile çekilmişken diğerleri "ortak dil Rusça"yı vurgulamak için genel savaş politikasına uygun şekilde Rusça çekilmiştir. ALTSTADT, A. L. **1992** s.155

Azerbaycan'da radyo yayını komünist yönetimin girişimleri ile 1926 yılında Azerbaycan Türkçesi ile faaliyete geçmiş, radyo yayınlarında devlet ve partinin siyasi propagandası yapılmaya başlanmıştır. 1930'lu yıllara gelindiğinde köy ve kasabalara radyo çekim istasyonları kurulmuştur.⁴²⁶ 1940'lı yıllarda radyo yaygın şekilde kullanılmaya başlanmıştır.⁴²⁷ Tüm bu girişimler II. Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan yönetiminin işini kolaylaştırmış; haberleşme ve düşmana karşı birlik propagandalarında radyo etkili şekilde kullanılmıştır.

III. Basın

1940'lı yıllarda Azerbaycan'da basımı ve dağıtımı yapılan 92 gazete vardır ve bunların çoğu Azerbaycan Türkçesi ile yayın yapmaktadır.⁴²⁸ Basının çeşitliliği, genişlemesi matbuat dilinde üslup farklılıklarını güçlendirmiştir. Ancak dönemin en önemli ve güçlü gazetesi resmi üslubu yansıtan "Komünist" gazetesidir.⁴²⁹ Bu durum Harp sırasında Azerbaycan Komünistlerinin propaganda ve haberleşme açısından basını ne derece etkin kullandıklarını göstermektedir.

2. Ekonomik Hayat

⁴²⁶ İBRAHİMZADE. K. **2003** s.26-27

⁴²⁷ KAFFAROV, T. **1999** s.92

⁴²⁸ İBRAHİMZADE, K. a.g.d.t. s.27

⁴²⁹ HUDİYEV, Nizami **Azerbaycan Edebi Dili** Ankara 1997 s.477

Dünya harbi döneminde Azerbaycan SSC'nin ekonomisi genel olarak tarım, petrol sanayi ve hayvancılığa dayalıdır. Azerbaycan'ın en önemli ekonomik varlığı Bakü ve çevresinde çıkartılan petrol madenidir.⁴³⁰

“Çatışma elması” terimi savaş ve sefaleti finanse eden madenler için kullanılır. Bunlardan birisi üzerinde lanet olan “kara elmas”: petroldür.⁴³¹ Tarih boyunca bu karaelmas savaşlara, savaşlar sefaletlere yol açmıştır. Nitekim ilk dünya savaşında olduğu gibi ikincisinde de dış güçlerin hedefinde yer alan bu maden Sovyet Rusya'nın Almanlar ile mücadelesinde kilit rol oynamıştır. Savaş boyunca önce İngiliz-Fransız ittifakının ve ardından Almanların hedefinde yer

⁴³⁰ 7. ve 8. yüzyıllardan beri insanların yararlandığı bu maden 19. yüzyılın başlarında basit yöntemlerle günde birkaç varil çıkarılmaya başlanmıştır. İlk petrol rafinerisi 1859 yılında faaliyete geçmiştir. Savunma ve ulaşım sektörünün gelişmesine paralel olarak 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren önem kazanmaya başlamıştır. Bakü petrollerinin değerinden haberdar olan Ruslar petrolü dünya pazarına sunmaya yönelik olarak Bakü-Batum arasına boru hattı döşemeye başlamıştır. 20. yüzyılın başlarından itibaren Fransız ve İngiliz sermayesi Bakü'ye girmiş ve dünya borsalarında Bakü petrol hisseleri büyük değer kazanmıştır. Bakü petrolü I. Dünya Savaşının odak noktalarından biri olmuştur. (CARR, E. H.a.g.e. s.315) 1918-1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti hakimiyetine giren Bakü 1920'de Sovyet işgaline uğramıştır. 1920-1945 arası petrol sanayinde büyük atılımlar gerçekleşmiş, İkinci Dünya Harbinde bunun semeresi her yıl yaklaşık 20 milyon ton petrol olarak dönmüştür.

⁴³¹ FINKEL, Andrew **Stiglitz'den Aliyev'e Petrol Dersi** Azerbaycan Türk Kültür Dergisi sayı:351 yıl:51 Kasım-Aralık 2003 s.31

almıştır. Bu tehlikeye önlem mahiyetinde Bakü'nün olası işgalinde petrol kuyularını patlatma düzeneği hazırlanmıştır.⁴³²

II. Dünya Savaşı boyunca Azerbaycan petrol üretimi 75 milyon ton civarında olmuştur. Üretim 1941'de 24.4, 1942'de 15.8, 1943'te 11.8 ve 1945'te 10.4 milyon ton olarak gerçekleşmiştir.⁴³³ Bu üretim miktarlarının tamamı ayrıca 22 milyon ton gaz ve üretimi gerçekleştirilen diğer ürünlerinin tamamı Sovyet cephelerine gönderilmiştir.⁴³⁴

Petrolün asıl sahibi olan Azerbaycan Türkleri 1920 işgali sonrası gerçekleştirilen sistemli göç hareketleri ile Bakü petrol tesislerindeki faaliyetlerinden kademeli olarak uzaklaştırılmış, yönetim kadrosunun çoğunluğunu Ruslar ve onların desteklediği Ermeniler oluşturmuştur. Lenin döneminde Azerbaycan'dan alınan petrolün karşılığı ayni olarak; elbise, yiyecek v.s. olarak verilirken Stalin döneminde kullanılan petrolün karşılığında Azerbaycan'a hiçbir ücret ya da mal verilmemiştir.⁴³⁵ Öte yandan Ruslar Hazar Denizindeki petrolün

⁴³² KAFFAROV, T. **1999** s.109

⁴³³ ARAS, O. N. 2001. s.27 ve NAZAROFF, Alexander **The Soviet Oil Industry** Russian Review c.1 No:1 (Kasım 1941) s.84-85

⁴³⁴ ALTSTADT, A. L. **1992** s.152

⁴³⁵ AKYOL, T. **1976** s.113-114

hesabını yaparak İran ile deniz milinin arttırılmasına yönelik antlaşmalar yapmışlardır.⁴³⁶

Azerbaycan'da halkın bir diğer geçim kaynağı olan tarım, harp sırasında Sovyetlerin mümbit arazilerinin Alman işgalinde kalmasıyla büyük önem kazanmış, ülke genelinde tarım alanları genişletilerek Sovyet Rusya'nın önemli "yiyecek üs"lerinden biri haline getirilmiştir. 1941-1943 yılları arasında tarım arazisi 140 bin hektara ulaşmıştır.⁴³⁷ Kolhoz ve sovkozlardan oluşan arazilerde temel yiyecek olan tarım ürünleri (buğday, arpa v.s.), çay, pamuk üretilmiş ve işlenmiştir. Büyük çoğunluğunu kadınların, genç kız ve erkeklerin oluşturduğu yaklaşık 100 bin Azerbaycanlı işçi çeşitli endüstri alanlarında büyük ölçüde savaşın neden olduğu kötü koşullarda çalıştırılmış, bu işçiler sayesinde savaş alanına 500 bin ton pamuk, 1 milyon baş hayvan, milyonlarca sterlinlik ekmek gönderilmiştir.⁴³⁸

Erkek nüfusun önemli bölümünün askere gitmesi ile kolektif çiftliklerde kadın, çocuk ve yaşlılar çalışmaya başlamışlar,⁴³⁹ onların düşük iş gücü ve verimi nedeniyle kolhoz ve sovkozlarda günlük iş saatini 11'e çıkaran kararname kabul

⁴³⁶ MEHDIYOUN, Kamyar **Ownership of Gas Resources in the Caspian Sea**, The American Journal of International Law, c.94 No:1 (Ocak 2000) s.180-181

⁴³⁷ SÜNBÜL, T. **1996** s. 108

⁴³⁸ ALTSTADT, A. L. **1992** s.153

⁴³⁹ DEUTSCHER, I. **1969** s.73

edilmiştir. Bu karamameye riayet etmeyenler ve haber vermeksizin işi bırakan işçiler 5 ile 8 yıl arası hapisle cezalandırılmışlardır.⁴⁴⁰

Savaşla birlikte yaşanan olağanüstü durum, ülkenin neredeyse tüm gelirinin cepheye sevk edilmesi ile sonuçlanmış, SSCB genelinde büyük ekonomik zorluklar Azerbaycan'da da etkili olmuş, halka erzak ve mallar kart ile satılmaya başlanmıştır.⁴⁴¹

1941-1942 yıllarında Sovyet Rusya'nın en önemli sanayi kuruluşlarının bulunduğu bölgeler Alman işgali altına alınmış, Almanlardan evvel ulaşılan fabrikalar sökülerek kurtarılmış ve ülkenin işgal altında olmayan güvenli bölgelerine kurulmuştur. Petrol ürünlerinin işlendiği rafineri ve sanayi kuruluşları dışında Azerbaycan'da cephelere gönderilmek üzere ayakkabı, otomobil, yün, tahıl, çay ve silah üreten fabrikalar açılmıştır.⁴⁴² Öyleki Azerbaycan Sovyet ordusunun cephaneliği olmuştur.⁴⁴³

Azerbaycan'daki tüm siyasi kuruluşlar Sovyet yönetimi süresince devletleştirilerek direk olarak Sovyet yönetimine bağlanmış, savaş sırasında neyi

⁴⁴⁰ CONQUEST, R. **1971** s.58

⁴⁴¹ KAFFAROV, T. **1999.** s.108

⁴⁴² a.g.e. s.99

⁴⁴³ a.g.e. s.111

var neyi yoksa bedelsiz cepheye sevk edilmiş ve iyice fakirleşen Azerbaycan ekonomik yönden Sovyet Rusya'ya bağımlı hale gelmiştir.

3. Kültürel Hayat

a. Dil ve Edebiyat

Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin 1935 sonrası Azerice olarak adlandırdığı Azerbaycan Türkçesi halk arasında kullanılırken resmi yazılarda da Rusça kullanılmaktaydı. Azerbaycan'da kabul edilen iki resmi dil vardı: Azerbaycan Türkçesi ve Rusça.⁴⁴⁴ Ancak ne Ermenistan'da ne Gürcistan'da böyle bir uygulama yoktu, onların resmi dili sadece kendi anadilleri idi. Bu Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'da uyguladığı dil politikasının "sovyetleştirme"ye yönelik olduğunu gösterir.⁴⁴⁵ Nitekim bu yönde harf devrimi yapılmış ve Sovyet Azerbaycan Edebiyatı oluşturulmaya çalışılmıştır.

ı. Alfabe

⁴⁴⁴ HUDİYEV, N. 1997 s.479

⁴⁴⁵ VAHAPZADE, Bahtiyar **Tavşana Kaç Taziya Tut** Yeni Düşünce Yayınları 1990 Ankara s.17

Azerbaycan'da 1932 yılından beri Türk dünyası ile ortak kullanılan alfabe⁴⁴⁶ Sovyet Birliği yönetiminin Azerbaycan SSC'sine verdiği emir dahilinde 8 Mayıs 1939'da SSCB Bilimler Akademisinin Azerbaycan bölümünde Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin yaptığı Aydınlar toplantısında Rus Kril Alfabetesi esas alınarak yeni alfabeğe geçme tasarısı gündeme getirilmiştir. Bu tasarı Bakanlar Kurulunda görüşüldükten sonra Azerbaycan Yüksek Sovyeti Başkanlığı ve Bakanlar Kurulu'nun 11 Temmuz 1939 kararı ile 1 Ocak 1940'tan itibaren Azerbaycan'da Rus Kril Alfabetesine geçilmesi kabul edilmiştir.⁴⁴⁷

Kril alfabesinin kabulünün arka planında genel anlamda bir Sovyetleştirme ve Rus milleti ile birleşme ideali yatmaktadır.⁴⁴⁸ Türkiye'nin 1928'de Latin Alfabeti'ne geçmesi Rusya genelindeki Türklerin de 1932'de ortak Latin Alfabetisini kabul etmesi, Türk dünyasında aynı alfabenin kullanılması ve iletişimin artması sunucunu doğurmuştur. Dünyada büyük takdir gören Mustafa Kemal ATATÜRK'ün ve Türkiye'deki Türklerin Türk dünyasına olan ilgilerinin farkında olan Sovyet Rusya himayesi altında bulunan Türklerle Türkiye arasındaki iletişimi, oluşabilecek

⁴⁴⁶ Azerbaycan'da Latin Alfabetine 1926 yılında geçilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti de 1928'den itibaren Latin Alfabeti'ne geçerek Sovyetler genelindeki tüm Türklerle büyük ölçüde aynı alfabeği kullanmaya başlamıştır. İki 1920'de Bakü'de, ikincisi 1928'de Taşkent'te yapılan "ortak alfabe oluşturma" amaçlı toplantılar, 1932 yılında Sovyet hakimiyetindeki tüm Türk SSC'lerinde ortak alfabenin kabul edilmesi ile sonuçlanmıştır.

⁴⁴⁷ ABDULLAYEV, Elövset **Azerbaycan Alfabeti Tarihinden**, Azerbaycan Türkleri yıl:1 sayı:2 1989 s.7 ve KOCAYEV, E. E. **1997** s.99

⁴⁴⁸ RESULZADE, M. E. **1984** s.26

görüş teati ve birliklerini engellemek istemiş ve buna Latin Alfabeti'ni sonlandırmakla başlamıştır. Sovyet Rusya bu iddiayı haklı çıkaracak nedeni Gürcistan ve Ermenistan'ı Türk dünyasına uygulanan Kiril Alfabetine geçme zorunluluğunda bırakmayarak kendisi vermiştir.

16 yılda alfabenin iki kez değiştirilmesi, bu süre içinde üç (Arap, Latin ve Kiril) değişik alfabe kullanılması ve her alfabe değişikliğinden sonra önceki alfabe ile yazılan eserlerin yok edilmesi Azerbaycan'ın kültür ve tarih zenginliğine büyük darbe indirmiş, halkı kendi kültür, tarih ve edebiyatını öğrenmekten mahrum bırakmıştır.⁴⁴⁹

II. Dünya Savaşı'nda Almanlara esir düşen Azerbaycan Türklerine göre Sovyet Hükümeti alfabenin değişmesini sağlayarak "Azerbaycanlıları, genel Rus kazanında kaynatıp karıştırmak niyetiyle, Azerbaycan'ın Türk Müslüman dünyasıyla olan manevi en son bağlarını kesip atmak" istemiştir.⁴⁵⁰

Sovyetler Birliği'ne dahil Türk Cumhuriyetlerinde birbirlerinden ayrı ayrı Kiril Alfabeti kabul ettirilmiş,⁴⁵¹ böylece çok zor şartlarda oluşturulan Türk alfabe

⁴⁴⁹ ABDULLAYEV, E. **1989** s.8

⁴⁵⁰ RESULZADE, M. E. **1951** s.26

⁴⁵¹ POPE, Hugh **Evlad-ı Fatihan** Çev: Özge BAYKAN Vatan Yayınları İstanbul 2005 s.397

birliği parçalanmış,⁴⁵² bunların birbirinden ayrı diller olduğu kabul ettirilmeye çalışılmıştır.⁴⁵³

II. Edebiyat

II. Dünya Savaşı döneminde Azerbaycan Edebiyatını 1941-1942 ve 1942-1945 yılları olarak iki döneme ayırabiliriz. Savaşın yeni başladığı ilk dönemde Sovyet Rusya'nın da desteklediği şekilde verilen eserlerde halk savaşa karşı seferberliğe çağrılmış, eserlerde ana konu olarak faşizm ile mücadele işlenmiştir. 1942-1945 arasındaki ikinci dönemde verilen eserler daha çok savaşın kötü yüzü ve insanlarda bıraktığı derin izler askerlerin hayatı anlatılarak verilmiştir.⁴⁵⁴ Genel olarak bu iki dönemde yazılan eserlerde ana kaygı ve verilmek istenen mesaj yurdun savunulması için halka güven ve cesaret vermektir.

⁴⁵² ŞİMŞİR, Bilal N. **Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe** TDK Yayınları Ankara 1991 s.29

⁴⁵³ "Bakü'de gözüme kestirdiğin bir gence

-Türkçe biliyor musun? diye sordum.

-Hayır, bilmem! dedi.

-İşte biliyorsun ya, dedim.

'Azerbaycan dili bilirem' dedi. Artık kesinlikle anladım ki, onlara göre bir Azerbaycan, bir Türkmen, bir Özbek dili var. Fuzuli Azerbaycan, Nevai Özbek Şairi." OLGUN, İbrahim **Gezi Notları** Ankara 1975 s.11

⁴⁵⁴ OKUMUŞ, Salih **Modern Azerbaycan Edebiyatı** Türkler Ansiklopedisi c.19 s.267

Azerbaycan'da 1940 yılı ile birlikte Kril alfabesine geçilmesi Rus baskısının biraz daha artmasına neden olmuştur. Edebiyatta bu zorluklar karşısında işlerini yapmaya devam etmek isteyen yazar ve şairlerin bir kısmı bunu Türk-İslam geleneklerini bir tarafa bırakarak bir kısmı da dünya muharebesinde Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'da izlediği milli hisleri canlandırma siyasetinden yararlanıp kendi milli düşüncelerini dile getirmekten geri durmayarak yapmışlardır.⁴⁵⁵ Bunun dışında milliyetçi fikre sahip pek çok yazar ve şair Sovyet karşıtı tutumlarını gizlilikle sergilemişlerdir. Bu gizli eserlerden bir tanesi şöyledir:

“Ne yazayım artık yurduma dair
Düşman zehir saçar dostlar gizlenir
Bilmem ki yurdunu seven bir şair
Niçin de bir canı gibi gizlenir”⁴⁵⁶

Azerbaycan'ın eskiden olduğu gibi bağımsız olmasını isteyen Gültekin adlı Azerbaycan Türkü mürteci şair Azerbaycan'daki Türklerden beklediği istiklal mücadelesini şu şiiriyle dile getirir:

“İstiklal o yaşayan milletin kalbinde can
İstiklal o saadet, hayat, zafer, şeref, şan
İstiklal o sönmeyen müebbet bir meşale

⁴⁵⁵ RESULZADE, M. E. 1984 s.26-27 Resul Rıza, Elağa Vahid, Aliekber Ebulhasan ilk yolu izlemiş iken Samed Vurgun ve Süleyman Veliyev diğer yolu izlemişlerdir.

⁴⁵⁶ a.g.e. s.33

Gönüllerde tutuşur, gözlerde sönse bile.”⁴⁵⁷

İkinci Dünya Harbine Sovyet cephesinde pek çok şair ve yazar katılmıştır. Bayram Bayramov, Cafer Caferov, Ahmed Cemil, Namık Abdullayev, İsmail Şihli, Süleyman Rehimov, İbrahim Kebirli, Zeinal Jabbarzade, İslam Saferli⁴⁵⁸ v.d. Rus cephelerinde görev almışlardır. Ayrıca Sovyet şiir ve edebiyatının kurucuları olarak kabul edilen Resul Rıza ve Aliekber Ebulhasan savaşta pek çok cephede bulunmuşlar, başlarından geçenleri eserlerinde yazmışlardır. Resul Rıza “Bizimdir, Vatan Nağmesi, Asker Anasının Sözleri, Bal Arısı, Vatana Hediye” adlı şiirleri ve “Vefa” adlı piyesi yazmış, Aliekber Ebulhasan da “Oğullar Ve Atalar, Kırım Hikayeleri, Görüş Yeri, Sahilde” gibi hikayeler yanında savaşın ilk destanı olan dört ciltlik “Muharebe” adlı eseri yazmıştır. Eserde halkların dostluğu ve birlikte mücadele bir kahramanın yaşamı içinde incelenmiş, hakim Rus ideolojisini destekler şekilde okuyucuya sunulmuştur.⁴⁵⁹ Genel olarak 1940’lı yılların ilk yarısında “sadece Azerbaycan halkı değil Azerbaycan dili de faşizme karşı dövüşür; bu yıllarda poetik dile dahil olan harbi vatan leksiyası dilin mezmununa da, intonasiyasına da tesir eder”⁴⁶⁰ Elega Vahid de savaş yıllarında propaganda komitelerinde yer alarak köy köy, fabrika fabrika dolaşarak halkı faşizmle mücadele etmeye çağırmıştır:

⁴⁵⁷ RESULZADE, M. E. **1984** s.36

⁴⁵⁸ İBRAHİMOV, Mirza **Azerbaijan Poetry** Progress Yayınları Moskova s.398, 404 ve 416

⁴⁵⁹ www.kultur.gov.tr Ayrıca ‘Oku Bülbülüm Oku’ adlı şiirden bir bölüm eklerdedir.

⁴⁶⁰ HUDİYEV, N. **1997** s.468

“Könlüm yene bülbul kimi şeydayi vetendir, Mecnun eden aşiqleri Leylayi- vetendir. Yüzlerle gözəl aşiqi olsam da men, amma Qelbim yene de aşiqi sevdai -vetendir. Dünyaya gözəllik verən, elbette, Güneşdir, Ondan da gözəl xelqə tecellai - vetendir.

Qoymaz bu müqəddes yere bigane toxunsun, Her kes ki, sdaqetlidir, ebnai- vetendir.

Te'rifi-behişt eylemesin xelqime heç kes, Cennet de, behişt de bize sehayi- vetendir.”⁴⁶¹

Ayrıca Azərbaycan Edebiyatına yaptığı katkı açısından bu dönemin önemli eserlerinden biri de 1943 yılında H. Hüseynov ve M. Dadaşzadə'nin beraber yazdığı “Azərbaycan Edebiyatının Kısa Tarihi”dir.⁴⁶²

Bu dönemin diğer önemli şair ve yazarları arasında Samed Vurgun Bahtiyar Vahapzade, Süleyman Veliyev, Mehmet Rahim, Üzeyir Hacıbeyli ve Mehmed Seid Ordubadi de sayılabilir.

Savaştan sonra dünya harbi ile ilgili eserler verilmeye devam edilmiş 1949'da Mehdi Hüseyn savaş sırasında Bakü petrol işletmelerinde çalışan

⁴⁶¹ E. Vahid “Seçilmiş Eserleri” kitabından, Bakü 1982

⁴⁶² KAFFAROV, T. **1999** s.111

işçilerinin hayatını kaleme aldığı 'Abşeron' romanını yazmıştır. 1950 yılında Mehdi Hüseyn bu romanda Sovyetler Birliği devlet mükafatına layık görülmüştür.

Mehmed Rahim 1948 yılında yazdığı şiirinde 17 yara alıp kahramanca savaşan Bakülü Hüseynbala Eliyev'in kahramanlıklarına yer vermiştir.⁴⁶³

Savaşta esaretten döndükten sonra sürgün edilen Süleyman Veliyev sürgünden döndükten sonra Sovyet Rusya'nın Azerbaycan politikasına ve Azerbaycan'da yaşanan sosyal ve siyasi olaylara yer verdiği 'Düğünler' adlı romanı yazmıştır:

"Evde arvadırın her tikanlı sözünü udmağı bacaran Balaxan bu gün dözümsüz olmuşdu. Rengi sapsarı saralmış, gözleri hedeqesinden çıxmış, çeneyi esmeye başlamışdı. O, bu an parlaq ipek paltar geyen qeşeng arvadım vurub öldürmeye bele hazır idi. Nazile indiyedek kişiyim bele görmemişdi. Bu ehvalat xırda bir şeyden başlamışdı. Ustalar onların otaqlarına yeni parket salarken kilab şkafiru yerinden terpetmeli idiler. Ancacj o çox ağırdı. Klassiklerin qalın kitabları ile dolu idi. Onları çıxardarken aşağı refde, seliqeq İle bağlanmış, nazik boz qovluq Nazilenin nezerini celb etdi. Nazile qovhiğun tozunu silib elinde terpede terpede otağına geldi. "Yeqin sevgi mektublarıdır, başqa ne olacaq ki, yaxşı elime düşdü".

⁴⁶³ Mehmed Vahid'in On iki Dekabr'ından bir bölüm eklerdedir.

O, divanda rahatça uzanaraq qovluğu açdı, bir-bir kağızları gözden keçirdi. Yazılar, yazılar, dehşetli yazılar, mehebbet nedir, kağızlardan ölüm qoxusu gelirdi. Xell kişisinin xetti idi. Balaxanın "yaradıcılığı". Nazilenin elleri ele bil od tutub yanırdı. "Bunlar sevgi mektubları olsaydı yene derd yarı idi. Axı, Balaxan kimi adam seve bilermi? Görünür o, yalnız alçalıq etməye qadirmiş".

Nazile bütün günü özünə gele bilmedi. Qovluqda Balaxanın yazdığı imzasız mektublann sureli qorınurdu. Onların bir neçesini oxudu: "... Sizin nezerinize çatdırıram ki, Mirzeyev sizin gösterişinizin eleyhine çıxdı". Göresen qıvrım, sıx saçlı, bır gene aspirant hardadır? Anası yeqin ki, indiyedek qara pallar geyir, matem günlerinde kölgə kimi yad tјebirleri arası ile gezir...

"... Kafedranın baş müellimi Hikmetin dediyi mülahizə böyük, hörmətli adamları lağa qoymaqdan başqa bir şey deyil..." Nazile hiss etdi ki, bu adamlar Balaxanın yanında işleyen yoldaşlar idi. Balaxan onların işdən çıxarıldığını, ceza aldığını eşitdikde çiyinlerini çekib gözlerini döye-döye mənə baxırdı. Alçalıq.

Nazile Balaxanın bütün mənfi xüsusiyyətlərini, onun alçalıq adam olduğunu evveller də bilirdi. Ona ele gelirdi ki, siyaset və biclikdə Balaxanın tayı ola bilmez, heç kes onun kimi böyük rütbəli adamların qılığına girməyi, alçalıq hesabına da olsa onların e'tibarını qazanmağı bacarmaz. Nazile bir dəfə ona dedi:

- Xoşbəxtliyin ondadır ki, çox adanı seni tanımır, yalan sözlərinə inanır. Nəfəsin gedir-gəlir, o da yalandır.

Ancaq Balaxanın bele qeddar olmasını təsevvür etmezdi, o, başqalarının bedbextliyi hesabına böyük rütbeye qalxmışdır. İlahi, eğer bunu o zaman bilseydim. Arvaddan sirri bele meharelle gizlederlermi?”⁴⁶⁴

20. yüzylın ikinci çęreğinin başlarında Azərbaycan'da Sovyet Edebiyatı oluşturulmak istenmiş ancak bu istek İkinci Dünya Harbinde SSCB genelinde oluşan birlik beraberlik ortamı ile şekillenmeye başlamış, daha sonra Resul Rıza ve Aliekber Ebulhasan'ın önderliğinde kurulmuştur. 1960'lı yıllardan itibaren önemli gelişmeler kaydeden Azərbaycan Sovyet Edebiyatı sosyalist gerçekçilik üzerine bina edilmiştir. Dünya savaşında yaşananlar bu edebiyatın oluşmasında önemli katkılar sağlamıştır.

b. Milliyet

Sovyet Rusya dünya harbi öncesi gerçekleştirdiği Büyük Terör'de milliyetçi düşünceye sahip insanları hedef almış ve büyük çoğunluğunu ortadan kaldırmıştır. SSCB genelindeki tüm vatandaşları kendi kavminden soyutlayıp “Rusluk” çatısı altında birleştirmek isteyen Sovyet yönetimi 1935 yılından sonra resmi yollarla Azərbaycan Türklerinin etnik/kavmi adını ve dilini ilga etmiştir.⁴⁶⁵ Lakin 1939 yılının

⁴⁶⁴ <http://www.kultur.gov.tr/TR/BelgeGoster> r

⁴⁶⁵ Azərbaycan Türkü yerine Azərbaycanlı ve Azeri, Azərbaycan Türkçesi yerine Azerice tabirleri kullanılmaya başlanmıştır. ALİYEV, Saleh Muhammedoğlu **Azerbaycan Türklerinin Etnik**

sonlarında başlayan dünya harbinin Sovyet sınırlarına sıçramasıyla birlikte Sovyet Rusya savaşta Türklerin desteğini sağlamak açısından Azerbaycan'da milliyetçi hareketlere görece serbestlik getirmiştir. Bu dönemde milliyetçiliği canlandırma politikası ile milli kahramanlara, milli destanlara tarih ve edebiyat kitaplarında bolca yer verilmiş, savaşta kahramanlık gösteren Azerbaycan Türklerinin hayatları beyaz perdeye taşınmıştır. Bu dönemde Azerbaycan'da canlandırılmak istenen milliyetçilik etnik bir milliyetçilik değil Azerbaycan alt kimliğinin üstüne Rus üst kimliğinin inşa edilmesidir. Zeki Velidi Togan Sovyet Rusya'nın bu dönemdeki milliyetçi politikasını şöyle maddeleştirmiştir:

“I. Komünizm ve Rus emperyalizmini birbirlerini tamamlayan iki kavram olarak birleştirmek ve uşak ruhlu uydu ülkelere ve dünyaya karşı, ikiyüzlü bir politika çizgisi izlemek;

II. Rus ulusunun dünyaya egemen olma amacını ‘kutsal bir ideal’ olarak ifade etmek ve ulusal hedeflere bu yoldan varmak için, gerektiğinde ölmeye bile hazır, uyanık bir ulus durumuna gelmek;

III. Rus halkının nüfusunu artırmak;

IV. Rusları Asya'nın istila edilecek bölgelerine rahatlıkla yerleştirecek kadar hareketli ve çevik insanlar haline getirmek;

v. Etkili bir genişleme ve fetih uygulaması için diktatörlük sistemini yetkinleştirmek ve aşırı derecede merkeziyetçi bir rejim kurmak.”⁴⁶⁶

1941 yılında İran'ın kuzeyine yerleşen Sovyet Rusya Kuzey Azerbaycan'da Güney Azerbaycan'a yönelik milli duyguların güçlenmesini; “birleşme” ideallerini desteklemiştir. Kuzey Azerbaycan Türklerinin bu dünya harbinden bekledikleri en önemli sonuç Güney Azerbaycan ile birleşmek ve devamında bağımsız bir devlet olmaktır. Sovyet Rusya da bu iki devletin kendine bağlı şekilde birleşmelerine taraftar bir tutum izlemiş ve Güney Azerbaycan'da özerk ya da bağımsız olacak devlet yapısını sağlamaya çalışan başta Pişeveri olmak üzere yerel Türk siyasetçilerini desteklemiştir. Hem Kuzey hem Güney Azerbaycan'daki petrolü elinde tutmak isteyen ve buranın Orta Doğu ile Orta ve Güney Asya'nın bağlantısına yönelik stratejik konumunun bilincinde olan Sovyet Rusya iki ülkenin milliyetçi politikalarına şeklen destek vererek kendi çıkarlarını korumuştur. 1945 yılında Güney Azerbaycan'da Muhtar Azerbaycan Hükümeti'nin kurulması Kuzey Azerbaycan Türklerini sevindirmiştir. Ancak Sovyet Rusya'nın askerleri İran'dan çekmesine yönelik uluslararası baskının artması ile birlikte Kızıl Ordu Rusya'nın petrol çıkarlarını koruyarak buradan çekilmiştir. Koruyucu unsur Rus askerlerinin çekilmesi ile birlikte Muhtar Azerbaycan Hükümeti kaderi ile baş başa kalmış ve çok geçmeden İran askerlerinin müdahalesine maruz kalmışlardır.

⁴⁶⁶ TOGAN, Zeki Velidi **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi** c.I Güven Basımevleri İstanbul 1942 s.590

c. Sanat

1. Müzik

Savaş sırasında önemli eserler verilen Azerbaycan'da modern müziğin temellerini Üzeyir Hacıbeyli atmış, onun attığı temeller üzerinde yükselen Azerbaycan müziği Sovyet Rusya genelinde büyük başarılar kazanmıştır.⁴⁶⁷ Bu erevede Devlet Senfoni Orkestrası 1936 yılında faaliyete başlamıştır.⁴⁶⁸ Muharebe sırasında önemli eserler oluşturulmuş, 400 yeni marş, şarkı, opera ve senfoni yapılmıştır.

Bu dönemin en önemli sanatçıları Üzeyir Hacıbeyli, Seyit Rstemov ve Aliaskerov olarak gösterilir. Dönemin en önemli eserleri ise Üzeyir Hacıbeyli'nin "şefket Bacısı ve Kelebe Himni"si, Rstemov'un "Cepheye"si ve Aliaskerov'un "Gözle Beni"sidir. Bu eserlerde dünya savaşı ile ilgili temalara yer verilmiştir.⁴⁶⁹ Ayrıca Bayramov'un "Kemal Hakkındaki Destan"ı ile Cevdet Hacıyev'in "Vatan" adlı operası faşistlere karşı kahramanlıkları ele alan ve döneme damgasını vuran diğer eserlerdir.

⁴⁶⁷ RESULZADE, M. E. 1951 s.27

⁴⁶⁸ KAFFAROV, T. 1999 s.100

⁴⁶⁹ a.g.e. s.111

Bazı şarkıcı ve artistler savaşı verdikleri ve ifşa ettikleri müzik eserleriyle yansıtmakla kalmamış cephelerde askerlere moral ve motivasyon sağlamak için 35 bin civarında konser vermişlerdir.⁴⁷⁰

II. Resim ve Mimari

1940'lı yıllarda Bakü'de ilk defa Azerbaycanlı ressamlar sosyalizmle ilgili eserlerden sergi açmışlardır. Azerbaycan'da mimari savaş Kafkasya'ya sıçrayana kadar M. Qusman, K. Sençixin, K. ve A. Vesnin kardeşler, L. İlyin ve L. Rudnyov önderliğinde “Dinamo ve Azerneşr Sarayları” gibi konstruktivizm örnekleri vermişlerdir.⁴⁷¹ 1942 yılından itibaren ülkede yaşanan savaş koşulları nedeniyle pek çok sanat dalında olduğu gibi ekonominin büyük ölçüde etkilediği resim, mimari v.b. sanat alanlarında duraklama yaşanmıştır. Yaşanan bu duraklama dönemi savaş esirlerinin mimari alanında çalıştırılması ile aşılmaya çalışılmıştır.

Bu savaş sırasında esir düşen Alman askerlerinin yapımında çalıştığı en önemli mimari eserlerden biri de bugünkü Azatlık (eski Lenin) Meydanındaki Hükümet binasıdır.⁴⁷² II. Dünya Savaşı sırasında verilen mimari eserlerin çoğu sağlamlığı ile günümüzde bile kullanılmaktadır. Rivayetlere göre bu sağlamlıkta

⁴⁷⁰ KAFFAROV, T. 1999 s.112

⁴⁷¹ a.g.e. s.101

⁴⁷² Hükümet Binasının fotoğrafı eklerdedir.

dönemin Azerbaycan SSR lideri Mir Cafer Bağirov'un katı tutumunun etkisi büyüktür.⁴⁷³

⁴⁷³ “Anlatılana göre Bağirov üzerinden tren geçecek bir köprünün ihalesini üstlenen müteahhiti iş bitiminde sorguya çeker, kesinlikle şu kadar vagon taşıyan bir tren katarını çeker cevabını alınca mimarı bir kamyonu bindirir ve köprünün altına koyar. Üzerinden de yüklü bir trene hareket emri verir. Tren geçene kadar mimar köprünün altında ecel teri döker ama köprünün sağlamlığı da anlaşılır.” <http://bakunotlari.blogspot.com/2006/01/bakde-mimari-eserler.html>

SONUÇ

Türkiye ile tarihi, coğrafi ve kültürel bütünlüğü olan Azerbaycan bağımsızlığını yitirdiği andan itibaren hep bir bağımsızlık mücadelesi içinde bulunmuştur. Bu mücadelede Türkiye'deki soydaşlarının da (zaman zaman önemli) desteğini almıştır. 1918–1920 yılları arasında Azerbaycan'da kurulan cumhuriyet hem Azerbaycan Türklerine bağımsızlığı getirmiş hem de tarihteki ilk Türk Cumhuriyetini kurmalarını sağlamıştır. Sovyet Rusya'nın müdahalesi ile 1920'de yıkılan bu cumhuriyetten sonra ülkeye Kızıl Ordu askerleri sevk edilmiş ve burası Sovyet Rusya'ya bağlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Azerbaycan'da Ruslar dilde, dinde, milliyette ve kültürde 'Sovyetleştirme siyaseti' yanında Kızıl Kırın ve Büyük Terör örneklerinde olduğu gibi Azerbaycan Türklerinin önde gelen şahsiyetlerini hedef alan 'kırın siyaseti' gütmüşlerdir.

Dünya harbi sırasında savaşın idame ettirilmesi için büyük önem arz eden madenlerden olan petrol Dünyanın önemli rezervlerinin Kafkasya'da olması ve bu rezervlerin büyük bölümünün Bakü'de bulunması Azerbaycan'ı Mihver ve Müttefik Devletlerin hedeflerinden biri haline getirmiştir. Almanya ile imzaladığı anlaşmaya güvenerek Sovyetler Birliği II. Dünya Savaşı'nın başlarında; daha savaşa dahil olmadan Baltık ülkelerini bir bir ele geçirmiş, direnenlere de Finlandiya örneğinde olduğu gibi zor kullanmıştır. Bu durumdan en fazla endişelenen, korkuya kapılan devlet Fransa olmuştur. Rusları kendisi için büyük tehlike olarak addeden Fransa bu durumda Sovyet

Rusya'nın Avrupa'dan uzaklaştırılması gerektiğine inanmıştır. Bunun içinde Sovyetler açısından önemi çok büyük olan petrol kaynağı Bakü için harekat önerileri geliştirilmeye başlanmıştır. Böylece savaş alanı Avrupa'dan uzakta bir yer olacak; Sovyetlerin vurucu gücü de sekteye uğrayacaktır. Ayrıca Sovyetlerin Almanya ile olan ittifakı gereği Bakü petrollerinin büyük kısmını Almanya'ya ihraç etmekteydi. Açılacak cephede olası bir Sovyetler başarısızlığında, Almanya'ya olan ihracat da duracaktı. Bu da doğal olarak İngiliz-Fransız ittifakına savaşta üstünlük sağlayacaktı. Bu harekat planını ortaya atan Fransa'ya göre Bakü ancak havadan saldırılarla vurulabilirdi. Bunun içinde Türkiye sınırları üzerinden geçmek gerekiyordu. Uçaklar Fransız hakimiyetindeki Suriye'den de, İngiliz hakimiyetindeki Irak'tan da havalansalar Türk toprakları üzerinden uçmaları gerekecekti. Bu durumda harekatın olup olmaması Türkiye hükümetinin kararına bağlıydı. Ancak bunun dışında bir gelişme daha yaşanmış: İngiltere başbakanı Chambelain bu planı sakıncalı bularak karşı çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndaki durumların, konumların sürekli değişmesi bu durumda da etkisini göstermiş; Almanya'nın Norveç'i işgali ve burada İngiltere'nin yenilmesi "Kafkasya Projesi"ni devre dışı bırakmıştır.

Kafkasya'ya olan ilgi Almanya ile devam etmiş, Sovyet Rusya'dan petrol ihtiyacının önemli bir kısmını ithal eden Almanya savaşta Sovyet Rusya ile olan çıkar ilişkileri bozulunca Rusya'ya 22 Haziran 1941'de işgal hareketi başlatmış, başlıca hedef olarak da Kafkasya'yı seçmiştir.

Sovyet Rusya'nın savaşa dahil olması Azerbaycan'ın da savaşa dahil olmasını gerektirdiğinden ve Almanya'nın petrol hesapları nedeni ile yurtlarını savunmak zorunda kalan Azerbaycan Türkleri milli birlikler oluşturmuş, yarım milyon civarında Azerbaycan Türkü bu savaşa zoraki gönüllü olarak Sovyet cephesi tarafında katılmıştır. İnsani katılım yönünden savaşa direk katkısı olan Azerbaycan ayrıca savaşın yaşandığı Kafkasya'nın güneyindeki; savaş alanından biraz daha geri planda olan yeri ve önemli stratejik konumu ile yurt içinde petrol ve savaş malzemeleri, savaşan askerlerin hayatını idame ettiren yiyecek maddeleri üreterek savaşı Sovyet Rusya'nın kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu katkı Azerbaycan'ın bağımsızlık siyaseti gütmemesi ile de birleşerek Sovyet Rusya'nın Almanlara karşı zaferler kazanmasına büyük destek olmuştur.

Azerbaycan'da açıktan açığa bir bağımsızlık isteği olmasa da halkın bu isteği duyduğu açıktır. Nitekim askere gönüllü olarak gidenlerin önemli bir kısmı Alman tarafına geçerek Sovyetlere karşı savaşmıştır. Alman yönetimi hem Türkiye'de ileri gelen bazı yönetici ve yazarların hem Almanya'da esir olan Türklerin benimsediği Turancılık siyasetini ve bu doğrultudaki bağımsızlık isteklerini çeşitli propaganda yolları ile ve vaatlerle kullanmaya çalışmıştır. Ancak ne Türkiye yönetimi bu konuya yakınlık göstermiş ne de Almanya Sovyet Rusya'yı ortadan kaldıracıktır. Alman ordularının 1943 yılı ile birlikte artık Kafkasya'da olan üstünlüklerinin sona ermesi ve devamında yaşadıkları üst üste yenilgiler Kızıl Ordunun Kafkasya'daki hakimiyetini

pekiştirmiş, 1943 yılı sonlarından itibaren Alman orduları Kafkasya için bir tehlike olmaktan çıkmıştır.

Almanların Ruslara karşı uyguladığı işgal politikası Sovyet Rusya'nın Müttefiklerle işbirliği kurmasına neden olmuş, bu işbirliğinin ilk önemli faaliyeti de İran'ın işgali olmuştur. İran'ı işgal eden İngiliz ve Ruslar bu ülkeyi kendi nüfuz bölgelerine ayırmışlar, Güney Azerbaycan'ı Sovyet Rusya almıştır. Güney Azerbaycan'ın sahip olduğu zengin petrol yatakları buranın cazibesini arttırırken burada yaşayanların Azerbaycan Türklerinin kardeşleri olması Sovyet Rusya'nın Güney Azerbaycan'a yönelik Kuzey Azerbaycan'ı kullanma politikasını devreye sokmuştur. Şöyleki Sovyet yönetimi imzalanan Türkmençay Antlaşması ile ayrılan iki kardeş ülkenin insanların bağımsız olma ve birleşme ideallerini Kuzey Azerbaycan'da uyguladığı iç politik savaş stratejilerinden olan milliyetçilik ile Kuzeyin Güneye karşı olan birleşme politikasına, Güney'de de Cafer Pişeveri ve arkadaşlarına İran yönetimine karşı Muhtar Hükümetin kurulması için destek vererek Azerbaycan coğrafyasının bütününde kendi çıkarlarını korumaya çalışmıştır.

Savaşın Azerbaycan'a yönelik tehlikesi 1943 yılı sonları itibari ile bitmiş iken savaşa katılan yüzbinlerce Azerbaycan Türkü askeri vazifelerine Sovyet ordusunun her cephesinde görev alarak devam etmişler, savaşın nihayete erişinden aylar sonra terhis olmuşlardır. Ancak Azerbaycan Türklerinin bu fedakar hareketlerine karşılık Stalin 1944 yılında Azerbaycan Türklerinin bu coğrafyadan sürülmesini gündemine almış ve Azerbaycan'daki

sağ kolu diyebileceğimiz M. C. Bağırov tarafından sürgünün yapılmaması için Stalin zor ikna edilmiştir. Stalin sürgünü her ne kadar gerçekleştirmediyse de 1945 yılında Azerbaycan topraklarının bölünmesi ve komşu Sovyet cumhuriyetine verilmesi yönünde karar alınmasını sağlamış, Dağlık Karabağ bölgesini M. C. Bağırov'un da onayı ile Ermenistan'a vermiştir. Bunda Stalin'in Sovyet cumhuriyetlerini birbirleri ile mücadele içine sokarak Sovyet Rusya'nın hamiliğine olan bağımlılıklarını sürdürmelerini de amaçlamaktadır. Bu düşünceye göre ne de olsa böyle problemler onlarca yıl bu ülkeleri uğraştırmaya yetecektir, Sovyet Rusya da buradaki çıkarlarını korumaya devam edecektir.

Global bir nitelik taşımakta olan bu savaş Azerbaycan için Bakü hedef alınarak Azerbaycan dışında Azerbaycan Türklerinin de katılımı ile yaşanmıştır. Sonuçta Azerbaycan'ın milli servetinin neredeyse tamamı Sovyet cephelerine akmış, ülkede kıtlıklar yaşanmış, ekonomi batma noktasına gelmiş, savaşa nitelikli nüfusun önemli bölümü gönderilmiş ve bu nüfusun 400 bini savaşta hayatını kaybetmiştir. Ülkenin büyük çoğunluğunu erkeklerin oluşturduğu nitelikli genç nüfusunun ölmesi ülke kalkınmasının geniş zamana yayılarak yavaşlamasına, ekonomide istikrarsızlıklar yaşanmasına, nüfus artışının durmasına neden olmuştur.

Azerbaycan sanatı ve edebiyatını da etkileyen bu savaş verilen eserlerle milletin hafısına kazınmış, hem mimaride hem edebiyatta bugün bile etkisini gösteren önemli eserler verilerek döneme ayna tutulmuştur. Bu

eserlerin ortak özellikleri İkinci Dünya Savaşının en olumlu sonucu olan SSCB genelinde oluşan birlik ve beraberliktir ki oluşan bu birlik ve beraberlik Stalin'in önceki olumsuz politika ve uygulamalarının da üstüne set çekilmesini sağlamış ve Azerbaycan'daki halkın Sovyet iktidarına olan güvenini artırmıştır.

Her yıl 9 Mayıs faşizme karşı komünizmin Zafer Bayramı olarak kutlansa da ülke genelinde derin izler bırakan bu savaşın olumsuz etkileri siyasi, ekonomik ve sosyal yönlerden hala hissedilmektedir.

TÜRKÇE ÖZET

Tezimiz İkinci Dünya Savaşı, Sovyet Rusya ve Azerbaycan'ın bu savaş sürecindeki durumu, İkinci Dünya Savaşının Azerbaycan üzerindeki etkisi ve Azerbaycan'ın İkinci Dünya Savaşına olan etkilerini içermektedir. Tüm dünyada olumsuz etkileri günümüzde bile görülebilen son Dünya harbinin ve bu sıradaki güçlü devletlerin Azerbaycan hakkındaki siyasi, kültürel ve ekonomik faaliyetleri üzerinde yoğunlaşan araştırmamız mevcut araştırmalara bir katkı sağlama niteliğindedir. Üç bölümden oluşan tezimizin ilk bölümünde II. Dünya Savaşının dünyadaki seyrini; başlangıçta Mihver üstünlüğü, devamında 1942 yılı sonu 1943 başında oluşan Müttefik – Mihver dengesi, son olarak da 1943 sonunda başlayan Müttefik üstünlüğü ile savaşın bitmesi çerçevesinden yer verdik. İkinci bölümde Azerbaycan SSC'nin hamisi olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine ve onun İkinci Dünya Savaşındaki sosyal, siyasi, askeri, kültürel ve ekonomik durumunu anlattık. Üçüncü bölümde ise Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin savaştaki durumunu, Sovyetlere olan bağlılığının etkilerini, Bakü Petrolünün kritik önemini, savaşa doğrudan dahil olmayan Azerbaycan'ın savaştan ne yönde, ne kadar etkilendiğini ve savaşın gidişatını ne yönde, ne kadar etkilediğini ele aldık.

SUMMARY

The thesis consists of the Second World War, the position of Soviet Russia and Azerbaijan during the War, the effects of the Second World War on Azerbaijan and the effects of Azerbaijan on the Second World War. In our research we have aimed at making a contribution to the present researches. Therefore, our research focuses on the last World War, whose negative effects are still being felt in the whole world, and the powerful countries' political, cultural, and economic activities on Azerbaijan at that time. Our thesis is made up of three parts. In the first part, we have concentrated on the progress of the Second World War in the world; firstly Mihver superiority, and secondly at the end of 1942 and at the beginning of 1943 Alley-Mihver Balance formed in the continuation of Mihver superiority, and finally the end of the War with Alley superiority starting at the end of 1943. In the second part, we have explained Soviet Socialist Republic Union, which was the protector (subsidiary) of Azerbaijan, and the social, political, military, cultural, and economic position of this country in the Second World War. In the third part, we have dealt with the position of Azerbaijan Soviet Socialist Republic in the war, the effects of the dependence on the Soviet Union, the critical importance of Baku Oils, how and how much Azerbaijan, which was not directly involved in the war, was affected and how and how much it affected the course of events in the war.

KAYNAKÇA

Gazeteler

- Hürriyet
- Ulus
- Tan
- Yeni Kafkasya

Dergiler

- American Political Science Review
- Azerbaycan Türk Kùltür Dergisi
- Azerbaycan Türkleri
- Azerbaycan Yurt Bilgisi
- Belleten
- Dil Tarih Coğrafya Fakùltesi Dergisi
- Europe-Asia Studies
- Güney Azerbaycan
- International Affaairs
- International Journal East Studies
- International Journal Middle East Studies
- Journal of African History

- Journal of Contemporary History
- Kırım Bülteni
- Middle East Report
- Political Science Quarterly
- Popüler Tarih
- Russian Review
- Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi
- Slavic Review
- The American Journal of International Law
- The Canadian Journal of Economics and Political Science
- The Geographical Review The Soviet Power
- The Journal of Economist History
- The Journal of Military History
- The Journal of Politics
- The Russian Advance Towards The Muslim Word
- Türk Dünyası Araştırma Dergisi
- World Politics

İnteraktif yazılar

- 1945: Roosevelt, Churchill And Stalin
<http://shaan.typepad.com/shaanou/2005/4>
- **SSRİ Nazirler Sovyeti Karar No: 4083 23 Dekabr 1947 Moskova**
Kremlin¹ Büyük Oktobr 50 Yaşında (1912-1967)
www.tustav.org/oktobr.pdf
- http://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan_Sinemas%C4%B1
- <http://bakunotlari.blogspot.com/2006/01/bakde-mimari-eserler.html>
- www.kultur.gov.tr Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi

Ansiklopediler

- Türkler Ansiklopedisi
- İslam Ansiklopedisi

BELGESEL

- ROMM, Mikhail Sıradan Faşizm (Common Fascism) 1965
- RİEFENSTAHL, Leni Azmin Zaferi (Triumph of the Will) 1934

Makaleler ve Kitaplar

- **1945: Roosevelt, Churchill And Stalin**
<http://shaan.typepad.com/shaanou/2005/4>
- ABDULLAYEV, Elövset **Azerbaycan Alfabesi Tarihinden,**
Azerbaycan Türkleri yıl:1 sayı:2 1989
- ABRAHAMIAN, Ervand **Communism and Communalism in Iran: The Tudeh and The Fırgah-i Dimokrat,** International Journal East Studies I (1970) Büyük Britanya
- AFŞARLI, Oğuz **Milli Hükümet ve Zencan'ın Feodalleri** Güney Azerbaycan sayı:3 Aralık 2004
- AHMEDOV, Şahin **Azerbaycan'da Din ve Devlet İlişkileri**
Azerbaycan Türk Kültür Dergisi sayı:343 yıl:50 Ankara 2002
- **Ak Lekeler Silinir** Haz. Osman MİRZAYEV, Azereşır, Bakü 1991
- AKAD, M. Tanju **Hitler'in Son On Günü,** Popüler Tarih s.11 Nisan 2001
- AKGÜN, Mensur Geçmişten Günümüze Türkiye ile Rusya Arasında Görünmez Bağlar, **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya Boğazlar** s.69 İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları İstanbul 2003
- AKYOL, Taha **Sovyet Rus Stratejisi ve Türkiye** c.1 Ötüken Yayınevi İstanbul 1976
- ALİYEV, Saleh Muhammedoğlu **Azerbaycan Türklerinin Etnik Menşesine Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi** XII. Türk Tarih Kongresi c.II TTK Yayınları Ankara

- ALTSTADT, Audrey **The Azerbaijani Turks** Power and Identity under Russian Rule Hoover Institute Yayınları California 1992
- ANWEILER, Oskar **Rusya'da Sovyetler (1905-1921)** Çev. Temel KELEŞOĞLU Ayrıntı Yayınları İstanbul 1990
- ARAS, Osman Nuri **Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi** DR Yayınları İstanbul 2001
- ARCAYÜREK, Cüneyt **Gizli Belgeler-Alman Dış İşleri Arşivi** Hürriyet Gazetesi ve Kelebek eki 22.10.1972
- ARMAOĞLU, Fahir **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Ankara 1983
 - **İkinci Dünya Harbinde Türkiye,** SBF Dergisi Haziran 1958
- **Azerbaycan Tarihi Haritaları** Azerbaycan Cumhuriyeti Azerbaycan Ansiklopedisi Neşriyat Poligrafiya Birliği Bakü 1994
- BAABAR **History of Mongolia** The White Horse Yayınları Cambridge 1999
- BALDWIN, Hanson W. **The Missing Pages of World War II The Making of Europe, Book Two: Waterloo to the Atomic Age** Ed:Herman AUSUBEL, The Dryden Press New York 1951
- BARBER, John ve HARRISON, Mark **Patriotic War 1941-1945** The Cambridge History of Russia c.III Ed. Ronald Grigor SUNNY Cambridge Üniversitesi Yayınları
- BARUTÇU, F. Ahmet **Siyasi Anılar, 1939-1954** Milliyet Yayınları İstanbul 1977

- BARYLSKI, Robert V. **The Russian Federation and Eurasia's Islamic Crescent** Europe-Asia Studies c.46 No.3 1994
- BENNINGSEN, Marie **The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the muslim Word.** XVII London C. Hurst and Company 1992
- BOCIURKIW, Bohdan R. **The Problem of Succession in the Soviet Political System: The Case of Khruchev,** The Canadian Journal of Economics and Political Science c.26 No:4 (Kasım 1960)
- BROGAN, W. D. **The United States of America, The New Cambridge Modern History, The Era of Violence 1898-1945** c.12 Ed:David Thomson Cambridge at the University Press 1960
- BRUINESSEN, Martin Von **The Kurds Between Iran and Irak** MERIP Middle East Report No:141 Temmuz-Ağustos 1986
- BRUUN, Goeffrey ve Dwight E. Lee **The Second World War and After** Houghton Mifflin Yayınları Boston 1964
- BUNTÜRK, Seyfettin **20. Yüzyılda Ahıska Türkleri** Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Doktora Tezi Ankara 2005
- **Büyük Octobr 50 Yaşında (1912-1967)** www.tustav.org/oktobr.pdf
- CARR, E.H. **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi** c.1 1917-1923 Çev:Orhan Suda, Metis Yayınları İstanbul 2002
- CHAMBERLIN, William Henry **Soviet Race and Nationality Policies** The Russian Review c.5 no:1 (İlkbahar 1945)
- CONQUEST, Robert **Sovyet Rusya'da Tarım İşçilerinin Elli Yılı,** Kardeş Matbaası 1971 Ankara

- CROWDER, Michael **World War II and Africa**, The Journal of African History c. 26 No.4 1985
- Çan Kay Şek **Sovyet Rusya Çin’de** Nebioğlu Yayınları İstanbul
- DANA, H. W. **Longfellow, Patriotic Plays in Soviet Russia**, Russian Review c.1 No:1 (Kasım 1941)
- DERİNGİL, Selim **Denge Oyunu** Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul 2000
- **Turkish Foreign Policy During the Second World War**, Cambridge University Press, Cambridge, 1989
- DETSCHER, Isaac **Bitmemiş Devrim** Sovyet Rusya 1917-1967 Çev: Seçkin ÇAĞAN Habora Kitabevi Yayınları İstanbul 1969
- DEVLET, Nadir **Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü** X. Türk Tarih Kongresi c.III TTK Yayınları Ankara 1991
- EROL, Ali **15 Eylül 1918 Türk Ordusu Bakü’de** Azerbaycan Türk Kültür Dergisi sayı:344 yıl:50 Eylül-Ekim 2002
- FAWCETT, Louise **L’Estrange Iran and the Cold War: the Azerbaijan Crisis of 1946** Cambridge Üniversitesi Yayınları Cambridge 1992
- FINKEL, Andrew **Stiglitz’den Aliyev’e Petrol Dersi** Azerbaycan Türk Kültür Dergisi sayı:351 yıl:51 Kasım-Aralık 2003
- FLORINSKY, Michael T. **The Soviet Union And International Agreements**, Political Science Quarterly c.LXI No.1
- GEZENFEROĞLU, Fazıl **Türk Kimliği ve Azerbaycan Vatani Yükseliş** İktisadi ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları 1998

- GHARAHAGAJI, Abbas Vaez **Muhtar Azerbaycan Hükümeti Yapısı, İdeolojisi, Hedefi (İran 1945-1946)** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi İstanbul 2002
- GLASNECK, Johannes **Türkiye’de Faşist Almanya Propagandası** Çev: Arif GELEN Onur Yayınları Ankara 1994
- GRANT, Bruce **An Avarage Azeri Village (1930): Remembering Rebellion in the Caucasus Mountain**, Slavic Rewiev 63 no.4 (Kış 2004)
- GÜRÜN Kamuran **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi** Ankara 1981 c. 1
- GÜVENİR, O. Murat **II. Dünya Savaşında Türk Basını** Gazeteciler Cemiyeti Yayınları İstanbul 1991
- HALLIDAY, Fred **The Great Powers and the Middle East**, Middle East Report Mart-Nisan 1988
- HART, Liddell **II. Dünya Savaşı Tarihi** c.I Yapı Kredi Yayınları Çev. Kerim BAĞRIAÇIK İstanbul 2003
- HASANLI, Cemil **Azerbaycan Tarihi 1918-1920** Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları Ankara 1998
- HASANOVA, Latife Azerbaycan Ahalisinin Milli Terkibinin Hususiyetleri, **Azerbaycan Tarihinin Çağdaş Problemleri**, Azerbaycan Tarihçisi Profesör Süleyman Aliyarlı’nın 70 Yıllık Jübilesine Hasr Olunmuş Mecmua Hazar Üniversitesi Yayınları
- HAYİT Baymiza **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi** TTK Yayınları Ankara 1996

➤ **Türk Dünyasının Bazı İktisadi Meseleleri**, Türk Dünyası

Araştırma Dergisi sayı:46 Şubat 1987 İstanbul

- HAYWARD, Joel **Too Little, Too Late: An Analysis of Hitler's Failure in August 1942 to Damage Soviet Oil Production**, The Journal of Military History 64 (Temmuz 2000)
- HITLER, Adolf **Kavgam** Çev: Mehmet ALTUN MDS Yayınları İstanbul 2005
- HOBBSAWN, Eric **Kısa 20. yüzyıl 1914-1991 Aşırıliklar Çağı** Çev:Yavuz Alogan Sarmal Yayınevi İstanbul 1996
- HODGSON, John H. **Soviet Foreign Policy: Mental Alienation or Universal Revolution?** Syracuse University, The Western Political Quarterly c.24 No:4 (Aralık 1971)
- HUDİYEYEV, Nizami **Azerbaycan Edebi Dili** Ankara 1997
- İBRAHİMOV, Mirza **Azerbaijan Poetry** Progress Yayınları Moskova
- İBRAHİMZADE, Kemal **Azerbaycan Resim Sanatında Sosyalist Gerçekçilik (1920-1950)** Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi Ankara 2003
- **İkinci Dünya Savaşının Gizli Belgeleri** May Yayınları İstanbul 1968
- **İran Azerbaycan'ı Tetkik Raporu**, Türkiye Cumhuriyeti Ankara 1927
- **İstoriya Azerbaydjana** Azerbaycan SSR Akademisi Neşriyatı Bakü 1963
- KAFFAROV, Tahir **Azerbaycan Tarihi (1920-1991)** Bakü 1999
- **Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü – Bugünü- Yarını**, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul Mayıs 2005

- KARABEKİR, Kazım **Ankara'da Savaş Rüzgarları, II. Dünya Savaşı-CHP Grup Tartışmaları** Haz. ÖZENERGİN, F. Emre Yayınları İstanbul 1995
- KARPOVICH, Michael **Russia**, Russian Review c.1 No.1 (Kasım 1941)
- KAYACAN, İsa **Azerbaycan Azerbaycan Can Azerbaycan** Ece Yayınları Ankara 2003
- KELLEY, Robert F. **The Territorial Organization of the Soviet 1924** The Geographical Review c.14 No:4 (Ocak 1924)
- KENGERLİ, Muhammed **Milli Mücadelemizin Kurbanları ve Şehitlerimiz** Azerbaycan Türk Kültür Dergisi yıl:40 sayı:282 Kasım-Aralık 1991 Ankara
- KEYKURUN, Naki Türk **Adem-i Merkeziyet Fırkası'nın Faaliyeti ve Musavat Partisiyle Birleşmesi** Azerbaycan Türk Kültür Dergisi sayı:282 yıl:40 Kasım-Aralık 1991 Ankara
- KILIÇ Mehmet **Dünyadaki Türkmenler** F. Özsan Matbaacılık Sanayi Bursa 1997
- KIRIMLI, Hakan **İsmail Bey Gaspıralı** Kırım Derneği Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları Ankara 1995
- KIYAS, Aslan **Ahıska Türkleri** Ankara 1995
- KOCAYEV ,E. E. **Vatan Tarihi** Bakü 1997
- KOCAYEV, E. E. ve GANBEROV, S. M. **Yeni Tarih** II. Hisse Bakü 1998

- KOHN, Hans **Pan-Slavizm and World War II**. American Political Science Review c.46, No.3 (Eylül 1952)
- KONA, Gamze Güngörmüş **Rusya Federasyonu'nun Kafkasya Politikası**, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi sayı:355 yıl:52 Temmuz-Ağustos 2004
- KURAT, A. Nimet **Churchill'in Harp Hatıraları**, A.Ü. DTCF Dergisi c.VII sayı 1 Mart 1949
 - **Rusya Tarihi** TTK Yayınları Ankara 1999
 - **Türkiye ve Rusya** TTK Yayınları Ankara 1970
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol **1918-1920 Türkiye Azerbaycan ilişkileri** Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi Erzurum 1994
- LAWSON, Fred H. **The Iranian Crisis of 1945-1946 and the Spiral Model of International Conflict**, International Journal Middle East Studies sayı:21 1989
- LEAN, E. Tangye, **Vocies in The Darkness, The Story Of The European Radio War**, London 1943
- LENCZOWSKI, George **Evolution of Soviet Policy Toward the Middle East**, The Journal of Politics c.20 1958
- LENTER, İslam **Men Kırım'da Eken** Kırım Bülteni Yıl:10 Temmuz-Ağustos-Eylül 2002 sayı:46
- LEVY, Jack S. **Theories of General War**, World Politics, c.37 No:3 (Nisan 1985)

- MADATOV, G. Ali **Azerbaycan v. Velikoy Oteçesvennoy Voyne** Bakü 1975
- MATİNİ, Calal **İngiliz Devletlerinin İran Politikasına İlişkin Tarihi Belgeler** Çev: Abdüsselam BİLGEN A.Ü. DTCF Dergisi c.XXXIII sayı:1-2 Ankara 1990
- Mc FARLAND, Stephan L. **Anatomy of An Iranian Political Crowd: The Tehran Bread Riot of December 1942** International Journal Middle East Studies sayı:17 Cambridge Üniversitesi Yayınları Cambridge 1985
- Mcc. GWIRE, Michael **The Middle East and Soviet Military Strategy**, Middle East Report Mart-Nisan 1988
- MEHDİYOUN, Kamyar **Ownership of Gas Resources in the Caspian Sea**, The American Journal of International Law, c.94 No:1 (Ocak 2000)
- MEHMETZADE, Mirza Bala **Milli Azerbaycan Hareketi** Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları Ankara 1991
- MEMMEDOV, H. **Sultan Mecid Genizade** Bakü 1983
- MILES, G. J. A. **Armed Forces and the Art of War**, The New Cambridge History, The Era of Violence 1898-1945 c.12 Ed:David THOMSON Cambridge of the University Yayınları 1960
- MILNAR, James R. ve LINZ, Susan J. **The Cost of World War II to the Soviet People: Two Five-Years Plans? A Reply**, The Journal of Economist History. c.40 No:4 (Aralık 1980)

- MILNER, Robin ve DEJEVSKIY, Nikolay **Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi** Çev. Metin ÇULHAOĞLU VIII. Cilt İletişim Yayınları İstanbul 1993
- MOTLY, Alexander J. **Why Empires Reemerge, Imperial Collapse and Imperial Revival in Comparative Perspective**, Comparative Politics, Ocak 1999
- MUSA, İsmail **XX. Yüzyılın Başında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikasında Azerbaycan Faktörü** XII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler TTK Yayınları Ankara 2002
- MUSTAFAYEV, V. K. **Güney Azerbaycan Türklerinde Milli Şuurun Uyanması**, Azerbaycan Türkleri yıl:1 sayı:2 1989
- NAMLER, L. B. **The Russo-German Treaty of 1939 The Making of Modern Europe, Book Two: Waterloo to the Atomic Age** Ed. Herman AUSUBEL The Dryden Press New York 1951
- NASKALİ, Emine Gürsoy, **Bağımsız Kırgızistan, Düğümler ve Çözümler** T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 2001
- NASRATTINOĞLU, İrfan Ünver **Azerbaycan Cumhuriyeti** Gezi Notları, Ergün Matbaası Ankara 1982
- NAZAROFF, Alexander **The Soviet Oil Industry** Russian Review c.1 No.1 (Kasım 1941)
- NESİBLİ, Yunus **Tarihi Gürcü Kaynaklarında 11-13. Yüzyıl Kuzey Azerbaycan'ın Etnik Yapısı ile İlgili Bilgiler** Azerbaycan Türk Kültür Dergisi sayı:345 yıl:50 Kasım-Aralık 2002 Ankara

- OKUMUŞ, Salih **Modern Azerbaycan Edebiyatı** Türkler Ansiklopedisi c.19
- OLGUN, İbrahim **Gezi Notları** Ankara 1975
- ORLAV, A. S., GEORGİEV, B. A., GEORGİEVA, N. G. ve SİVOHİNA, T. A. **İstoriya Rossii, Moskovskiy Yosidarstvenniy**, Moskovskiy Gosudarstvenniy Universitet İ.M.M.V., Lomonosova İstoriçeskiy Fakültet Üçebnik Moskova 2001
- OSTEN, Necmi **II. Dünya Savaşı'nın Bilinmeyen Yanları** İstanbul 1992
- ÖDER, Kerim **Azerbaycan Ekonomisi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Yeni Matbaa, Ankara 1952
- ÖREN, Mehmet Metin **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri** Mars Matbaası
- ÖZDOĞAN, Güney G. **II. Dünya Savaşı Yıllarındaki Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pan-Türkizm** Der: F. SÖNMEZOĞLU Türk Dış Politikasının Analizi Der Yayınları İstanbul 1994
- Patrik Von Zur Mühlen **Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında** Şema Yayınları İstanbul 2006
- POPE, Hugh **Evlad-ı Fatihan** Çev: Özge BAYKAN Vatan Yayınları İstanbul 2005
- PURDUE, A. W. **The Second World War** St. Martin's Yayınları, New York 1999

- **The Second World War**, The Journal of Military History, c.64, No.2 (Nisan 2000)
- RASONYI, Laszlo **Tarihte Türklük** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları Ankara 1996
- RESULOĞLU, Mehmet Ali, **Musavat Partisinin Kuruluşu**, Azerbaycan sayı:282 yıl:40 Kasım-Aralık 1991 Ankara
- RESULZADE, Mehmet Emin **Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı** Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları Ankara 1984
 - **Azerbaycan Problemi** Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları Çev: Perihan METE ve Sebahattin ŞİMŞİR Ankara 1996
 - **Çağdaş Azerbaycan Tarihi** Yeni Cezaevi Matbaası Ankara 1951
 - **Milli Tesevüt** Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları Kardeş Matbaası Ankara 1978
- REYNOLDS, David **The Origin of the Two “World Wars”:** **Historical Discourse and International Politics**, Journal of Contemporary History, c.38 No:1 Redesigning the Past (Ocak 2003)
- ROISER, Bernard **İktisadi Kriz Kuramları** (Cep Üniversitesi) Çev: Nuran YENTÜRK İletişim Yayınları İstanbul 1991
- ROTH, Paul **Belgesel Sinema** Çev.İbrahim Şener İzdüşüm Yayınları Haziran 2000
- SANDER, Oral **Siyasi Tarih Birinci Dünya Savaşı’nın Sonundan 1980’e Kadar** İmge Kitabevi, Ankara 1989

- SARAY, Mehmet **Azerbaycan Türk Cumhuriyeti Tarihi** Nesil Yayıncılık İstanbul 1993
 - **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi** TTK Yayınları Ankara 1996
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin **Azeri-Ermeni İlişkileri(1905-1920)** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi İstanbul 1996
- SEYİTZADE, D.B. **Azerbaycanskiye Deputatı v Gosudarstvennoy Dume Rossii** Bakü 1991
- SMITH, Michael G. **Cinema for the “Soviet East”: National Fact and Revolutionary Fiction in Early Azerbaijani Film** Slavic Review c.56 No:4 (Kış 1997)
- **Soviet Russia: Some Observations**, Journal of the British Institute of International Affairs Mart 1926
- **SSRİ Nazirler Sovyeti Karar No: 4083** 23 Dekabr 1947 Moskova Kremlin
- STALİN, Joseph **Gençliğin Görevleri** Yurt Yayınları Ankara 1991
- STROGOFF, Peter **The Forgotten Peace, Brest-Litovsk, March 1918**, Russian Review c.1 No:1 (Kasım 1941)
- SÜMER, Faruk **Oğuzlar(Türkmenler)** Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları İstanbul 1999
- SÜNÜL, Tahir **Azerbaycan’daki Siyasi Partiler (1905’ten günümüze)** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi Ankara 1996

- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920** Çev.Nuray Mert Bağlam Yayınları Araştırma Dizisi İstanbul 1988
- ŞİMŞİR, Bilal N. **Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe** TDK Yayınları Ankara 1991
- ŞİMŞİR, Sebahattin **Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)** Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları Ankara 2000
- TAGİYEVA, Şevket **Azerbaycan Adına İlişkin Tartışmaların Siyasal Mahiyeti**, Çev: Zülfiye VELİLYEVA (Elay) Azerbaycan Türk Kültür Dergisi sayı:344 yıl:50 Eylül-Ekim 2002
- TAŞTEKİN, Fehim ve ÖZKAYA, Mustafa **Kafkasya'da Bitmeyen Sürgün ve Trajedisi** Londra, Mayıs 2002
- TAYMAS, A. B. **Azerbaycan'da Usul-i Cedid Hareketleri**, Türk Kültürü c. II sayı.18 Ankara 1964
- **The New Cambridge Modern History c.XIV Atlas** Ed:H. C. Darby ve Harold Fullard Cambridge Üniversitesi Yayınları 1970
- THORPE, James A. **Truman's Ultimatum to Stalin on the 1946 Azerbaijan Crisis: the Making of a Myth** The Journal of Politics c.40 1978
- TIMASHEFF, N. S. **The Russian Revolution, The Making of Modern Europe, Book Two: Waterloo to the Atomic Age** Ed. Herman AUSUBEL, The Dryden Yayınları New York 1951

- TOGAN, Zeki Velidi **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi** c.I Güven Basımevleri İstanbul 1942
- **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi** c. II Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 2002
- TÜRKKAYA, Ataöv **İkinci Dünya Savaşı** Birey ve Toplum Yayınları Ankara 1985
- TÜZÜN, Süleyman **II. Dünya Savaşı Yıllarında Türk İç Politikasında Dış Türkler Meselesi (1939-1945)** Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi Ankara 1998
- ULAM, Adam **Bitmemiş Devrim** Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları Ankara 1965
- VAHAPZADE, Bahtiyar **Tavşana Kaç Taziya Tut** Yeni Düşünce Yayınları 1990 Ankara
- VEKİLOV, R. A. **İstoriya Vozniknoveniya Azerbaydjanskaya Respubliki** Azerbaycan Bilim Akademisi Elm Yayınları Bakü 1998
- VELİYEVİN, Tofik **Azerbaycan Tarihi** Çaşioğlu Yayınları Bakü 2002
- WELLS, H.G. **Kısa Dünya Tarihi** Çev.Ziya İhsan Varlık Yayınevi İstanbul 1962
- WHEELER-BENNETT, John W. **The Forgotten Peace, Brest-Litovsk, March 1918** New York, Morrow 1939.
- YAKOVLEV, Aleksandr **Sovyetler Birliğinde Ne Yapmak İstiyoruz?** Çev: Çiğdem KÖMÜRCİOĞLU Afa Yayınları İstanbul 1991

- YERASİMOS, Stefanos **Milliyetler ve Sınırlar** İletişim Yayınları
İstanbul 2002
- YETKİN, Murat **Rus İstihbaratının Kürtlerle İlişkisi** 10 Haziran 2001
Radikal Gazetesi.
- YILDIRIM Dursun ve ÖZENDER M. Cihat **Karabağ Dosyası** Türk
Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları Ankara 1991
- YURTSEVER, A. Vahap **İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve
Esir Milletler**, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi sayı:17 Ocak 1969
Ankara

EKLER

GÜLÜSTAN MÜQAVİLESİ⁴⁷⁴

Qadir Allah Naminə

İMPERATOR ƏLAHƏZRƏTLƏRİ, Bütün Rusiyanın Ən Şöhrətli və ƏZƏMƏTLİ BÖYÜK HÖKMDARI və İMPERATORU və İran Dövlətinin Sahibi, hökmdarı ƏLAHƏZRƏTLƏRİ Padşahın ÖZ təbəələrinə yüksək hökmdar məhəbbətinə görə, ONLARIN ürəklərinə zidd olan müharibənin fəlakətlərinə son qoymağı və qədimdən Bütün Rusiya İMPERİYASI və İran Dövləti arasında mövcud olmuş səbatlı sülh və xeyirxah qonşu dostluğunu möhkəm əsas üzərində bərpa etməyi səmimi qəlbdən, qarşılıqlı surətdə arzulayaraq bu ədaləti və nicatverici iş üçün aşağıdakıları öz səlahiyyətli Müvəkkilləri təyin etməyi faydalı bilmişlər:

ƏLAHƏZRƏT Bütün Rusiya İmperatoru - ÖZ General-leytenantı, Gürcüstandakı və Qafqaz xəttindəki qoşunların Baş komandanı, Həştərxan və Qafqaz quberniyalarında, Gürcüstanda Mülki hissə, həmçinin bu ölkənin bütün sərhəd işləri üzrə Baş Müdiri, Xəzər hərbi Donanmasının Komandanı, Müqəddəs Aleksandr Nevski, birinci Müqəddəs Anna, dördüncü dərəcəli Müqəddəs Əzabkeş və Qalibiyyətli Georgi ordenləri, habelə üzərində igidliyə görə yazısı olan qızıl qılıncla təltif edilmiş zati-aliləri Nikolay Rtişşevi, Əlahəzrət İran şahı isə - özünün, Türkiyə və İngiltərə Saraylarında fəvqaladə elçisi olmuş,

⁴⁷⁴ Azərbaycan'ın resmi internet sitesi www.azerbaijan.az dan alınmışdır.

İran Rəisləri arasında seçilmiş, öz padşahından brilyantlarla bəzədilmiş xəncər və qılıncdan, şal paltardan və brilyantlarla zinnətləndirilmiş at bəzəkləri dəstindən ibarət fərqləndirici lütf görmüş, öz Padşahının ən yaxın Məmuru, Ali İran Sarayının Gizli İşlər Müşaviri, Vəzir nəslinə mənsub olan, İran Sarayında ikinci dərəcəli Xan, Yüksəkrütbəli və Çoxhörmətli Mirzə Həsən Xanı: bu səbəbdən də BİZ, yuxarıda adları çəkilmiş səlahiyyətli Müvəkkillər Qarabağ mülkündə, Zeyvə çayı yaxınlığındakı Gülüstan kəndində toplaşaraq, vəkalətnamələrimizi bir-birimizə təqdim etdikdən sonra, hər birimizə öz tərəfindən bizim BÖYÜK HÖKMDARLARIMIZ adından bərqərar edəcəyimiz sülh və dostluğa aid olan hər bir şeyi nəzərdən keçirib, bizə verilmiş hakimiyyət və Ali səlahiyyətlərə görə aşağıdakı maddələri qərara aldığ və əbədiyyət üçün təsdiq etdik.

BİRİNCİ MADDƏ

İndiyədək Rusiya İmperiyası və İran Dövləti arasında mövcud olmuş düşmənçilik və narazılığa həmin Müqavilə ilə bu gündən etibarən və gələcəkdə son qoyulur və qoy İMPERATOR ƏLAHƏZRƏTLƏRİ Bütün Rusiya hökmdarı ilə Əlahəzrət İran şahı, onların vəliəhdləri, Taxtlarının Varisləri və ONLARIN, qarşılıqlı surətdə, Ali Dövlətləri arasında əbədi sülh, dostluq və xeyirxah razılıq olsun.

İKNCİ MADDƏ

Bir halda ki, hər iki Ali Dövlət arasında ilkin əlaqələr vasitəsilə (.....) yəni hər bir tərəfin hazırda tam malik olduğu torpaqlara, xanlıqlara, mülklərə sahib

qalması əsasında sülhün bərqərar edilməsi artıq qarşılıqlı surətdə razılaşdırılmışdır, onda indiki zamandan etibarən və gələcəkdə Bütün Rusiya İmperiyası və İran Dövləti arasında sərhəd aşağıdakı xətt olsun: Adınabazar adlanan yerdən başlayaraq, düz xətlə Muğan düzü, Araz çayındakı Yeddibulaq keçidinədək, oradan da üzü yuxarı Kəpənək çayının Arazla qovuşduğu yerə, sonra da Kəpənək çayının sağ tərəfi ilə Mehri dağları silsiləsinə və oradan da xətti Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarının mərzləri ilə davam etdirərək, Alagöz dağları silsiləsi ilə Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının və Yelizavetpol dairəsinin (keçmiş Gəncə xanlığının) bir hissəsinin mərzləri birləşən Dərələyəz mərzinədək, buradan İrəvan xanlığını Yelizavetpol dairəsindən, həmçinin Qazax və Şəmsəddin torpaqlarından ayıran mərzlə Eşşəkmeydan mərzinə, oradan da dağlar silsiləsi ilə, çayın sağ tərəfi ilə, onun axarı istiqamətində, həmzəçimən yolu ilə, Pəmbək dağları silsiləsi ilə Şuragöl mərzi ilə, dağlar silsiləsi ilə, Mastaras və Artikin arası ilə Arpaçayadək. Bununla belə, Talış mülkü müharibə vaxtı əldən-ələ keçdiyinə görə, həmin Xanlığın Zinzeley və Ərdəbil tərəfdən olan sərhədləri, daha artıq dürüstlük üçün, hər iki tərəfdən qarşılıqlı razılıqla seçilmiş Komissarlar (onlar Baş komandanlarının rəhbərliyi ilə indiyədək hər bir tərəfin həqiqi hakimiyyəti altında olmuş torpaqların, kəndlərin, dərələrin, həmçinin çayların, dağların, göllərin, təbii mərzlərin dəqiq və təfəssilatlı təsvirini verəcəklər) tərəfindən, bu Müqavilə bağlanıb təsdiq olunduqdan sonra müəyyən ediləcək, onda (.....) əsasında Talış xanlığının sərhəd xətti elə müəyyənləşdiriləcək ki, hər bir tərəf malik olduğu torpaqların sahibi qalsın. Eləcə də, yuxarıda xatırlanmış sərhədlərdə, bu və ya başqa tərəfin xəttindən kənara nə isə çıxarsa,

hər iki Ali Dövlətin Komissarlarının təhlilindən sonra hər bir tərəf (.....)
əsasında təminat verəcək.

ÜÇÜNCÜ MADDƏ

Şah Əlahəzrətləri ƏLAHƏZRƏT bütün Rusiya İMPERATORUNA səmimi dostluq hislərinin sübutu üçün təntənəli surətdə həm öz adından, həm də İran Taxtının Ali Vəliəhdləri adından Qarabağ və indi Yelizavetpol adı altında əyalətə çevrilmiş Gəncə xanlıqları, həmçinin Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış (bu xanlığın Rusiya İmperiyasının hakimiyyəti altında olan torpaqları) xanlıqlarının, bununla bərabər Dağıstan, Gürcüstan (Şuragölə əyaləti ilə birlikdə) İmperiya, Quriya, Minqreliya və Abxaziya, eyni dərəcədə, hazırda bərqərar edilmiş sərhəd Qafqaz xətti (bu sonuncuya və Xəzər dənizinə aid olan torpaqlar və xalqlarla birlikdə) arasındakı bütün mülk və torpaqların Rusiya İmperiyasının mülkiyyətinə mənsub olduğunu qəbul edir.

DÖRDÜNCÜ MADDƏ

ƏLAHƏZRƏT Bütün Rusiya İMPERATORU ƏLAHƏZRƏT İran Şahına ÖZ qarşılıqlı dostluq hisslərini ifadə etmək və İranda - ONA qonşu olan bu Dövlətdə, möhkəm əsas üzərində mütləqiyyət və hökmran hakimiyyət görmək arzusunu səmimi qəlbdən təsdiq etmək üçün, bununla, ÖZ adından və ÖZ Vəliəhdləri adından İran Şahı tərəfindən İran Dövlətinin Varisi təyin ediləcək Vəliəhdə, lazım gəldikdə, kömək göstərməyi vəd edir ki, heç bir xarici düşmən İran Dövlətinin işinə qarışa bilməsin və Ali Rusiya Sarayının köməyi ilə İran

Sarayı möhkəmlənsin. Bununla belə, əgər İran Dövləti işləri üzrə Şah oğulları arasında münaqişələr baş verərsə, Rusiya İmperiyası hakimiyyətdə olan Şah xahiş etməyincə bunlara qarışmayacaq.

BEŞİNCİ MADDƏ

Rus ticarət gəmilərinə əvvəlki qayda üzrə Xəzər sahilləri yaxınlığında üzmək və onları yan almaq hüququ verilir; həm də gəmi qəzası zamanı iranlılar tərəfindən dostluq köməyi edilməlidir. İran ticarət gəmilərinə də həmin bu hüquq - əvvəlki qayda üzrə Xəzər dənizində üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq ixtiyarı verilir, burada da gəmi qəzası zamanı, qarşılıqlı surətdə, iranlılara hər cür yardım göstəriməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə, müharibədən əvvəl, habelə sülh vaxtı və həmişə Rusiya hərbi bayrağı Xəzər dənizində tək mövcud olmuşdur. Həmin ehtiram daxilində, əvvəlki ixtiyar indi də yalnız Rusiya Dövlətinə verilir ki, ondan başqa heç bir Dövlətin hərbi Bayrağı Xəzər dənizində ola bilməz.

ALTINCI MADDƏ

Hər iki tərəfdən döyüşdə əsir alınmışları, Xristian dininə və s. dinlərə mənsub ələ keçirilmiş sakinləri Müqavilə bağlanıb imzalandıqdan sonra, üç ay ərzində, hər bir tərəfdən Qarakilsəyədək (burada sərhəd rəisləri əsirləri qəbul etmək üçün öz aralarında qarşılıqlı əlaqə yaradırlar) azuqə və yol xərcləri ilə təmin edilərək, buraxılısınlar. Özbaşına, yaxud qanunu pozaraq, qaçanlardan hər birinə, milliyətindən asılı olmayaraq, öz könüllü istəyinə görə öz Vətəninə qayıtmaq

azadlığı verilir, qayıtmaq istəməyənlər isə məcbur edilməsin. Bununla bərabər hər iki tərəfdən qaçmışlara amnistiya, yaxud bağışlanma verilir.

YEDDİNCİ MADDƏ

Bütün yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq ƏLAHƏZRƏT Bütün Rusiya İMPERATORU və Əlahəzrət İran Şahı buyururlar ki, lazım olduqda, Əlahəzrətlərin İqamətgahlarına göndərilən, ONLARIN Ali Saraylarının qarşılıqlı Nazirlər və ya Elçiləri rütbələrinə və onlara tapşırılmış işlərin mühümlüyünə müvafiq qəbul olunsunlar; şəhərlərdə ticarətə himayəçilik üçün təyin olunmuş Müvəkkillərin və ya Konsulların on nəfərdən artıq məiyyəti olmasın, onlar vəkil edilmiş məmurlar kimi vəzifələrinə layiq hörmət və şərəfə malik olmalıdırlar, həmçinin, Əmrnaməyə əsasən, bundan sonra onları nəinki incitmək olmaz, hətta inciklik olarsa, təqdim edildikdən sonra, hər iki tərəfin təbəələrini ədalətlə mühakimə etmək, incidilmişləri mürbətlə razı salmaq gərəkdir.

SƏKKİZİNCİ MADDƏ

Əlahəzrətlərin, öz hökumətlərindən, yaxud hökumətləri tərəfindən təyin edilmiş sərhəd rəislərindən alınmış, onların həqiqətən tacirlər, Rusiya və ya İran təbəələri olduğunu təsdiq edən yazılı sənədlərə malik təbəələri arasındakı ticarət əlaqələrinə gəldikdə, saziş bağlayan hər iki Ali Dövlətə quru yolla və dənizlə sərbəst gəlməyə, orada kim nə qədər istəyirsə yaşamağa, tacirlər göndərməyə, həmçinin heç cür ləngidilmədən oradan çıxıb getməyə, Rusiya İmperiyasına mənsub olan yerlərdən İran Dövlətinə gətirilən və qarşılıqlı olaraq, İrandan ora aparılan malların satılmasına və başqa mallarla dəyişdirilməsinə icazə

veriləcək. Hər iki Ali Dövlətin tacirləri arasında baş verə biləcək mübahisələrə, onların vəzifələri və s. ilə əlaqədar şikayətlərinə adi qayda üzrə baxılması Konsula, yaxud Müvəkkilə, onlar olmadıqda isə yerli Rəisə həvalə edilir. Onlar xahişlərə tam ədalətlə baxmalı, özləri haqq təminatı verməli, yaxud bunu başqa lazımi şəxslərin vasitəsilə tələb etməli və onların incidilməsinə və sıxışdırılmasına qətiyyəən yol verməməlidirlər.

İrana gəlmiş, Rusiya təbəəliyindən olan tacirlər, istəsələr, oradan öz malları ilə birlikdə İranla dostluq edən başqa dövlətlərə də sərbəst gedəcəklər; bundan ötrü İran Hökuməti bu tacirlərin sərbəst keçməsi üçün onları lazımi pasportlarla təmin edəcəkdir; buna ticarət işləri ilə əlaqədar Rusiyadan Rusiya ilə dostluq edən başqa dövlətlərə getmək istəyən İran tacirləri üçün də qarşılıqlı surətdə, riayət ediləcəkdir.

İrana gəlmiş Rusiya təbəələrindən kimlərinsə ölüm hadisəsi baş verərsə, onların müxəlləfatları, həmçinin başqa daşla və mülkləri, dost Dövlətin təbəələrinə məxsus olduğu üçün, ilk növbədə, saxlanılmadan və xəlvəti mənimsənilmədən, Rusiya İmperiyasında və bütün mədəni Dövlətlərdə icra edildiyi kimi, kimin hansı Dövlətə, mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, qanuni əsasdan, qəbzlə, onların yoldaşlarına yaxud qohumlarına verilməli, həmin qohumlara öz arzuları ilə və öz xeyirləri üçün bu əmlakları istədikləri adamlara satmağa icazə verilməlidir.

DOQQUZUNCU MADDƏ

Rus tacirlərindən İran şəhərlərinə və ya limanlarına gətirdikləri mallara görə yüzə beş faizdən çox gömrük alınmasın və həmin tacirlər bu mallar ilə hara gedirlərsə getsinlər, onlardan ikinci dəfə gömrük tələb olunmasın, oradan apardıqları İran mallarına görə də eyni gömrük alınsın, bundan başqa heç bir bəhanə və uydurma ilə heç bir rüsum, vergi, gömrük tələb edilməsin. İran təbəələrinin Rusiya şəhərlərinə və limanlarına gətirdikləri və buradan ixrac etdikləri mallara görə və qarşılıqlı surətdə eyni gömrüklər, eyni əsasda bir dəfə alınsın.

ONUNCU MADDƏ

Malları Müqavilə bağlamış hər iki Dövlətin sahillərinə və ya limanlarına, yaxud da quru yolla sərhəd şəhərlərinə gətirdikdən sonra, qarşılıqlı surətdə, tacirlərə, nəzarəti altında olduqları gömrük hakimlərindən və ya iltizamçılardan icazə almadan öz mallarını satmaq, başqa malları satın, yaxud dəyişmə yolları ilə almaq azadlığı verilir ki, ticarət maneəsiz dövriyyədə olsun həmçinin satıcıdan və alıcıdan dövlət xəzinəsi üçün müntəzəm olaraq və könüllülük şərti ilə qanuni rüsumlar yığılsın.

ON BİRİNCİ MADDƏ

Bu müqavilə imzalandıqdan sonra hər iki Ali Dövlətin müvəkkilləri, qarşılıqlı surətdə və təxirə salınmadan bütün yerlərə onun haqqında lazımı xəbər və hər yerdə hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması barəsində əmrlər göndərsinlər.

İki bərabərhüquqlu nüsxədə (fars dilinə tərcüməsi ilə birlikdə) yazılmış və saziş bağlayan Ali tərəflərin yuxarıda göstərilmiş Müvəkkilləri tərəfindən imzalanaraq,

onların möhürləri ilə təsdiq edilmiş və qarşılıqlı surətdə dəyişdirilmiş bu əbədi sülh Müqaviləsi ƏLAHƏZRƏT Bütün Rusiya İMPERATORU və Əlahəzrət İran Şahı tərəfindən bərqərar ediləcək və Əlahəzrətlərin öz əlləri ilə imzalanmış təntənəli Ratifikasiyalarla təsdiq olunacaqdır.

Bu Müqavilənin həmin təsdiq olunmuş nüsxələri bu Ali Saraylardan, qarşılıqlı surətdə göndərilməklə onların yuxarıda adları çəkilmiş Müvəkkillərinə üç ay müddətindən sonra çadırılacaq.

Müqavilə min səkkiz yüz on üçüncü il oktyabr ayının on ikinci günü. İran hesablaması ilə min ikiyüz iyirmi səkkizinci il Şəvval ayının iyirmi doqquzuncu günü Qarabağ mülkündə Zeyvə çayı yaxınlığındakı Gülüstən kəndində Rus ordugahında bağlanmışdır.

İMZALAMIŞLAR:

Müvəkkil və Gürcüstanda Baş Komandan Nikolay Rtişşev

(M : Y:)

Alişöhrətli İran Dövlətindən Müvəkkil Mirzə Əbül Həsən Xan

(M : Y:)

TÜRKMENÇAY MÜQAVİLESİ⁴⁷⁵

I MADDƏ

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri arasında, onların vərəsələri və taxt-tacın varisləri, onların dövlətləri və qarşılıqlı surətdə təbəələri arasında bundan sonra əbədi sülh, dostluq və tam razılıq olacaqdır.

II MADDƏ

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hörmətlə qəbul edirlər ki, razılığa gələn yüksək tərəflər arasında baş vermiş və indi xoşbəxtlikdən qurtarmış müharibə ilə Gülüstan traktatının qüvvəsi üzrə qarşılıqlı təəhhüdlər də başa çatmışdır; onlar göstərilən Gülüstan traktatını Rusiya və İran arasında yaxın və uzaq gələcəyə sülh və dostluq münasibətləri qurmalı və təsdiq etməli olan indiki şərtlər və qərarlarla əvəz etməyi zəruri hesab etdilər.

III MADDƏ

İran şahı həzrətləri öz adından və öz vərəsələri və varisləri adından Arazın o tayı və bu tayı üzrə Erivan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rusiya İmperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gedir. Şah həzrətləri bu güzəşt nəticəsində, hazırki müqavilənin imzalanmasından sayılmaqla altı aydan gec olmayaraq, yuxarıda adları çəkilən hər iki xanların idarə edilməsinə aid olan bütün arxivləri və ictimai sənədləri Rusiya rəisliyinə verməyi vəd edir.

⁴⁷⁵ Azərbaycan'ın rəsmi internet sitesi www.azerbaijan.az dan alınmışdır.

IV MADDƏ

Müqaviləyə qoşulan yüksək tərəflərin razılığı ilə hər iki dövlət arasında sərhədlər aşağıdakı həddə qərara alınır:

sərhəd xətti Türkiyə torpaqlarının ucundakı kiçik Araratın zirvəsindən aralıda düz istiqamətdə ən yaxın nöqtədən başlayaraq o dağların zirvəsindən keçir; buradan maillik üzrə Araratın cənub tərəfindən axan Aşağı Qarasu çayının yuxarılarına düşür, sonra sərhəd xətti o çayın axarı üzrə Şərur qarşısında onun Araza töküldüyü yerədək davam edir; bu məntəqədən Abbasabad qalasınadək Araz çayının yatağı üzrə gedir; burada qalanın Arazın sağ sahilində yerləşən xarici istehkamları yanında yarım ağac, yəni 3 1 / 2 Rusiya versti enində bütün istiqamətlərdə dövrə haşiyələnəcək və o ətrafda olan torpaq sahəsi büsbütün məhz Rusiyaya məxsus olacaqdır və bu gündən sayılmaqla iki ay ərzində ən yüksək dəqiqliklə ayrılacaqdır. Sərhəd xətti o yerdən, göstərilən dövrənin şərq tərəfdən Arazın sahilinə birləşdiyi yerdən başlayaraq bir daha o çayın yatağı ilə Yeddibulaq bərəsinədək gedir; burada İran torpaqları Araz çayının yatağı üzrə üç ağaca, yəni 21 Rusiya versti uzanacaqdır: sonra sərhəd Muğan düzü vasitəsilə Bolqarçayadək, iki kiçik Adınabazar və Sarıqamış çaylarının birləşməsində üç ağac yəni 21 rus versti aşağıda olan torpaqlara gedir; sərhəd buradan Bolqarçayın sol sahili ilə yuxarı; adları çəkilən kiçik Adınabazar və Sarıqamış çaylarının birləşməsinədək, sonra Şərqi Adınabazar çayının sağ sahili üzrə onun yuxarılarınadək davam edir, buradan isə Cikoir yüksəkliyinin zirvəsinədək elə davam edir ki, o yüksəklikdən Xəzər dənizinə tökülən bütün sular Rusiyaya məxsus olacaqdır, İran tərəfə axan

bütün sular isə İrana məxsus olacaqdır. Burada iki dövlət arasındakı sərhəd dağ zirvələri ilə müəyyən edilir; qərarlaşdırılmışdır ki, onların Xəzər dənizinə doğru enişi Rusiyaya məxsus olmalıdır, o biri yandakı enişi isə İrana məxsusdur. Sərhəd Cikoir yüksəkliyi zirvəsindən, Talışı Ərş dairəsindən ayıran dağlar üzrə Qəmərkuhüm zirvəsində keçir. Suların axarını iki yerə bölən dağların başı, yuxarıda Adınabazarın yuxarı axarı və Cikoir zirvəsi arasındakı sahə haqqında deyilən kimi, burada da eləcə sərhəd hüdudunu təşkil edəcəkdir. Sonra sərhəd xətti suların axarına aid yuxarıda şərh olunan qaydalara aramsız əməl etməklə Qəmərkuhun zirvəsindən Züvand və Ərş dairələrini ayıran dağ silsiləsi üzrə Velgic dairəsinin sərhədlərində keçənə qədər uzanacaqdır. Beləliklə, adı çəkilən dağın zirvəsindən əks tərəfdə yerləşən hissəsi istisna olmaqla Züvand dairəsi Rusiyaya birləşir. Hər iki dövlət arasındakı sərhəd xətti su axınının yuxarıda qeyd olunan qaydalarına daima uyğun olaraq, Velkic dairəsi sərhəddindən Kloputanın zirvəsi və Velkic dairəsindəki dağların baş silsiləsi üzrə Astara çayının şimal mənbəyində keçənə qədər, buradan o çayın yatağı boyu onun Xəzər dənizinə töküldüyü yerədək davam edəcək ki, burada da Rusiya torpaqlarını İrandan ayırmalı olan sərhəd xətti qurtarır.

V MADDƏ

İran şahı həzrətləri bütün Rusiya imperatoru həzrətlərinə öz səmimi dostluğuna sübut olaraq, bu maddə ilə həm öz vərəsələri və İran taxt-tacının varisləri adından, yuxarıda göstərilən sərhəd xətti arasında və Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən bütün torpaqların və bütün adaların, bununla

bərabər həmin məmləkətlərdə yaşayan bütün köçəri və başqa xalqların əbədi zamanədək Rusiya imperiyasına məxsus olduğunu təntənə ilə tanıyır.

VI MADDƏ

İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında baş vermiş müharibə ilə Rusiya imperiyasına vurulmuş xeyli ziyana, həmçinin Rusiya təbəələrinin düçar olduğu qurbanlara və itkiyə hörmət əlaməti olaraq, onların əvəzini pul təminatı ilə ödəməyi öhdəsinə götürür. Müqaviləyə qoşulan hər iki yüksək tərəf o mükafatın məbləğini on kurur түмән raicə və ya iyirmi milyon gümüş manat qərarlaşdırmışdır, onun vaxtı, ödəniş qaydası və təminatı sözbəsöz hazırkı traktata daxil edilə biləcək qüvvəyə malik olan xüsusi müqavilədə qərarlaşdırılmışdır.

VII MADDƏ

İran şahı həzrətləri öz əlahəzrət oğlu şahzadə Abbas Mirzənin öz vərəsəsi və taxt-tacın varisi təyin etmək iltifatında bulunan kimi, Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz dostluq münasibətlərini və bu varislik qaydasının təsdiqinə kömək etmək arzusunu açıq-aşkar sübut etməkdən ötrü bundan sonra şahzadə Abbas Mirzə həzrətlərinin simasında İran taxt-tacının vərəsəsi və varisini, onun taxta çıxmasından sonra isə onu o dövlətin qanuni hökmdarı hesab etməyi öhdəsinə götürür.

III MADDƏ

Rusiyanın ticarət gəmiləri, əvvəlki qayda üzrə, Xəzər dənizində və onun sahilləri boyunca azad üzmək və bununla bərabər onlara yaxınlaşmaq hüququna malikdir; gəmi qəzası hallarında İranda onlara hər cür kömək edilməlidir. Bu üsulla İran ticarət gəmilərində də Xəzər dənizində əvvəlki qayda ilə üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq hüququ verilir ki, orada gəmi qəzası hallarında onlara qarşılıqlı surətdə hər cür kömək göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə, qədimdə olduğu kimi, yalnız Rusiya hərbi bayrağı altında olan hərbi gəmilər Xəzər dənizində üzə bilirlər; bu səbəbdən də əvvəlki müstəsna hüquq indi də onlara verilir və təsdiq edilir ki, Rusiyadan başqa heç bir dövlətin Xəzər dənizində hərbi gəmiləri ola bilməz.

IX MADDƏ

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hər vasitə ilə onlar arasında bu qədər xoşbəxtliklə bərpa olunmuş sülh və dostluğu bərqərar etməyi arzulayaraq, müvəqqəti tapşırıqların icrası və ya daimi qalmaq üçün bu və ya o biri dövlətə göndərilən yüksək sarayların (hökumətlərin) səfirlərinin, nazirlərinin və işlər müvəkillərinin, onların dərəcəsinə, razılığa gələn yüksək tərəflərin şərəfinə, onları birləşdirən səmimi dostluğa və yerli adətlərə uyğun olaraq, ehtiramla və (hər birinin) ayrılıqda qəbul edilməsini qarşılıqlı surətdə rəva bilirlər. Xüsusi protokol ilə bu və ya o biri tərəfin əməl etməsi üçün bu məzmununda mərasim qərarlaşdırılacaqdır.

X MADDƏ

Bütün Rusiya həzrətləri və İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında ticarət əlaqələrinin bərpa olunmasını və genişlənməsini sülhün bərqərar olmasının ən başlıca xeyirxah nəticələrindən biri saydıqları üçün, tam qarşılıqlı razılıq əsasında hökm verdilər ki, ticarətə hakimlik edilməsinə və qarşılıqlı surətdə təbəələrin təhlükəsizliyinə aid olan bütün sərəncamlar səadətlə yoluna qoyulsun və onlar onu qarşılıqlı surətdə müvəkkillər tərəfindən bağlanacaq bu sülh müqaviləsinin eyni güclü hissəsi sayılmalı olan və ona əlavə edilən ayrıca Akt ilə izah etsinlər. İran şahı həzrətləri, qabaqlar olduğu kimi, Rusiyaya ticarətin xeyrinə tələb olunan hər yerə konsullar və ticarət agentləri təyin etmək hüququ verir və öhdəsinə götürür ki, hər ikisinin məiyyəti on nəfərdən çox olmayacaq konsul və agentlərə hamilik göstərsin ki, onlar öz rütbələrinə verilmiş şan-şövkət və üstünlüklərdən istifadə etsinlər. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz tərəfindən İran şahı həzrətlərinin konsul və ya ticarət agentlərinə münasibətdə buna tam müvafiq əməl edilməsinə vəd verir. İran hökumətinin Rusiya agentinə və ya konsuluna əsaslı şikayəti olarsa, Rusiya naziri (səfiri) və ya onun şah həzrətləri sarayı yanında işlər müvəkkili, ya da onların bilavasitə rəisi öz mülahizəsinə əsasən günahkarı vəzifəsindən uzaqlaşdırır və onu müvəqqəti olaraq digər şəxsə həvalə edə bilər.

XI MADDƏ

Qarşılıqlı surətdə təbəələrin bütün tələbləri və müharibə ilə dayandırılmış başqa işlər sülh bağlandıqdan sonra ədalətlə bərpa olunacaq və həll ediləcəkdir.

Qarşılıqlı surətdə təbəələrin öz aralarında bu və ya o biri hökumətin xəzinəsinə müqavilə təəhhüdləri dərhal və tamamilə təmin edilməlidir.

XII MADDƏ

Barışığa gələn yüksək tərəflər təbəələrin xeyri üçün özlərinin ümumi razılığı üzrə qarşılıqlı surətdə qərara almışdır: onlardan Arazın hər iki tərəfində tərpənməz əmlaka malik olanlarına üç il vaxt verilməlidir ki, onlar bu müddət ərzində onu azad surətdə satsınlar və dəyişsinlər. Lakin bütün Rusiya imperatoru həzrətləri ona aid olduğuna görə, keçmiş İrəvan sərdarı Hüseyn xanı, onun qardaşı Həsən xanı və keçmiş Naxçıvan hakimi Kərim xanı bu iltifatlı sərəncamdan kənar edir.

XIII MADDƏ

Axırncı və ya bundan qabaqkı müharibənin gedişində əsir alınmış hər iki tərəfin bütün hərbi əsirləri, bununla bərabər hər iki hökumətin nə vaxtsa əsir düşmüş təbəələri qarşılıqlı surətdə azad edilməli və dörd ay ərzində qaytarılmalıdır; onlar həyatı azuqə və digər tələbatlarla təmin edilməli və onları qəbul etmək və sonrakı yaşayış yerinə yollamağa sərəncam vermək üçün hər iki tərəfdən ayrılmış komissarlara verməkdən ötrü Abbasabada göndərilməlidirlər. Razılığa gələn yüksək tərəflər hər iki tərəfdən əsir düşmüş, lakin olduqları yerin uzaqlığına və ya başqa bir səbəbə və ya vəziyyətə görə göstərilən müddətə qaytarıla bilməyəcək bütün hərbi əsirlərə, habelə Rusiya və İran təbəələrinə də bu yolla yanaşacaqlar. Hər iki dövlət belələrinin hər bir vaxt tələb edilməsində özünə dəqiq və qeyri-məhdud hüquq verir və öhdəsinə

götürür ki, onlar aşkar edildikdə və ya onlar haqqında tələblər alındıqda qarşılıqlı surətdə onları (bir-birinə) qaytarsınlar.

XIV MADDƏ

Razılığa gələn yüksək tərəflərdən heç biri axırncı müharibənin başlanmasınadək və ya o vaxtı digərinin təbəəliyinə keçmiş olan satqınların və fərarilərin verilməsini tələb etməyəcəkdir. İran hökuməti bu qaçqınlardan bəzilərinin və onların köhnə həmvətənlərinin və ya hakimiyyəti altında olanların arasında qərəzli əlaqələrdən qarşılıqlı surətdə baş verə biləcək zərərli nəticələrin qarşısını almaq üçün, öhdəsinə götürür ki, indi və ya sonralar Rusiya hökumətinin adbaad göstərdiyi adamların Arazla Çara çayının, Urmiya gölünün, Cakatu çayının və Qızıl Üzən çayının Xəzər dənizinə töküldüyü yer arasında yaratdığı hüduddakı öz torpaqlarında olmasını qadağan edəcəkdir. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz tərəfindən İran qaçqınlarının Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarında və İrəvan xanlığının Araz çayının sağ sahilində yerləşən hissəsində yurd salmasına və ya yaşamasına (hər hansı) bir qərarla icazə verməyəcəyini vəd edir. Lakin özlüyündə aydındır ki, ancaq rəsmi rütbə daşıyan və ya müəyyən ləyaqət sahibi olan adamlara: şəxsi nümunələri, nəsihət və gizli əlaqələri ilə keçmişdə onların idarəsində və ya hakimiyyəti altında olan əvvəlki həmvətənlərinə zərərli təsir göstərə bilən xan, bəy və dini rəislər və ya mollalara qarşı bu şərtin gücü var və olacaqdır. Ümumiyyətlə, hər iki dövlətin sakinlərinə gəldikdə isə, razılığa gələn yüksək tərəflər qərara alır ki, hər iki tərəfin bir dövlətdən o birinə keçmiş və ya bundan sonra keçəcək təbəələri onların keçdiyi hökumətin icazə verdiyi hər yerdə yurd sala və yaşaya bilər.

XV MADDƏ

Şah həzrətləri öz dövlətinə sakitliyi qaytarmaq və öz təbəələrindən hazırkı müqavilə ilə bu qədər xoşbəxtliklə başa çatmış müharibədə törədilmiş bədbəxtlikləri daha da artırmaqla hər şeyi kənar etmək kimi xeyirli, xilasedici niyyətlə hərəkət edərək, Azərbaycan adlanan vilayətin bütün əhalisinə və məmurlarına büsbütün və tam bağışlanma əta edir. Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq, onlardan heç kəs öz hərəkətinə və ya müharibə ərzində və ya Rus ordusunun adı çəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə təqibə, dini əqidəsinə görə təhqirə məruz qalmamalıdır. Bundan başqa o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına və əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan tərpənən mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Tərpənməz mülkə gəldikdə isə, onun satılması və ya onun haqqında özxoşuna sərəncam üçün beş illik müddət müəyyən edilir. Lakin bu bağışlanma qeyd olunan bir illik müddət başa çatanaqədək məhkəmə cəzası düşən günah və ya cinayət işləmiş adamlara şamil edilmir.

XVI MADDƏ

Müvəkkillər bu sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra, qarşılıqlı surətdə təxirə salınmadan təcili olaraq, hərbi əməliyyatların kəsilməsi haqqında bütün yerlərə xəbər və lazımı fərman göndərməlidir. Eyni məzmununda iki nüsxədə tərtib edilmiş, hər iki tərəfin müvəkkilləri tərəfindən imzalanmış, onların gerbli möhürləri ilə təsdiq edilmiş və qarşılıqlı olaraq bir-birinə verilmiş bu sülh

müqaviləsi bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri tərəfindən təsdiq və ratifikasiya edilməli və onların imzaladığı ratifikasiya mətnləri təntənəli şəkildə hər iki tərəfin müvvəkilləri tərəfindən dörd ay ərzində və ya mümkün olduqca daha tez dəyişdirilməlidir. Fevral ayının 10-da İsanın anadan olmasının 1828-ci ilində Türkmənçay kəndində bağlanmışdır.

Əslinə qol çəkmişlər: İvan Paskoviç, A. Obrezkov.

Lenin Beyannamesi⁴⁷⁶

“Rusya’da büyük vak’alar cereyan etmektedir. Başkalarının ülkelerini taksim etmek için başlanan kanlı harbin sonu yaklaşmaktadır. Bütün dünya milletlerini boyunduruk altına almış olan yırtıcıların hüküm ve saltanatları yıkılıyor... Yeni bir dünya, emekçilerin ve hürriyet isteyenlerin dünyası doğuyor...

Bütün Rusya’daki işçi, asker ve köylü mümessilleri ihtilalci Sovyetlere yayılmıştır. Memlekette hakimiyet halkın elindedir. Rusya’nın emekçi halkı tek bir arzu ile yanıp-tutuşmaktadır. Şerefli bir sulhün akdini sağlamak ve bütün dünyadaki mahkum milletlere hürriyetlerini elde etmelerine yardımcı olmak.

İşte bu hadiseler karşısında biz, Rusya’nın ve Şark’ın nasibsiz emekçilerine müracaat ediyoruz.

Rusya Müslümanları, Volga boylarının, Kırım’ın Tatarları Sibiry ve Türkistan’ın Kırgızları ve Sartları, Kafkasötesi Türkleri ve Tatarları (yani Azeriler), Kafkasların Çeçenleri ve Dağıstanlılar, Rus Çarlarının zalimleri tarafından camileri, mimberleri yıkılmış, dinleri, adetleri çiğnenmiş olanlar; biz sizlere hitap ediyoruz!

Bundan böyle sizin akide ve adetleriniz, milli ve medeni bütün mümessilleriniz hür ve her türlü taarruzdan masun olduğu ilan oluyor. Yani milli hayatınızı hür ve mümanaatsız olarak tesis ediniz. Sizin buna hakkınız vardır. Biliniz ki, gerek sizlerin gerek bütün Rusya’da yaşayan milletlerin hakları ihtilalin bütün kudreti ve onun organı olan işçi, asker ve köylü mümessillerinin Sovyetleri tarafından korunmaktadır.

⁴⁷⁶ A.N. Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1970. s.649-652.

Bu inkılabı ve onun hükümetine yardım ediniz.

Ey Şark Müslümanları, Acemleri, Türkler, Araplar, Hindular, asırlardan beri hayatları, mülkleri, hürriyet ve vatanları Avrupalı alçak simsarların ticaret emtiası olan ve harplere başlayan yağmacılar tarafından memleketleri paylaşılmak istenen herkes!

Tahtından indirilmiş Çar'ın imzaladığı ve devrilmiş Kerenski hükümetinin onayladığı, İstanbul'un ele geçirilmesine ait gizli anlaşmanın yırtıldığını, yok edildiğini bildiririz. Rusya Cumhuriyeti ve onun hükümeti olan Halk Komiserleri Sovyeti (Şurası), yabancı memleketlerin işgaline karşıdır. İstanbul Müslümanların elinde kalmalıdır. İran'ın taksimine ait muahede de yırtılmış ve yok edilmiştir. Harb hareketleri biter bitmez, askerler İran'dan geri çekilecek ve İranlılara kendi mukadderatlarını tayin etme hakkı temin edilecektir.

Keza Türkiye'nin taksimine ve ondan Ermenistan'ın koparılmasına ait muahedenin de yırtıldığını ve yok edildiğini ilan ederiz. Askeri hareketler biter bitmez Ermenilere kendilerinin siyasi mukadderatlarını kendilerinin serbestçe tayin hakkı temin edilmiş olacaktır.

Kulluk ve esaretiniz hiçbir zaman Rusya ve Rusya'nın ihtilalci hükümeti tarafından istenmemektedir. Köleliğiniz, sizin vatanlarınızı yağma ile sömürge haline sokan alçak Avrupa emperyalizminden gelir.

Memleketimize kölelik getiren bu yağmagerleri defediniz. Savaş ve yıkımları eski dünyanın temelleri sarstığını, emperyalist-istilacılara karşı bütün dünyanın nefret ateşleri tutuştuğu kargaşalığın her kıvılcımın ihtilalin güçlü bir alevi haline geldiği, hatta, yabancıların esaret boyunduruğu altında

ezilip inlemekte olan Hinds Müslümanlarının kendi zalim müstebitlerine karşı ayaklandıkları bir zamanda susmak olmaz. Vakit kaybetmeyin ve memleketinizi yüzyıllar boyunca gasbetmiş olanları omuzlarınızdan silkip atınız. Kendi öz ocaklarınızın yağma ve talan edilmesine imkan vermeyiniz. Kendi memleketinize sahip olmalısınız. Kendi hayat ve maişetinizi kendi arzu ve bünyenize göre tanzim ediniz. Sizin buna hakkınız vardır; çünkü sizin mukadderatınız, kendi elinizdedir.

Biz, bayraklarımızla bütün dünya mazlum milletlerine hürriyet götürüyoruz”.

Banknot rublenin üzerinde Kremlin ve Sovyet amblemi resmedilmiştir. Paranın üzerindeki bu semboller, gerçeklerin bir göstergesiydi: Halkları bir bayrak altında toplayan Ekim devrimi ile yola çıkılmıştı; bu devrimin öncüsü Lenin, SSCB'nin lideri ve rehberiydi; sistem, Bolşevik devriminin getirdiği sistemdi ve merkez Kremlin yani Moskova'ydı.⁴⁷⁷

⁴⁷⁷ NASKALİ, Emine Gürsoy, Paradaki Semboller, **Bağımsız Kırgızistan, Düğümle ve Çözümler** T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 2001 s. 96

FIKRALAR⁴⁷⁸

Şeytan Stalin'i cehenneme götürmüş ve Karl Marks'ın önüne fırlatmış;

-Kapitalden elde ettiğin karı al.

* * *

Stalin kalabalık bir salonda konuşma yaparken birisi aksırır.

Stalin:

-Kim aksırdı? (salonda çıt yok)

Stalin:

-Birinci sıra ayağa kalk! Askerler, kurşuna dizin! (Alkışlar!)

Stalin:

-Kim aksırdı? (Salonda çıt yok)

Stalin:

-İkinci sıra ayağa kalk! Askerler kurşuna dizin! (Uzun süre dinmeyen alkışlar!)

Stalin:

-Kim aksırdı? (ses yok)

- Üçüncü sıra ayağa kalk! Askerler, kurşuna dizin! (Uzun süre kesilmeyen

"Büyük Stalin, çok yaşa" sözleri)

Stalin:

- Kim aksırdı?

- Ben, ben bedbaht. Ben hapşırdım. (Acı acı ağlama sesleri).

⁴⁷⁸ Bu fıkralar T.C. Kültür Bakanlığı **Bağımsız Kırgızistan Düğüm ve Çözümler** adlı kitaptan alınmıştır.

Stalin:

- Çok yaşa yoldaş!

* * *

Kendisine çok benzeyen birinin bulunduğu haberi Stalin'e bildirilir.

Stalin:

-“Kurşuna dizin” der.

Adamlarından biri:

- Bıyığını kesip, salsak olmaz mı yoldaş Stalin? Der.

Stalin:

- Güzel, Bıyığını kesip, sonra kurşuna dizin!

* * *

Biri Sovyet tarımının önünde kaç engel var? Diye sormuş. Diğeri:

- Dört: ilkbahar, yaz, sonbahar, kış.

* * *

Yeni zengin bir Rus Tayvan'a tatile gitmiş. Odasına yerleşir yerleşmez resepsiyonu arayıp:

- Tu ti tu tu tu tu! demiş.

Meğer KGB ajanları casusluk yapıp yapmadıklarını tesbit etmek için bu ülkeye gelen bütün Rusları dinliyormuş. Dolayısıyla bu konuşmada hemen kaydedilmiş. KGB “tu ti tu tu tu tu” mutlaka bir paroladır diye kolları sıvamış. Ne kadar uğraşırlarsa uğraşınsınlar adamın ne dediğini çözememişler.

- Sen yabancılar için çalışan bir casususun. Hemen itiraf et. Yoksa seni doğduğuna pişman ederiz.

Adam hiçbirşey anlamıyormuş. Sonunda KGB ajanlarından biri dayanmamış ve:

- Seni resepsiyondaki görevliye devlet sırlarını satarken tesbit ettik. Şimdi beni uğraştırma ve çabuk söyle. Parola ne?

Adam:

- Ne parolası?

-“Tu ti tu tu tu tu!” diye bağırılmış ajan

Bunun üzerine yeni zengin Rus:

- “Ben sadece 222 nolu adaya iki çay dedim” demiş.

* * *

Altı yaşındaki Nurqıza:

- Anneciğim, SSCB ne demek?

- SSCB bir devletti. Param parça oldu ya!

- Yoksa camdan mı yapmışlardı!

ON İKİ DEKABR⁴⁷⁹

“O günü hatırladıkça sen gözlerimde canlanırsan... Yox, gözlerimde canlanırsan demek azdır, herden! mene ele gelir ki, qelbimin döyüntüsünde senin sesini eşidirem. Hetta, indi mene yıxıx kimi, uzak bir xeyal kimi görünen o günlerin xa tiresine daldıkda hissiyyat bütün varlığıma hakim olurken, ele bilirem ki, sen yanımda oturmuş, elini çiytime qoymuşsan... Biz sohbet edir, xeyalata sonsuz bir azadlık verir, üfüqlere baxıb fikre gedirik... Bu zaman men senin nefesini duyur, sesini eşidirem: "Mahmud, dostum, bu günü unutmak, yaddan çıxarmak olarım? - deyirsən. - Zulmetlere işıq, mehbeslere azadlık, açlara çöreq ümidi getiren bu günü unutmak olar mı?.. Bir halkın, bir torpağın azadlık müjdesi olan bu günü unudarlarını?.. Yoh, yöh! Azərbaycan torpağı heçbir zaman bu günü unutmayacaktır!..”

Zamanın tekeri herlendikce, günler aylara, aylar fesillere çevrildikçe, şahidi olduğumuz hadiseler bir xatireye dönüb qelbimi hesretle doldurdukça senin sözlerindeki me'na ve heqiqeti anlayıram... Anlayıram ki, doğrudan da, o günü unutmak olmaz. Gelecek nesillerin hökmünü hilmirem, amma bizim üçün o gün böyük ve eziz bir gündür... Qebre qeder o gün qelbimizde yaşayacak, xeyalımızdan silinmeyecekdir!.. Belı, o günü, 1945-ci ilin çaharşenbe gününü, on iki dekabr gününü biz heç bir zaman unutmayacağı!..

⁴⁷⁹ Mirze Jbrahhnov. **Seçilmiş Eserleri**. 10 Cildde, C.I Bakü 1954 s.341-354

Xatirinde varmı, o gün biz seher çox tezden durmuşduk. Daha doğrusu, biz bütün geceni yata bilmemişdik. Üstünü duman almış Tebrizde hefif bir şaxta vardı... Eynal-Zeynal dağlarının çılpak ve kırmızı rengli yamaçları qarla örtülmüşdü... Uzaklarda, kerbde bağlı-bağatlı Marağanın üstündeki Sehend dağının zirvesi buludların içinde itmişdi... Başı qarlı, zirvesi dumanlı bu dağlar bir serkerdenin salamına durmuş qogun kimi Tebrize baş eymişdiler. Ah, o gün Tebrizin ne qeder ezemetli, ne qeder heyali bir görkemi vardı!.. O, öz zindanını uçurtmuş bir mehbüs, ölkesini xilas etmək üçün ölüme geden bir esger kimi qürurlu idi. O, fırtına qabağı saqit duran bir deryanı andırırdı... Onun her daşında bir sirr, bir me'na görünürdü,.. O zaman Tebrize baxan her kes bir hadise baş vereceyini, ne ise qeyrindi ve böyük bir iş olacağını gözleyirdi... Hamı intizardais idi... Lakin heç kes bir saat sonranı xeber vere bilinirdi...

OKU BÜLBÜLÜM OKU⁴⁸⁰

Serjantm bu lirik müracietini gözleyirmiş kimi azacıq sonra, doğrudan da xoşavaz bir bülbül cehceh vurmağa başlardı. Bülbül bir az gec seslenerse, Esger narahat olar, bülbülün eve-zine özü oxumağa başlardı:

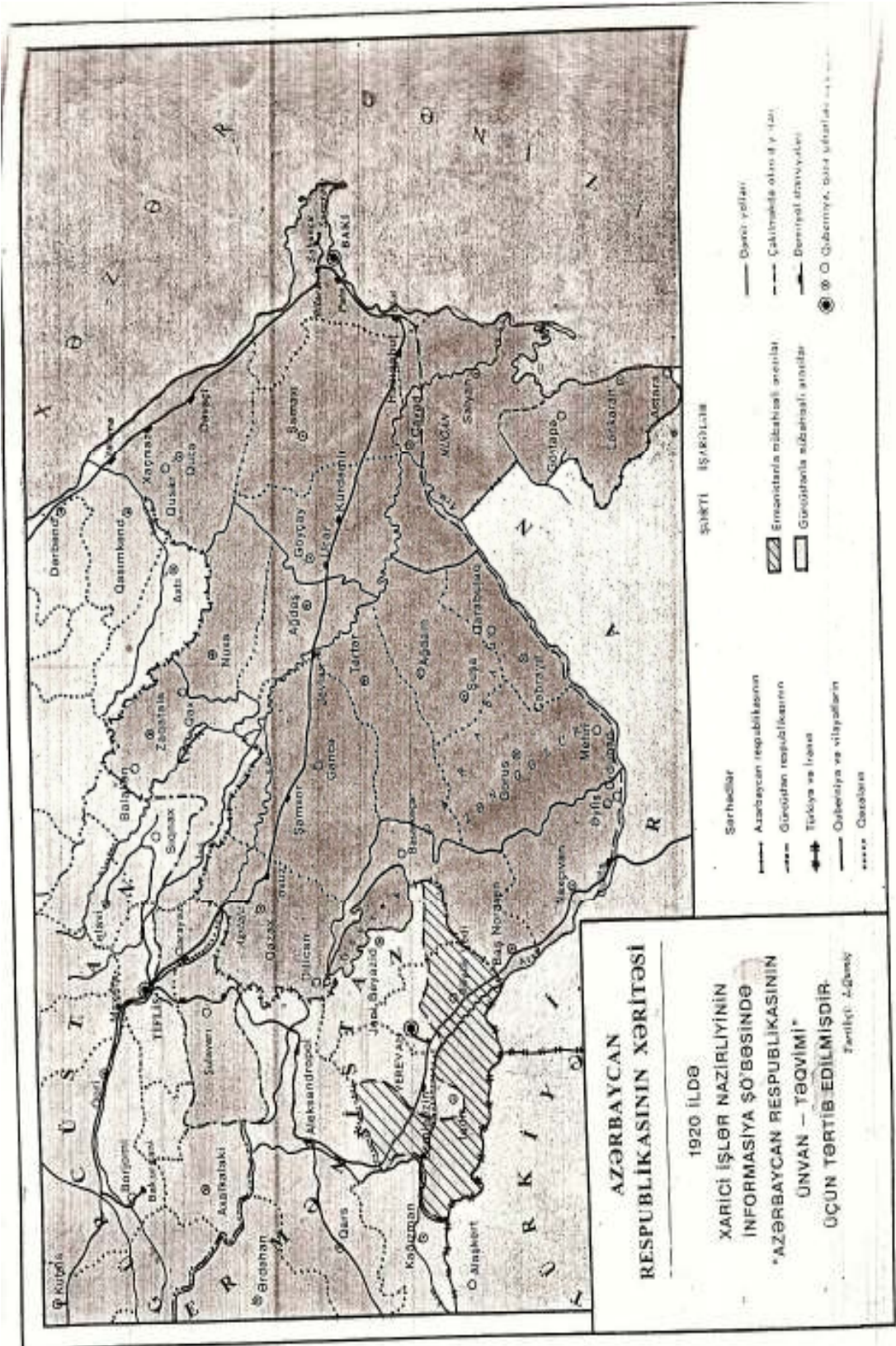
Ezizim gülden allam, Gülabı gülden allam, Bağda
bülbülüm ölse, Qanm frisdən allam...

Bugünkü müveffeqiyyetdən sonra da Esger bülbülden oxumasını xahiş etdi və bülbül də bu xahişə emel etməkdə gecikmedi.

Bu mö'cüz deyildi. Serjant bülbülün ne dilini bilir, ne de yuvasını tanıyırdı. Ancaq o bu quşa beled olmuşdu. Onun xasiyyətini öyrənmişdi. Bilirdi ki, o bu bahar axşamlarında gerek öz konsertinə başlayıb qerib könülləri ovuda, sınıq üreklərə teselli vere idi. Müharibeye, ölümə baxmadan gələn bahar özü ilə dağlara elvan çiçəklər getirib sepelemişdi. Düzenliklərə yaşıl çemenlər sermişdi. Sulara sür'et vermişdi. Sabahlarını qızıl şefeqlərlə ziynetlendirmiş, axşamlarına narınc rengi qatmışdı və bu gözelliği başsız qoymaq istemeyərək, ucu serv ağacına bülbülü qondurmuş, ona - oxu-hökmünü vermişdi.

Bu bahardı. Serjant bunu bütün vücudu ilə hiss edir və bu hissi onu aldatmırdı. Hiss və heyecanın en coşqun çağlarında Esger bülbülə və bahara münasib bayatıl coıyardı.

⁴⁸⁰ EBULHASAN, Aliəkber **Hekayeler**, Bakü; 1954. s.59-61

Bu harita **Azərbaycan Tarihi Haritaları** adlı kitaptan alınmışdır.

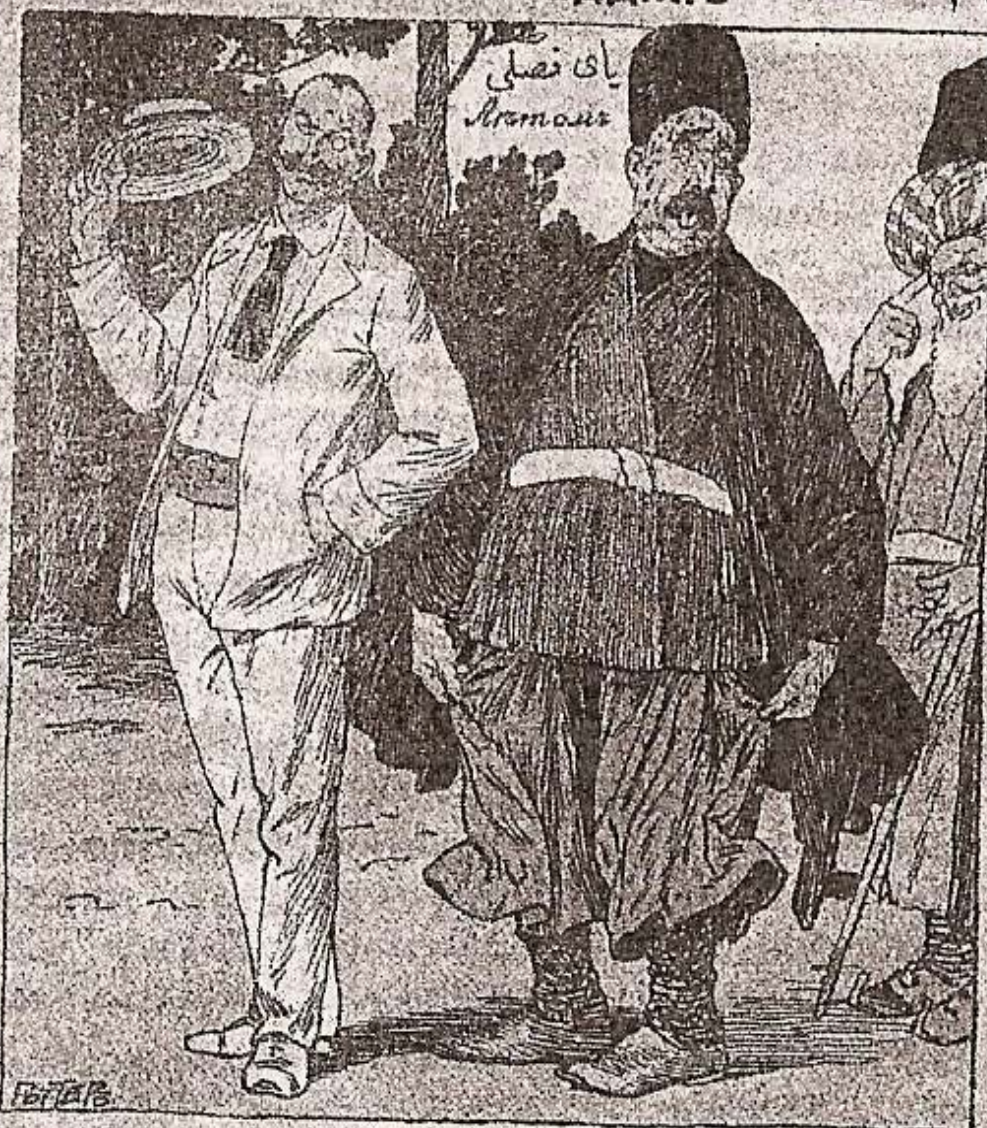
۱۹۰۹ء

دوره رجبی ایل

۱۹۰۹

ملا فضل الدین

№ 32. ЦѢНА 12 К. МОЛЛА НАСРЕДИНЪ ۳۲ جہتی ۱۲ فیک

باہ باہ 'نہ ایستی دی !
Ухх ! какъ жарко !...

Tamamen Gizli

DEVLET SAVUNMA KOMİTESİ
Yoldaş J.V.STALİN

Gürcistan SSC'nin Türkiye'yle sınırı olan bölgelerinde Türk nüfusu oturmaktadır.

Söz konusu nüfusun önemli bir kısmı yıllardır Türkiye tarafındaki akrabalarıyla temas kurmak suretiyle muhaceret eğilimi içinde olup kaçakçılık yapmakta, Türk istihbarat organları için casus eleman angaje etme kaynağı oluşturmakta ve eşkıya gruplarına insan gücü temin etmektedir.

SSCB sınırının Gürcistan SSC kısmında sınır güvenliğini temin etmek amacıyla SSCB Halk İçişleri Komiserliği, Ahıska, Ahılkelek, Aspinza, Adige ve Bogdanovka rayonları ile Acaristan Özerk SSC'ine bağlı bazı köy topraklarından Türk, Kürt ve Hemşinli olmak üzere 16.700 hanenin toplam 26.000 kişilik nüfusunun Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan SSC'ne tahliye edilmesini uygun görmektedir.

Türkler tahliye edildikten sonra bu bölgeye Gürcistan'ın diğer bölgelerinden toprak sıkıntısı çeken 7.000 kolhozcu hanesinin iskan edilmesi uygun bulunmuştur.

Aynı zamanda sınırın söz konusu mahallinde SSCB Halk İçişleri Komiserliği'nce sınır rejimini yoğunlaştırıcı özel tedbirler alınacaktır.

Dolayısıyla Devlet Savunma Komitesi'ne taslak getirmek üzere karar vermenizi arz ederim.

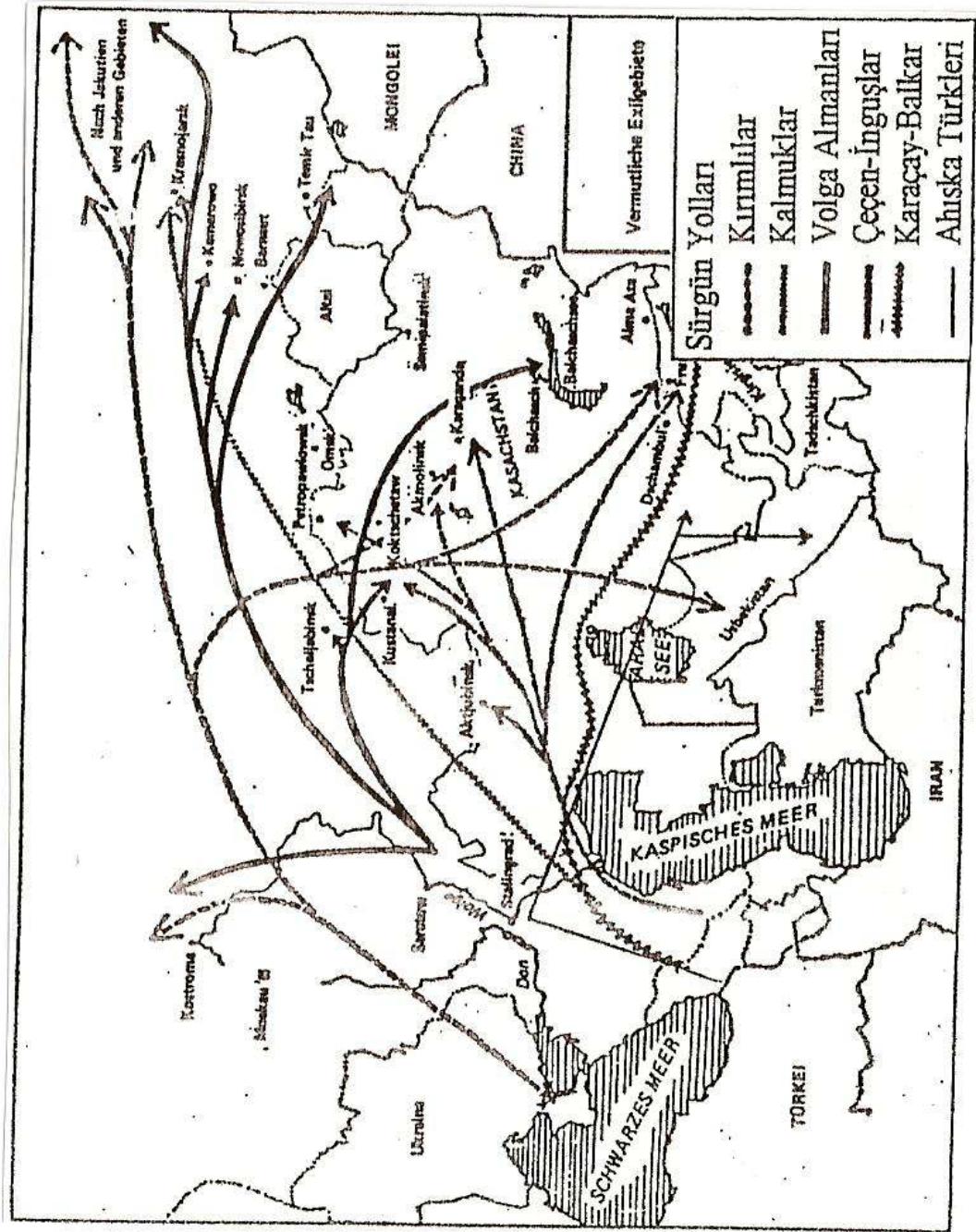
Önlemler konusunda Gürcistan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi ve Gürcistan SSC Halk Komiserleri Şurası (Bakanlar Kurulu) ile mutabakata varılmıştır .

SSCB HALK İÇİŞLERİ KOMİSERİ
Lavrantiy BERİA

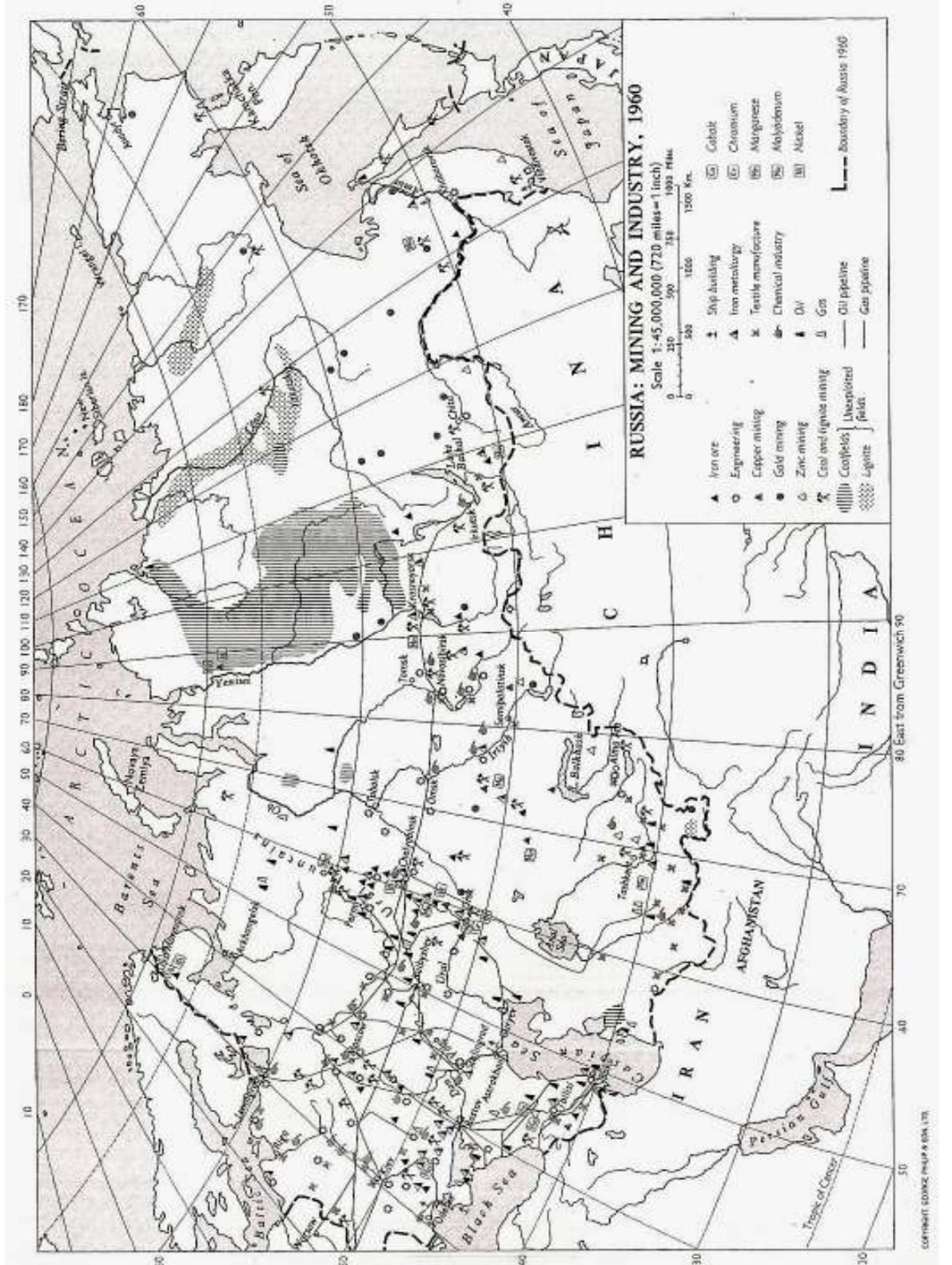
Azerbaijan SSR, Post-World War II

Bu harita A. L. Altsadt'ın The Azerbaijani Turks adlı kitabından alınmıştır.

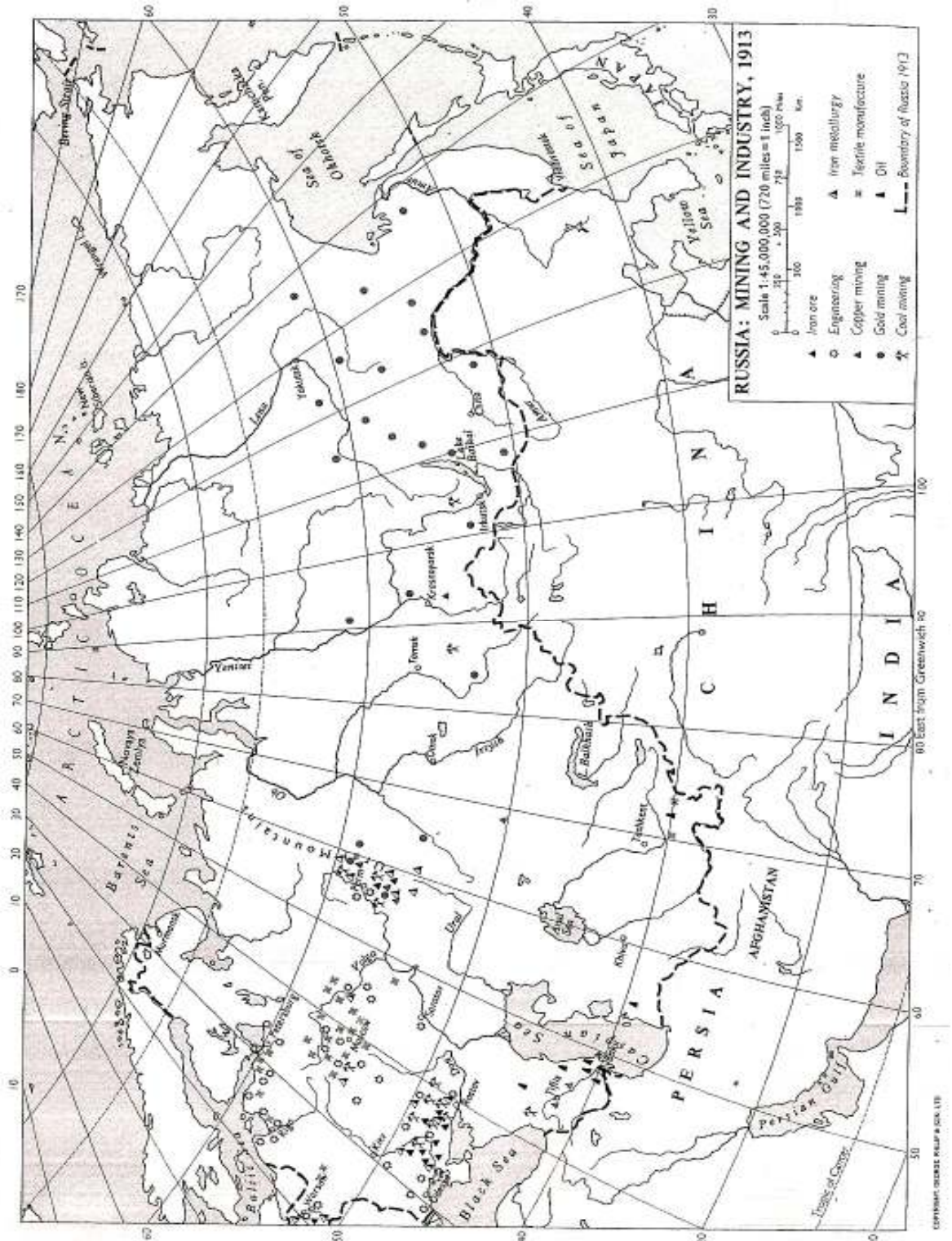

Sürgün...

Bu harita Mehmet Şahingöz'ün Ahıska Türkleri adlı doktora tezinden alınmıştır.

Bu harita The New Cambridge Modern History c.XIV adlı atlasandır.

Bu harita The New Cambridge Modern History c.XIV adlı atlastan alınmıştır.

TRIUMPH OF THE WILL

Yönetmen	: Leni Riefenstahl
Yapımcı	: Leni Riefenstahl
	: Adolf Hitler
Senaryo	: Leni Riefenstahl
	: Walter Ruttmann
Oyuncular	: Adolf Hitler
	: Hermann Göring
	: Diğer Nazi Komutanları
	: Alman Halkı.....
Müzik	: Herbert Windt
	: Richard Wagner
Gösterim Tarihi	: 28 Mart 1935
Süre	: 114 dakika

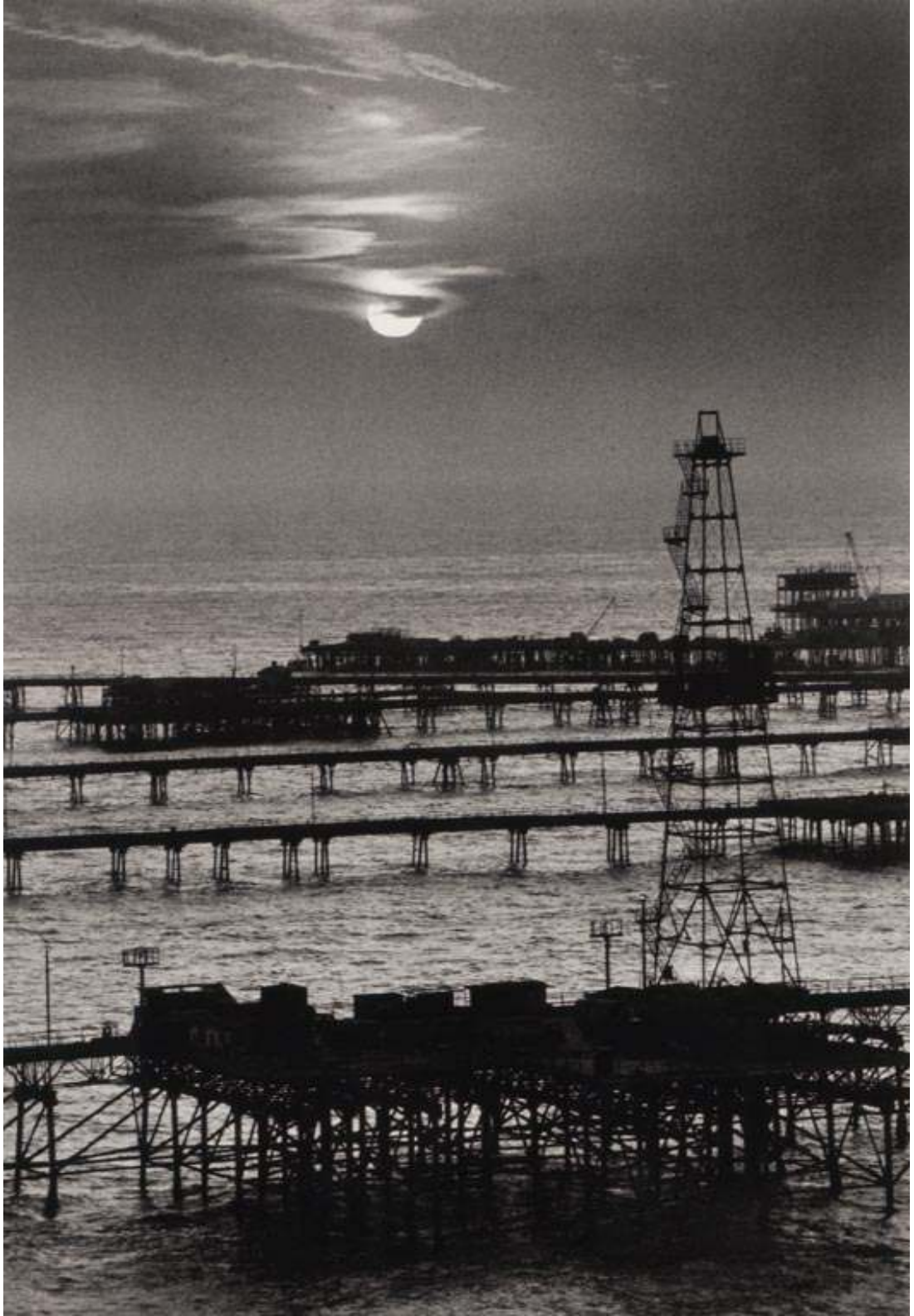
Fotoğraf: Hienrich HOFFMAN

Amerikan askerleri tarafından yakalanan Alman esir askerler
24 Mart 1945 Robert CAPA

Berlin Aǵustos 1945 Robert CAPA

Bakü Petrol Tesisleri Azerbaycan 1993

Azadlık Meydanındaki Hükümet Binası Bakü

fot. BAHADIR AKIN